

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

TOLVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE OG ASTRID FRIIS

---

12. RÆKKE 1. BINDS 3. HEFTE

K Ø B E N H A V N

KOMMISSIONÆR: ROSENKILDE OG BAGGERS FORLAG

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1964

Den danske historiske Forenings bestyrelse

består af

professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. C. O. BØGGILD-ANDERSEN, Århus, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN, amanuensis, mag. art. SVEND ELLEHØJ og professor, dr. phil. ASTRID FRIIS.

Foreningen har udgivet:

- HISTORISK TIDSSKRIFT. 1.-6. bd. 1840-45. Udsolgt.
Nyt Historisk Tidsskrift. 1.-6. bd. 1846-56. - Bd. 3, 4 og 6 à 6 kr.
Historisk Tidsskrift. 3. række. 1.-6. bd. 1858-69. - Udsolgt.
4. række. 1.-6. bd. 1869-78. - Serien 30 kr.; bd. 1-5 à 6 kr. pr. bd.
5. række. 1.-6. bd. 1879-87. Bd. 5 og 6 à 6 kr. pr. bd.
6. række. 1.-6. bd. 1887-97. - Bd. 3-6 samlet 30 kr.; bd. 4-6 à 6 kr. pr. bd.
7. række. 1.-6. bd. 1897-1906. - Serien à 40 kr.; bd. 2-6 à 6 kr. pr. bd.
8. række. 1.-6. bd. 1907-17. - Serien à 50 kr.; bd. 1, 2 og 4-6 à 8 kr. pr. bd.
9. række. 1.-7. bd. 1917-29. - Serien à 75 kr.; bd. 2-7 à 12 kr. pr. bd.
10. række. 1.-6. bd. 1930-44. - Serien à 90 kr.; bd. 3-6 à 15 kr. pr. bd.
11. række. 1.-6. bd. 1945-62. - Udsolgt som serie; bd. 2-5 à 30 kr. pr. bd.
C. MOLBECH: Historiske Aarbøger. 1.-3. Del. 1845-51. (Udsolgt).
— Historisk-biographiske Samlinger. 1.-3. Hefte. 1847-51. (Udsolgt).
J. P. F. KØNIGSFELDT: Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. 2. omarb. udg. 1856. (Udsolgt).
N. M. PETERSEN: Bidrag til den danske Litteraturs Historie. I-VI. 1853-64. (Udsolgt).
H. G. GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535-1700. 1861. (Udsolgt).
FR. HAMMERICH: Den hellige Birgitta og Kirken i Norden. 1863. (Udsolgt).
O. VAUPELL: Kampen for Sønderjylland 1848-50. I-III. 1863-67. (Udsolgt).
H. F. RØRDAM: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1.-3. Del, samt Aktstykker. 1868-77. (Udsolgt).
JOH. C. H. R. STEENSTRUP: Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801-1863). 1899. (Udsolgt).
VILH. LORENZEN: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede. 1921. (Udsolgt).
Festskrift til Kristian Erslev. 1927. 12 kr.
ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931.
JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. Udgivet i Anledning af Joh. Steenstrups 90aarige Fødselsdag. 1934. Nedsat pris 2 kr.
KR. ERSLEV: Historiske Afhandlinger. I-II. 1937. (Udsolgt).
A. D. JØRGENSENS Breve. 1939. Nedsat pris 6 kr.
HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrifts 1.-10. Række, IV. Bind. 1939. 4 kr.
ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943.
HENRY BRUUN: Dansk Historisk Bibliografi 1943-1947. 1956. 25 kr.

Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede

AF

C. A. CHRISTENSEN

I afhandlingen om krisen på Slesvig domkapitels gods omkr. 1400 gjorde jeg opmærksom på, at man i visse tilfælde kan konstatere, at middelalderlige gårde har ydet op mod 8–10 gange så store afgifter som de eftermiddelalderlige fæstegårde, der dyrkede samme jord. I disse tilfælde kan nedgangen ikke skyldes en simpel landgildereduktion, den må skyldes ændringer i driftsøkonomiske forhold. Og det effektive driftssystem, vi står overfor, er utvivlsomt brydesystemet, hvis popularitet i middelalderen klart fremgår af tidens dokumenter¹.

1. Et godt indblik i, hvorledes systemet fungerede, og hvorledes det blev afløst af fæsteforholdet, fås ved en betragtning af forholdene i landsbyen Starreklinte i Ods h. Her ejede kapitlet i Århus omkr. 1315 71 % af landsbyens jord². Denne jord var fordelt på to brydegårde, til hvilke der hørte otte gård-sædestavne. Den årlige udsæd lå omkring 26 øre korn (= 156 td.)³. Brydegårdenes andele i denne udsæd var 126 td., eller 63 td. pr. gård, mens de 8 gårdsæder tilsammen havde

¹ Hist. Tidsskr. 11 r. VI, s. 240 flg.

² Nemlig $11\frac{14}{15}$ øre af landsbyens 17 øre skyldjord, desuden en særjord svarende til $\frac{1}{2}$ øre skyldjord, SRD, s. 423 flg.

³ Nemlig $7\frac{5}{6}$ øre skyldjord à 2 øre korn udsæd, et ornum à 1 øre og $4\frac{1}{10}$ øre skyldjord à *large* 2 øre korn udsæd, her regnet til $2\frac{1}{3}$ øre korn.

30 td. udsæd eller gennemsnitlig $3\frac{3}{4}$ td. pr. gårdsæde. Efter vore størrelsesbegreber ville vi klassificere brydegårdene som proprietærgårde og gårdsædestavnene som små husmandssteder. Brydernes årlige afgifter til kapitlet i Århus beløb sig til 40 mark penge årligt, der i samme jordebog sættes lig 14 øre korn¹ (= 21 pund korn = 84 td. sjællandsk). Gårdsædernes ydelser består i nogle ubetydelige småbeløb i penge, tilsammen yder de $\frac{2}{3}$ mark penge samt 16 høns. Derimod er deres hoveripligt overordentlig tung, hvad vi senere skal komme ind på.

I tiden efter 1315 erhvervede bispen af Roskilde ikke alene kapitlets jord i Starreklinde men også de andre lodsejeres andele², således at hele landsbyen er opført i RBJ 1370 og senere i Dragsholms jordebog 1591 (RA). I 1370 er ydelser af hele landsbyen 17 pund korn og i 1591 12 pund korn. Under den rimelige antagelse, at der af de 29 % af Starreklints jord, som vi ikke kender noget til i 1315, forholdsvis har været ydet det samme som af kapitlets jord, har totalydelsen i 1315 været 118 td. — eksklusive gårdsædernes småydelser — 68 td. i 1370 og 48 td. i 1591³. I samme periode er der foregået en indgribende ændring i driftsmåden. I 1315 var der som nævnt to brydegårde og 8 gårdsædestavne på 71 % af jorden; i 1370 var hele jorden i Starreklinde fordelt på en storgård, der dyrkede halvdelen af landsbyens jord, og på 6 lige store fæstegårde, der dyrkede den anden halvdel, mens gårdsæderne er forsvundne. Rimeligvis har de 6 gårde haft arbejdspligt til storgården, hvilket økonomisk set har været en anomali, eftersom de 6 gårdes landgilde med tilsammen 9 pund korn overstiger storgårdens, der yder 8 pund.

Efter 1370 er demokratiseringen af landsbyen blevet fuldt gennemført, idet landsbyen ifølge jordebogen 1591 og matriklen 1682, markbog nr. 1707, består af 12 fæstegårde, der er gjort lige i marken; hver har en årlig udsæd omkr. 15 td. korn.

¹ SRD VI, s. 431.

² Dipl. Dan. 2. r. XI nr. 300, XII nr. 55—56, 3. r. I nr. 206 og 414, III nr. 606—8.

³ Desuden yder hver gård i 1591 1 td. gæsterihavre (= $\frac{1}{2}$ td. hartkorn), hvilket dog må opfattes som afløsning af en realbyrde.

Disse data fra Starreklinte er tankevækkende, fordi de viser en udviklingslinie, der entydigt er i jorddyrkernes favør og jorddrottens disfavør. Skarpest træder denne linie frem i tiden 1315 til 1370, men den er også klar og utvetydig ved sammenligningen mellem 1370 og 1591. Det tvangsmoment, jorddrotterne har været stillet overfor, ligger i og for sig klart for dagen. Det er den faldende befolkningskurve og den dermed følgende mangel på jorddyrkere, der — ligesom på Slesvig domkapitels gods¹ — gør sig gældende. Den har imidlertid ikke blot medført en sænkning af landgildniveauet, den har også tvunget jorddrotterne til højst betydningsfulde omlægninger af jordfordelingen i landsbyerne. At belyse dette sidste moment er et hovedformål med denne afhandling. Tendensen i disse omlægninger illustreres bedst ved en sammenligning mellem brydernes og gårdsædernes vilkår i Starreklinte i 1315 og fæstebøndernes i nyere tid. Det kan kun gøres i grove træk, men rammer i hovedsagen sikkert det væsentlige. Som nævnt havde bryderne i 1315 hver en udsæd på 63 td. korn og fæstebønderne ifølge matriklen 1682, hver omkr. 15 td. Da man på begge tidspunkter skematisk regner med et foldudbytte på tre, har brydens høst gennemsnitlig ligget omkr. 189 td. korn; hans afgifter til hans jorddrot svarer til 42 td., i tiende er at yde 18.9 td. og 63 td. er at henlægge til næste års udsæd; nettooverskuddet af høsten altså omkr. 65 td. For fæstebonden 1682 har de tilsvarende tal været 45 td. i høst-udbytte, 4 td. (eller 4.5 med gæsterihavren) i afgift og 4.5 td. i tiende og 15 td. må henlægges til næste års udsæd; nettooverskuddet omkring 21 td. Trods brydens meget større afgifter har han alligevel godt tre gange så stort et høstoverskud på grund af den meget større udsæd. Hertil kommer så de store indtægter af kreaturavl, mejeribrug m. m., som på de store brydegårde i middelalderen langt må have oversteget de indtægter fæstebonden i senere tid kunne have af den art². Brydens

¹ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 234—36.

² Kapitlet i Århus har i 1315 øjensynligt ikke praktiseret den side af brydevæsenet, der bestod i at jorddrotten anbragte en del af gårdens besætning som virning og delte udbyttet heraf halvt om halvt med bryden.

økonomiske stilling har været så god, at bestillingen, som det fremgår af hdfstn. 1282 § 9, var eftertragtet af selvejerbønder: »Item licitum sit bondonibus proprias terras habentibus uillicationem aliorum sumere, ita quod de bonis suis iura regia soluant«. Statsmagten forbød blot, at selvejerbønder udvidede den skattefrihed, de nød som privilegerede jorddrotters bryder, til også at omfatte deres privatgods.

Forudsætning for brydegårdens økonomi er gårdsædernes arbejdskraft. Som nævnt var deres afgifter i 1315 yderst ringe, de hører til kategorien småredsel. Deres funktion var at stille gratis arbejdskraft til rådighed for bryderne. Hver gårdsæde skulle gennem forår og sommer arbejde 3 dage om ugen for bryderne og om efteråret 2 dage. Ialt har hver gårdsæde måttet arbejde 110 dage og tilsammen har de betydet 880 gratis arbejdsdage for bryderne. Det er ikke svært at fatte de ubehagelige konsekvenser for brydernes økonomi af den bemærkning, der i jordebogen knyttes til gårdsædestavnene: »Sed multi ex eisdem fundis iam sunt desolati«.

Det er naturligt og nærliggende i det 13. og 14. årh.s gårdsæder at se efterkommere af ældre tiders trælle¹. Når man i enkelte tilfælde kan se, at gårdsæderne har haft daglig arbejdspligt², har deres vilkår jo heller ikke adskilt sig så forfærdeligt meget fra trællens. Men de havde et fortrin, de havde bevægelsesfrihed. I ældre tider, hvor vi, som senere skal udvikles, må regne med overbefolkning, har denne frihed haft begrænset værdi, men fra omkr. 1300, da de første klare tegn på, at landet mangler jorddyrkere viser sig, og i de følgende generationer, da denne mangel øgedes, måtte konsekvensen blive, at gårdsæderne søgte bedre vilkår hos de jorddrotter, der helt eller delvist i Af den grund når brydernes afgifter i Starreklinte, skønt høje i sammenligning med senere, ikke op på det niveau, de kan ses at ligge på andetsteds.

¹ På grund af gårdsædeklassens talstyrke i 14. årh. må der dog antages, at der også indgår efterkommere af frie bonder i klassen, jf. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 207 flg.

² RBJ, s. 102, jf. Fridlev Skrubbeltang i artiklen *Husmand* i Kulturhistorisk Leksikon.

egen interesse var villige til at forvandle deres gårdsædestavne til fæstegårde. I Starreklinte og Avbæk har vi to yderpunkter i den udvikling, der satte ind. I Starreklinte har spørgsmålet om brydegårdenes fortsatte eksistens vel allerede været aktuel i 1315 og afhændelse af jorden været overvejet¹; dette blev i hvert fald det endelige resultat, idet kapitlets jord afhændedes 1336, og da til en så lav værdi som 15 mark sølv eller 1.2 mark sølv pr. øre². Uden gårdsædernes arbejdspræstationer har brydernes store afgifter ikke kunnet opretholdes. Det endelige resultat blev som nævnt, at jorden fordeltes på 12 lige store fæstegårde. Antallet af jorddyrkere og dyrket areal i nyere tid svarer nogenlunde til forholdene i 1315, nemlig 12 gårde med en årlig udsæd på 180 td. i hele landsbyen 1682 mod 10 brug med 144 td. udsæd på 71 % af jorden i 1315. Men i Avbæk — hvor der dog også gjorde sig særlige forhold gældende — forsvandt de 12 *coloni*, der svarer til gårdsæderne i Starreklinte, aldeles, og de 3 ydedygtige brydegårde reduceredes til 3 jævne brug med beskedne ydelser³.

2. Den her optrukne linie har til konsekvens, at der må være sket store ændringer i jordfordelingen inden for landsbyerne siden middelalderen. De talrige *curie villicales cum colonis* eller *cum inquilinis*, der omtales i datidens dokumenter, må principielt forudsætte en anden driftsorganisation end den, der prægede fæstesystemet i nyere tid. Men hvor meget af landets jord dyrkedes til disse brydegårde og hvor meget dyrkedes under de andre kendte driftsformer, hovedgårde og landbogårde? Og hvor

¹ Når det SRD VI, s. 424 hedder, at *solebant de istis bonis solvi 40 marche denariorum*, ligger der vistnok heri, at ydelsen ikke præsteredes på tidspunktet for jordebogens allfattelse. Når der endvidere sammesteds noteres, hvad 1 øre skyldjord er værd mellem frænder (24 mk.den.) og mellem fremmede (30 mk.den.), er det rimeligvis som vejledning ved et eventuelt salg. Oplysningen kan i hvert fald ikke direkte sigte på kapitlets jord, da kapitlet havde ejet jorden siden 1204; en anden opfattelse hos Kjell Runquist, Hist. Tidsskr. 11 r. III, s. 748 flg.

² Dipl. Dan. 2. r. XI nr. 300 — Til orientering om jordpriser på det tidspunkt se Hist. Tidsskr. 10. r. I, s. 448 flg. og 457 flg.

³ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 188—93 og 240 flg.

indgribende er de ændringer i jordfordelingen, der må være sket siden middelalderen? For at skaffe et bredt grundlag til bedømmelse af disse forhold er Roskildebispens jordebog 1370 gennemgået landsby for landsby, og de der anførte oplysninger om landbrugsenheder — hovedgårde, brydegårde, landbogårde, gårde og gårdsædestavne — sammenholdt med tilsvarende oplysninger i jordebøger, skøder og lensbreve fra tiden ca. 1500—1600.

Ingen anden dansk kilde byder på tilsvarende muligheder for at skabe et talstærkt sammenligningsgrundlag. For at klarlægge de metodiske problemer en sådan undersøgelse rejser, er det naturligt at se på den fremgangsmåde, Erslev anvendte, da han var stillet over for en beslægtet opgave, nemlig den at beregne det dyrkede areal i 1370 og sammenholde det med udsædsangivelserne i matriklen 1660. Erslev fandt 41 landsbyer i RBJ, om hvilke han mente oplysningerne i jordebogen var fuldstændige med hensyn til landbrugsenheder og udsædsangivelser, idet han anså bispen som enejer i disse landsbyer. I disse 41 landsbyer var der efter hans opstilling 385 gårde og 74 husmænd i 1370, mens de tilsvarende tal for 1660 var 437 gårde og 48 husmænd¹, altså tilsyneladende vidnesbyrd om en ikke uvæsentlig stigning i antal af gårde². Nu gælder det imidlertid kun

¹ Valdemarernes Storhedstid, s. 121—23 og 298—301.

² Erslev kommenterer ikke denne stigning, som i og for sig er i modstrid med det, der for ham er hovedresultatet af hans undersøgelse, nemlig at det dyrkede areal i de 41 landsbyer mellem 1370 og 1660 var blevet indskrænket fra 3642 td. til 1762 td. Da Erslevs problemstilling er nærbeslægtet med denne afhandlings, så vist som der er et samspil mellem antal brug og dyrket areal, er der grund til at præcisere, hvorfor senere forskning på dette punkt har måttet kaste vrang på hans forskningsresultat. For det første har Henrik Pedersen påvist, at udsædsangivelserne i Frederik III's matrikel som hvilende på bøndernes egne opgivelser (selvangivelse) er alt for lave, hvilket en sammenligning med den faktiske opmåling i 1682 uigendriveligt beviser, Hist. Tidsskr. 8. r. I, s. 133 passim. Erslevs andet, spekulativt begrundede aksiom, at der i en ortug skyldjord på Sjælland i middelalderen såedes en ortug korn = 2 td., hvorfor en ortug skyldjord har været lig 2 td. land, strander på Aakjærs — P. Lauridsens indvendinger i Årb. f. Nord. Oldkynd. 1903 er i denne forbindelse af mindre rækkevidde — påvisning af, at en ortug skyldjord på Sjælland i forhold til matriklen

for et fåtal af de nævnte 41 landsbyer, at jordebogen udtrykkeligt siger, at bispren er ejer af *tota villa*, men Erslev opfatter en vending som *Villa Grimlæsæ sunt ix villici* som synonym hermed, hvilket imidlertid, som et par konkrete eksempler skal demonstrere, langt fra altid er tilfældet. For eks. hedder det i RBJ, at Gundsømagle *sunt* 16 gårde og 14 gårdsæder — sidstnævnte rubricerer Erslev som »husmænd« — og har $12\frac{7}{8}$ bol jord. Heroverfor står 29 gårde og 17 husmænd i 1660, altså på det nærmeste en fordobling af gårdtal. Allerede det brudte boltal for så stor en landsby tyder på, at bispens jord ikke kan have udgjort hele landsbyens tilliggende. Ifølge listen i RBJ over sognekirkernes tilliggende ejede kirken i Gundsømagle da også jord til 2 plove¹. Kirken var 1320 blevet annekteret til Vor Frue kapel i Roskilde², og ifølge kapitlets jordebog 1568³ svarer disse 2 plove jord til 4 fæstegårde. Problemet er imidlertid ikke klaret med slutningen, at bispens 16 gårde og kapellets 4 gårde svarer til de 29 gårde i matriklen. Det er mere kompliceret på grund af 'husmændene'. Det illustreres bedst af Sjællands stifts landebog 1567, ifølge hvilken Gundsømagle havde 12 decimantes og 12 gårdsæder samt en præstegård⁴. Her er misforholdet mellem gårde, decimantes, i 1567 og 1660 altså endnu grellere end mellem 1370 og 1660. Forklaringen findes, når vi søger til jordebøgerne. Ifølge Roskildegårds, den gamle bispegårds jordebog 1554 (RA) hørte 12 gårde og 3 gårdsæder i Gundsømagle under lenet. I 1542 var imidlertid Gundsøgård med 9 gårdsæder taget fra Roskildegård og blev 1563 skødet til kapitlet⁵, hvorfor dette gods findes i ovennævnte jordebog 1568. De nævnte 12 gårdsæder er imidlertid ikke at sidestille med husmænd; de har sikkert haft en særstilling med hensyn til tiendeydelse og arbejds-

1682 svarer til 4,34 td. land, se Indledning til KVJ, s. 92 og videre nedenfor s. 286.

¹ RBJ, s. 155; denne del af listen var ukendt på Erslevs tid.

² Dipl. Dan. 2 r. VIII nr. 180.

³ AM 4° 876.

⁴ Gissels udg., s. 16.

⁵ Danske Kancellireg. I, s. 258 og Kronens Skøder I, s. 97.

pligt, men bedriftsmæssigt og statistisk set er de gårde¹. Ifølge de nævnte jordebøger yder de hver 1 pd. korn (4 td.) i landgilde og ifølge matriklen 1682, protokol nr. 1796, blev de takserede til mellem $3\frac{1}{2}$ – $5\frac{1}{2}$ td. htk., altså ikke ubetydelige gårde.

Gundsømagles data er således væsensforskellig fra dem Erslev antog, og udviklingslinien fra 1370 til nyere tid bliver en ganske anden. Det er ikke 16 gårde og 14 'husmænd' i 1370, der i 1660 er blevet til 29 gårde og 17 husmænd, men de 16 gårde og 14 gårdsæder korresponderer med Gundsøgård + 12 gårde + 12 gårdsædegårde i 16.–17. årh.². De 17 husmænd i 1660 modsvarer ikke af middelalderlige data; vi ved at klassen har eksisteret, jf. fadeburets regnskab 1523: Item til fiskerne i Gundsømagle³, men statistisk set er den terra incognita.

Antallet af landbrugsenheder på bispejorden i Gundsømagle er imidlertid ikke blot blevet reduceret i tiden 1370 til 16. årh., der er samtidig sket en tydelig social udfligning i landsbyen. Nedenfor er gårdenes data i RBJ sammenstillet med gårdenes pundydelser i jordebøgerne 1554 og 1568.

1370	1554—68
1 gård à 3 bol med 8 gårdsæder	1 gård yder 8 pd. korn
1 - - 2 - - 4 -	5 gårde - hver 4 pd. korn
1 - - $1\frac{1}{2}$ - - 2 -	1 gård - 3 pd. korn
2 gårde - 1 -	5 gårde - hver 2 pd. korn
1 gård - $\frac{3}{4}$ -	1 gård - 1 pd. korn
5 gårde - $\frac{1}{2}$ -	12 gårdsæder yder hver 1 pd. korn
4 - - $\frac{1}{4}$	
1 gård - $\frac{1}{n}$ -	

¹ Jf. Skrubbeltangs ovenfor anførte instruktive artikel i Kulturhist. Leksikon og Gissel, Indledning til Sjællands Stifts Landebog, s. XXII–XXV.

² Set fra Landebogens synspunkt består landsbyen af de 12 gårde, decimantes, og de 3 gårdsæder, der hørte under Roskildegård, samt af de 9 gårdsæder, der hørte under Gundsøgård. Udenfor dens synsfelt falder Gundsøgård, der på det tidspunkt betragtedes som privilegeret sædegård, samt præstegård og de 3 gårde, der lå til Vor Frue kapel; dette havde som nævnt patronatsret til kirken, og i det forhold må årsagen søges til, at de betragtedes som tiendefrie; faktisk må de på et vist tidspunkt have tilhørt kirken eller præstekaldet i Gundsømagle.

³ RBJ, s. 182–83.

Gundsømagle i nyere tid hører afgjort ikke til den type landsbyer, hvor gårdene er gjort ens i marken; skønt nogle af dens største gårde blev udstykkede efter 1660, således at landsbyen 1682 udgjorde 34 gårde, varierer dens gårde endnu ifølge matriklen 1682 fra $3\frac{1}{2}$ til 18 td. htk. Men et blik på sammenstillingen viser, hvor langt større forskellene må have været i middelalderen. Gårdsæderne har da øjensynligt endnu ikke egen jord, og forskellen mellem største og mindste gård er som 24:1, medens den i 16. årh., indbefattet gårdsæderne, er som 8:1. I præsteindberetningen 1651 siges byens største gård, Gundsøgård, at være en stor hovgård på 2 bol jord. Ud fra den oplysning kan omlægningen, som har været meget indgribende, umiddelbart aflæses. Man har taget jord fra de store gårde og ikke alene lagt denne til de mindre, men også indrullet gårdsæderne i gårdmandsklassen.

Desværre anføres ydelserne ikke i RBJ. Men af en af Erslev udarbejdet tabel¹ fremgår, at der i 674 tilfælde af ialt 734 svares mellem $\frac{1}{2}$ og 1 ørtug korn af hver ørtug skyld; i 386 tilfælde svares nøjagtigt $\frac{2}{3}$ ørtug korn. Det er altså et anvendeligt gennemsnitstal, og anvendes det på Gundsømagle fås en ydelse på 103 pund korn, mens ydelsen i 1554 og 1568 af samme jord er 54 pund korn. Selv om omlægningen ikke er så radikalt gennemført som i Starreklinde, er hovedlinien den samme, en forbedring af de jorddyrkendes økonomiske og sociale kår.

Mens vi således med fuld sikkerhed kan sammenligne bispejorden i Gundsømagle i 1370 med oplysninger fra nyere tid, stiller forholdene sig anderledes med hensyn til Grumløse, som 1370 *sunt* 9 gårde og 5 bol jord, hvilket af Erslev opfattes som udgørende hele landsbyen. Disse 5 bol var i 1320 blevet lagt til bispebordet²; men derudover havde adelen betydelige besiddelser i Grumløse i middelalderen³. I Vordingborg lens jordebog 1609 findes opført 14 gårde i Grumløse, og samme antal findes i matriklen 1682, men hvilke af disse der har hørt til adels-

¹ Valdemarernes Storhedstid, s. 139.

² Dipl. Dan. 2. r. VIII, nr. 146, 180 og 183.

³ ÆA I, s. 43; III, s. 371—72; IV, s. 160; Eline Gøyes Jordebog, s. 395 og 401.

godset og hvilke til bispegodset lader sig ikke med fuld sikkerhed afgøre. Det er imidlertid klart, at den tilsyneladende entydige formulering: »Villa Grimløse sunt ix villici« er en forkortet vending og skal læses som svarende til notitsen om Elmelunde: »In ipsa villa sunt $4\frac{2}{3}$ bool *pertinentes episcopo*«. Og på samme måde skal en vending som »Villa Mannæmarkæ habet duo bol cum dimidio et i quartam et iiii solidos« læses, idet vi ad anden vej ved, at adelen derudover havde store besiddelser i Mandemærke¹. Konsekvensen af disse iagttagelser er, at kun i de få tilfælde, hvor RBJ udtrykkeligt siger, at beskrivelsen omfatter hele landsbyen — det gælder for Ordrup, Fårevejle og Veddinge i Ods herred, Snuderup i Ars herred, Melby² i Strø herred og Gjorslev i Stevns herred — kan oplysningerne i RBJ uden videre sammenlignes med det 17. årh.s matrikler. Til denne konstatering bør dog tilføjes, at der på den anden side ikke af vendinger som *Villa NN sunt* eller *habet* kan sluttes, at der var andre lodsejere i landsbyen; vendingen er neutral.

Ved udarbejdelsen af det efterfølgende sammenligningsmateriale er derfor fulgt en anden og nok så møjsommelig fremgangsmåde end den Erslev anvendte. Princippet har været at efterspore og identificere det gods, der opføres i RBJ, i senere jordebøger, skøder, lensbreve m. m. På grund af sækulariseringen 1536, efter hvilken godset ikke længere holdtes sammen af den døde hånd, og der derfor kan opstå visse ukontrollable usikkerhedsmomenter, er der sondret mellem gods, der findes i kilder før reformationen, og gods, der findes efter. En undtagelse er

¹ Rep. 2. r. nr. 3146 (s. 321 og 323) og Frede Boysen: Moens Historie V, s. 80 og 94.

² Melby var kun forbigående i bispestolens pantebesiddelse, jf. RBJ, s. VI. I pantebrevet 1405 siges pantet udtrykkeligt at omfatte »totam villam«, Rep. nr. 4676. — Tilsyneladende skulle man af en tilføjelse fra 1388 til RBJ, s. 86, jf. s. 66, om godset i Bagsværd: »Residuam partem ville emit N. episcopus de domina Katerina«, tro, at bispens hermed ejede hele landsbyen. Men bemærkningen er næppe korrekt formuleret, thi i 1391 har Erik Nielsen af Hørsholm og Henning Olufsen af Soholm gods i Bagsværd, Rep. nr. 3835, og i 1494 ejer Æbelholt kloster gods i landsbyen, SRD, s. 200.

gjort med det gods, der findes i Roskildegårds jordebog 1554, fordi den utvivlsomt omfatter rent bispegods, eftersom det verdslige gods i samme jordebog er rubriceret under Haraldsborglen. I spidsen for dette afsnit, der slutter med mellemrummet efter Tuse (s. 271), er sat 7 landsbyer, som var levende landsbyorganismer i 1370, men forsvandt totalt i tiden derefter. Endvidere må der bemærkes, at der for hver enkelt landsby er undersøgt, om der i dokumentmaterialet foreligger vidnesbyrd om nyerhvervelse eller afhændelse af bispegods. Hvis der herom anvendes upræcise udtryk som *bona* eller lign. er vedkommende landsby normalt udeladt af sammenligningsmaterialet eller også er der i noter gjort opmærksom på de stedfundne ændringer.

Uanset sammenlægningen af bispe- og krongods efter reformationen findes der en række landsbyer, hvor en sammenligning mellem RBJ og senere jordebøger er højst oplysende, nemlig de landsbyer, i hvilke antallet af driftsenheder alene på bispegodset i 1370 overstiger landsbyens samlede antal af tilsvarende enheder i nyere tid. Den fejlmargen, der kan være, tenderer i disse tilfælde entydigt i retning af at formindske den konstaterbare nedgang. Når der i 1370 på bispejorden i Lunderød er 18 gårde, og der i skødet 1558 siges, at al Lunderød er på 8 gårde, og byen også i matriklen 1682 har 8 gårde, så er det teoretisk muligt, at bispejorden med dens 18 gårde i 1370 ikke har udgjort hele landsbyen, men det er givet, at de 8 gårde i 16. og 17. årh. gør det. I Lunderøds tilfælde er det nok kun en teoretisk mulighed, men i nogle tilfælde er det muligt at konstatere, at bispegods og andet gods er slået sammen efter reformationen. I Dragsholms jordebog 1591, der hovedsagelig omfatter det gamle bispegods, opføres således 4 gårde i Ebbeløkke i Ods herred, og ifølge matriklen 1682 er det alle landsbyens gårde. I 1370 ejede bispen 5 gårde + 2 gårdsædegårde sammesteds. Men takket den tilfældige omstændighed, at kronens jordegods i Ods herred i 1370 var pantsat til bispen af Roskilde, ved vi at der desuden i 1370 fandtes en selvejer i Ebbeløkke¹, hvis jord altså indgår i de 4 gårde i nyere tid. Et andet eksempel findes i

¹ RBJ, s. 59.

Vordingborglens jordebog 1609, hvor der under Lekkendegårdslens, det gamle bispelen, opføres 2 gårde i Egebjerg, Bårse herred; og ifølge matriklen 1682 fandtes kun disse 2 gårde i landsbyen. I 1370 ejede bispen 2 gårde + 1 ødejord i Egebjerg¹. Men desuden ejede Agnete kloster i Roskilde gods i Egebjerg, som det allerede besad 1339²; og ifølge klostrets jordebøger 1504–20 i rigsarkivet ejede klostret på det tidspunkt 1 gård i Egebjerg. Det vil sige, at de to gårde i Egebjerg i 1609 stammer dels fra bispebordets dels fra klostrets gods.

Afsnit II er fra befolkningsstatistikens synspunkt behæftet med den mangel, at den anvendte fremgangsmåde automatisk udelukker de landsbyer, hvor gårdtallet i tiden 1370 til nyere tid har været stabilt eller endda som i Starreklinte sikkert er forøget. Denne mangel er søgt afhjulpet ved udarbejdelsen af tredie og sidste afsnit, fra Øvre Hellerup (s. 274) og ud. Kriteriet for dette afsnit har været, at når der i tiden mellem 1370 og sammenligningskilden ikke foreligger vidnesbyrd om bevægelser i bispegodset, eller når disse bevægelser er kontrollable, som anført i noteapparatet, må dette anses som bevis for at godset er identisk. Eksempelvis kan anføres Starreklinte, der 1370 består af en stor gård og 6 gårde, men i 1591 er 12 ens gårde; da der ikke foreligger vidnesbyrd om ændringer i ejendomsforholdene 1370 til 1591, må der sluttes, at de 7 gårde i 1370 svarer til landsbyens 12 gårde i 1591. Som helhed kan der næppe indvendes noget imod denne slutning e silentio, selv om de anførte eksempler Egebjerg og Egeløkke demonstrerer, at der kan være en fejkilde her. — I denne gruppe er de landsbyer selvfølgelig udeladt, hvor vi, som i tilfældet Grumløse ovenfor, ikke er i stand til at skelne bispegodset fra andet gods.

I den følgende opstilling er til orientering landsbyernes samlede gårdtal angivet efter matriklen 1682 eller — angivet med stjerne — efter præsteindberetningerne 1651 og 1657. Det har umiddelbart betydning ved afsnit II, men giver iøvrigt et værdifuldt indblik i, hvor bispen har ejet hele eller næsten hele byen,

¹ RBJ, s. 11.

² Dipl. Dan. 2. r. XII nr. 142.

og hvor han kun har ejet strøgods. Datumangivelse ved dokumenter udgør det for henvisninger til de kendte, kronologisk ordnede udgaver, Repertorium 2. rk., Kancelliets Brevbøger og Kronens Skøder. Det utrykte materiale findes med undtagelse af regnskabet 1467, Herlufsholms godsarkiv, og Roskilde kapitels jordebog 1568, AM 4° 876, i rigsarkivet (RA).

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)		
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger
Bilstorp.							2	2							—
Kunderslev.							1								—
Polzegard.							1							Forsvundne bebyggelser for 1450 ¹	—
Stripporp.							8								—
Struethorp.							1								—
Rye.				3											Lensbrev 1450 ²
Hundshale.							5	1						Mageskifte 1454 ³	—
Stubberup.							1				1			Mageskifte 1457 1/7	6
Sibberup.		3					2 ⁴				4	1			5
Guderup.							3				3				3
Køng.							3 ⁵				2			Regnskab 1467 flg. (Herlufsholm)	16
Kostræde.							6				5				12
Serridslev.	1	5					11 ⁶				12			Jordebog 1492 (RA)	—
Solbjerg.							17	5			9				—
Nyby.							12	5	1						—
Valby.							18	7			11				13
Vigerslev.							9				6			8	
Melby.	1	15	8				22	5		9	18			27	
Vesterby.							1				1			Mageskifte 1496 ⁷	5

¹ Kunderslev blev øde i tiden 1402—1418, se ndf. s. 322; de andre er rimeligvis blevet øde i samme tidsrum.

² *ÆA* III 368; i 1450 fandtes ingen bebyggelse i Rye.

³ I mageskiftet med Antvorskov omtales Hundshale som de vænger hos Slagelse; jf. landstingsvidne 1514: Stegevænge, fordum kaldet Hundshale, *ÆA* IV 144.

⁴ Udover den gård og de 3 gårdsæder, der opføres i RBJ, erhvervede bispestolen en gård ved mageskiftet 1410 med Næstved kloster, SRD IV 397.

⁵ De 2 gårde, som bispen ejede 1370, kom ved ovennævnte mageskifte til Næstved kloster, som i forvejen ejede en gård i Køng; disse 3 gårde er i klostrets regnskab 1467 slået sammen til 2, jf. Helms: Næstved St. Petri Kloster s. 498.

⁶ Gårdtallene for de 5 byer omkring København omfatter bispestolens gods, som blev inddraget under Erik af Pommern og derfor findes i kronens jordebog 1492, RA Reg. 108A.

⁷ *ÆA* III 327.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)			
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger	
Rude		3		1				2				4	1	} Lensbrev 1498 27/11	5	
Sterrede		1		1				1				2				5
Ottestrup								4				4		} Lensbrev 1499 25/5	5	
Dalby								2	1			2	1			16
Drøsselbjerg								1				1		} Mageskifte 1506 17/3 ¹	15	
Bildso								1				1				22
Ø. Stillinge								2				2			18	
Kirkerup			7					2				3			7	
Haslev	1	6				24						23	3	} Oversigt over besiddelsesforholdene i Ringsted og Ramsø h. 1519 ²	26	
Troelstrup				1			14	4		2	10					12
Ørslev							2				1					23
Hjelmsonagle							9	1			6					15
Jystrup	1	2					11			2	10					15
Atterup						6					1					1
Mortenstrup				5							5					4
Valsølle						13					7					12
Øm		5					10			4	6					9
Højby							1				1					10
Elmelunde				14	7 ³				1		7				H	
Nr. Vestud							1	1			1				14	
Magleby							11	2			11				15	
Busene							11				10				11	
Mandemarke							14	2			11			} Oversigt over landgildeydelse på Mon ca. 1519 ⁴	26	
Busemarke							5				2					24
Neble							15 ⁵				11				25	
Frenderup		6									3				21	
Hjelm		3									1				21	
Bissinge		3									4				13	

¹ Godset i Kirkerup tilhørte Æbelholt kloster, men var i 1370 pantsat til bispestolen. I 1506 bortmageskiftede klosteret sit gods i K., 3 gårde, SRD VI 207.

² RA. Reg. 108.A s. 14 nr. 31.

³ 7 besatte gårde dyrker 18 øre jord; de resterende 17 øre jord ligger øde, her anslået til 7 gårde.

⁴ Trykt RBJ s. 311—12. Antallet af gårde fremgår af ydelsen i gæs, gåsehavre og høns.

⁵ I RBJ opføres 14 gårde, den 15. erhvervedes 1428, ÆA III 360.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)		
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger
Marbjerg								12				9		} Fadedurets regn- skab 1522 ⁴	9
Gerdrup								2				2			4
Herringløse								1 ¹				4			24
Gundsomagle		14						16		1	12	12 ²			34
Himmelev		5						6 ³				8			9
Veddelev								3				2			17
Gøderup								15 ⁵				12			10
Kappelgårde	1											2			2
Lerbjerg						4						1			2
Avnstrup						6						2			1
Viskinge		4	3					2				2		17	
Logtved		3		1		1			1	1				5	
Kaldred								3	2			1		12	
Bistrup	1	8								1		10		H	
Allerslev								1				1		17	
Kirke-Hvalso								3				3		14	
Nr.-Hvalso								1				1		15	
Skimmede		4						1				3		3	
Søndersted								1				1		12	
Allerup								9	1			5		7	
Tuse	1	7	3					18	1			22		*22	
Torup		14	4									—		—	
Magleby	1							47	14			36	7	*36	
Ellinge	1	6				8				1		12	1	5	
Sønderby	1	12						15		1		20		18	
Østby								13				4		12	
Vestby	1	11	3									16		—	
Manderup								11				9		10	

¹ Der opføres 3 gårde i RBJ, den 4. erhvervedes ved mageskifte 1400 28/10.

² Jf. ovf. s. 264.

³ Minimumtal, idet bispens udover de tre gårde, der opføres i RBJ, erhvervede 2 ved ovennævnte mageskifte, samt yderligere 1 gård og »gods« i 1405, ÆA III 328.

⁴ Trykt RBJ s. 211—283 og sammenholdt med Roskildegårds jordebog 1554.

⁵ Udover de 15 gårde i RBJ erhvervedes yderligere »gods« i 1404, ÆA III 328.

⁶ Jens Madsen får livsbrev på den øde Torupjord; senere kaldt Torsjord, se Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård s. 105, 306.

	Jordebogen 1370							Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)			
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Lantboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder		Gårde	heraf øde	Henvisninger
Tølløse	1	12						22 ¹	3 ¹	1	2	23			16
Nr. Vallenderød								13	1			11		} Skode 1558 19/1	11
Lunderød								18				8			8
Tjørnede								12				10	1		9
Brode	1	6								1		4		} Skode 1562 15/2	H
Vedbysonder . .								20	7			10			Lensbrev 1570 8/3
Snuderup								6				4	1	Jordebog 1579 ²	3
Havelsemagle . .	1	18				15						16			17
Sverkilstrup . .								8	1			7			5
Fredtofte				1				5	2			2			2
Avderød				1				8	1			7			5
Hesselrød								10	4			7			6
Ullerød								1				4		} Frederiksborg lens jordebog 1582 (RA)	4
Niverød		12		1				9				7			8
Nivå								4	2			3			3
Kajerød								6	1			4 ³			5
Rude								4 ⁴	2 ⁴			1			—
Ebbekøb	1	3	3									1			1
Tollerup	1	x ⁵				10		4				2			—
Svinø						34						28		} Skode 1584 16/2 Skode 1586 10/4	28
Gurede		1						6	1			4 ⁶			7
Hagendrup		6	2			10						7	3		*7
Astofte	2					9	1					9			*9
Asnæs	1	14						11				20	1		*20
Stenstrup	1	4				4		2				9	1		9
Torrendrup		3						1				2			2
Ellinge	1					12				1		12	1		H
Ebbeløkke		2						6 ⁷				4			4

¹ Minimumtal, idet der anføres 20 besatte gårde og «plures desolate».

² Kalundborglen (RA).

³ Alle landsbyens 5 gårde opføres i jordebogen, men den ene gård ejede kronen allerede i 1525; den findes i Klaus Gjordsens samling af jordebøger, Holbæk len, RA. D. Kanc. Diverse 1481—1571 C, B 46 b nr. 50c.

⁴ Minimumtal, idet der opføres 2 besatte gårde og «alle desolate nunc».

⁵ Antallet ikke specificeret.

⁶ Af Guredes 7 gårde i nyere tid er de 3 gammelt krongods; de findes i Klaus Gjordsens samling af jordebøger 1525 (RA) under Holbæk len.

⁷ Jf. ovf. s. 267.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)		
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	L-andboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger
Sneglerup		2						12				13		} Dragsholm lens jordebog 1591 (RA)	12
Fårevejle og															*18
Ris hg.	1	13 ¹						12	1			16	1		-
Veddinge								18				16 ²	1		*16
Tømmerup								4							-
Ordrup								12 ³				12			12
Plejerup		1						5				4			5
Lumsås	1	16	8					22 ⁴	2			19			19
Sonnerup								15 ⁵	5			10	1		9
Nystrup								13 ⁶	1			9	1		11
Holmstrup								12 ⁷	6			6			6
Starup		x ⁶						19 ⁸	6			14			12
Gelstrup		18 ⁷	2					2 ⁷				3			3
Asmindrup								11 ¹⁰	1			6			9
Sandvig								20				12		14	
Tågeby		2			3	3		4				4		4	
Kindvig				18								14		14	
Sageby								13				10		*10	
Badeby								3	1			1		1	
Ø. Egesborg								11				5		*5	
Lekkende	1	10	4					18	1	1		15		12	
Vallebo								4	1			1		1	
Stenbjerg				7	1							5	1	5	
Smidstrup								7				4		*4	

¹ 'exceptis desolatis'.

² Tømmerup var nedlagt 1591, jorden dyrkedes bl. a. af gårdene i Veddinge.

³ Bispen ejede 1370 hele Ordrup.

⁴ Bispen ejede 1 hovedgård og 8 gårde, kongen 12 gårde, hvoraf 2 var øde, samt 16 gårdsæder, hvoraf 8 var øde; desuden var der 2 selvejergårde, der 1591 ved deling er blevet til 3.

⁵ Bispen ejede 4 gårde, desuden tilhørte 1 af byens gårde ham som privatmand; kongen ejede 10 gårde, af hvilke 5 var øde.

⁶ Bispen ejede 1 og kongen 12 gårde, af hvilke 1 var øde.

⁷ Ejedes af kongen.

⁸ Antal ikke angivet.

⁹ Kongen ejede 17 gårde, af hvilke 6 var øde; desuden fandtes mindst 2 gårde tilhørende adelen, idet Povl Laxmand 1495 28/5 skøder 1 gård til Esrom kloster og Mogens Goske 1556 4/1 en gård til kronen.

¹⁰ Deriblandt 4 selvejere; i 1591 var der kun 1 selvejer i landsbyen.

	Jordebogen 1370							Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)			
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder		Gårde	heraf øde	Henvisninger
Egebjerg							3	1			1 ¹				2
Tange							7 ²	2			2				*1
Øverød							12	6			6				6
Holte							9	2			7				7
Nærum	1	6					11	3			11				12
Trørød		5					4				7			Københavns lens jordebog 1611 (RA)	7
Harrestrup							6				4				4
Farum	1	12					30		1		18				19
Bregnerød							5				2				2
Ballerup	1	13	8				9				12				13
Værløselille	1						13 ³	2			8 ⁴				10
Slagslunde	1	12					10		1		13				14
Pederstrup							7				5				4
Ydernæs							2				1				1
Snedinge	1	5					7		1		8				H
Gjorslev	1	x ⁷			20				1		10			H	
														Præsteindberet- ninger 1651	
Øvre Hellerup							3				3			Lensbrev 1540 11/11	—
Ejlestrup							1				1				1
Vinstrup		1					3				3	1			6
Merløse		2	2				3				5	1		7	
Holtug		2			5						6			37	
Segnhaus							1				1			1	
Klippinge							9				8	1		16	
Tåstrup							5				5	1		13	
Varpelev		x ⁷					12	1			10	4		20	

¹ Jf. s. 268.

² Minimumtal, idet der opføres 5 besatte gårde og 'alie desolate'.

³ Der opføres 11 gårde i RBJ med tilsammen 17 øre jord, mens andre 3 øre jord ligger øde, her anslået til 2 gårde, jf. også at den 11. besatte gård netop har 1¹/₂ øre jord.

⁴ Der opføres 10 gårde i jordebogen 1611, men 2 af disse stammer fra kronens mageskifte 1558 14/2 med Gjord Kiørning; jf. også at bispem 1370 ejer 3 bol og 2 øre jord, hvilket er et sikkert indicium for, at bispem ikke var enejejer.

⁵ Saltøen, RA.

⁶ Se Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård s. 319—20.

⁷ Antal ikke angivet.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)			
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger	
Beldringe	1							9		1	9			Skøde 1542 14/12	H	
Butterup		3		1		2		2				11	1	Skøde 1547 27/10	14	
Dråby	1	6						2 ¹				4	1	Skøde 1556 14/8	18	
S. Vallenderød								8				8			8	
Trudstrup								3				3		} Skøde 1558 19/1	—	
Kvarmløse		1						1				1				11
Østrup				1		8						8 ²		Skøde 1561 11/5	14	
Olstrup		1						1				1		} Skøde 1562 15/2	2	
Bisserup						1		2				3				18
Nyrup								1				1 ³			8	
Birkende						1		5		1		5		Lensbrev 1565 26/11	H	
Skuldelev	1	8						2				11 ⁴		} Jordebog 1568 (AM)	35	
Hejnstrup								1				1				1
Rollerup	1									1				Lensbrev 1570 8/3	—	
Algestrup								7				4		Skøde 1570 8/7	12	
Mellemthorp								6				6		Kongebrev 1573 10/3	—	
Birkerød								2	1			1 ⁵		} Frederiksborg lens jordebog 1582 (RA)	5	
Bistrup ⁶								4				4				4
Bistrup ⁶								7				7				5
Jellerød								1				1				1
Tibberup		2						3				3 ⁷			6	
Sjælsmark				1				4				5			5	
Ravnsnæs								1				1 ⁸			2	

¹ Ved mageskifte 1458 19/7 erhvervede bispnen 2 gårde i Dråby.

² Kronen bortmageskifter 13 gårde i 1561, men de 5 stammer fra Antvorskov, jf. ÆA IV 122, 129, 148, 154; jf. også, at de 8 af gårdene er fælles om en sammelskat (ikke medtaget i Kronens skøder I,78).

³ I skødet siges den ene af de to skødede gårde at stamme fra bispelenet Saltø.

⁴ Bispegodset i Skuldelev blev 1402 23/9 henlagt til Laurentialteret og findes derfor i kapitlets jordebog 1568.

⁵ Der opføres 3 gårde i jordebogen 1582, men de 2 af disse erhvervede kronen 1542 14/12.

⁶ Henholdsvis Birkerød og Tikøb sogn.

⁷ Der opføres 6 gårde i jordebogen, af hvilke de 3 er identiske med det gods, kronen 1563 27/2 erhvervede fra Anne Bilde.

⁸ Af de 2 gårde i jordebogen 1582 findes den ene allerede i Krogens jordebog 1525, RA, D.K. B 46b nr. 50c.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1632 (1651)		
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger
Kastrup							6 ¹	1			4			Skode 1586 10/4	8
Marup		4					5				9			Skode 1587 24/6	9
Olstrup	1										2				2
Bregninge		3	3	1							1				9
Asminderup							7	2			4	1			13
Kongstrup							10				10				10
Føllenslev							1				1				27
Havnso							2				2				9
Algestrup							1				1				9
Eskebjerg							3				3				34
Snertinge							1				1				12
Hørve		6		7	1						21	3			21
Vejleby							2				1				16
Bjergeso		6		6							13				17
Starreklinte							7				12				12
Stubberup		7		1			5	1			12			Dragsholm lens jordebog 1591 (RA)	13
Tolsager							6				11				7
Høve	1	4 ²					9				19				*19
Vig	1	4					10				17 ³				32
Kollekølle	1						5 ⁴	2			4				5
Hønsinge	1						5			1	7				19
Sidinge	1						4				6				7
Klint							8				8 ⁵				9
Ulkerup							6				6				6
Hunstrup							3				3				3
Svendstrup							3				3				3
Abildøre							14	1			15				15
Bråde							14	1			14				*14
Hølkerup							14				14				15
Prejlerup							8				8				8
Holte							4				4				4

¹ Udover de 5 gårde i 1370 erhvervedes 1 gård i 1403, FEA III 357.

² Minimumtal, idet der tilføjes /et plures edificatos/.

³ Der opføres 29 gårde, men da gårdene nr. 18—29 har et særligt afgiftssystem, er de sikkert identiske med de 12 gårde, kronen erhvervede 1562 15/2.

⁴ Deriblandt en selvejergård, i 1591 er den forsvundet.

⁵ Der opføres 9 gårde, men kun de 8 bønder betegnes som gamle Dragsholm-tjenere.

	Jordebogen 1370								Jordebøger, dokumenter 1450—1614				Landsbyens gårdtal 1682 (1651)		
	Hovedgårde	Gårdsæder	heraf øde	Brydegårde	heraf øde	Landboer	heraf øde	Gårde	heraf øde	Hovedgårde	Gårdsæder	Gårde		heraf øde	Henvisninger
Dybsø							2				2			} Skøde 1607 17/12 Vordingborg lens jordebog 1609 (RA)	1
Agnø							4				4				—
Skalsby							2				2				
Røstofte							11	2			8 ¹				18
Oreby							6				6			6	
Stuby							1				1			12	
Brorup	1	2									7			} Antvorskov lens jordebog 1607 (RA)	*7
Ravnebjerg		2					1				1				3
Havrebjerg							15	1			18			17	
Næblerød							2				1			6	
Søllerød							1				2			} Københavns lens jordebog 1611 (RA)	*2
Tordrup							1	1			1				—
Mølletorp							1				1			—	
Fodby	1	2					21		1		24			24	
Skraverup		1					5				7			6	
Hollese		4					3				2			} Salto lens jordebog 1614 (RA)	12
Bistrup		1					13				15				15
Glæne							9 ²				9			20	
Ialt	44	431	50	75	9	196	4	1343	134	19	46	1436	41		

¹ Der opføres 12 gårde i jordebogen 1609, men de 4 er ifølge deres ydelser identiske med de gårde, kronen allerede ejede 1513, Vordingborglens jordebog 1513, RA. Reg. 108 A.

² I RBJ opføres 7 gårde med en samlet ydelse på 18 sk. grot: i 1410 erhvervedes yderligere 'gods' med en ydelse på 4 sk. grot, SRD IV 397, her anslået til 2 gårde.

Resultatet af denne sammenstilling kan sammenfattes således. På den jord, hvor der 1370 var 2089 landbrugsenheder, bestående af 44 hovedgårde, 431 gårdsædestavne, 75 brydegårde, 196 landbogårde og 1343 fæstegårde, fandtes der i nyere tid på samme jord 1501 enheder, bestående af 19 hovedgårde, 46 gårdsædegårde og 1436 fæstegårde. Det vil sige, at under den omorganisation, som sammenstillingen bærer vidnesbyrd om, har godsledelsen måttet reducere landbrugsenhedernes antal med

588 til et niveau, hvor det talmæssigt ligger på 71.8 % af niveauet i 1370.

Nogle supplerende bemærkninger må knyttes hertil. Som ovenfor begrundet er sammenligningsmaterialet delt i 3 grupper, i opstillingen markeret ved mellemrum efter Tuse og Gjorslev. Indenfor grupperne stiller tallene sig således:

Gruppe I:	530 >	360 (67.9 %)	
Gruppe II:	1062 >	649 (61.1 %)	}
Gruppe III:	497 >	492 (99.0 %)	} 1559 > 1141 (73.2 %)
		2089 >	1501 (71.8 %)

Gruppe I omfatter det statistisk set bedste materiale fra før sekulariseringen eller fra Roskildegårds jordebog 1554, der må tillægges samme kvalitet. Indenfor denne gruppe er brugsenhederne formindsket med 170; tallet må opfattes som minimum, fordi erfaringen viser, at gejstlige institutioner hyppigere ses at have erhvervet sig gods, uden at dette har sat sig spor i kilderne, end det modsatte. Fejlkilden er dog sikkert ikke ret stor.

Gruppe II og III omfatter materialet fra tiden efter reformationen. Af særlig interesse er gruppe II, som viser, at i 74 landsbyer var antallet af landbrugsenheder på bispejorden alene (for Ods herreds vedkommende dog på bispens og kronens jord tilsammen) større i 1370 end det samlede antal brug, der fandtes i disse landsbyer i nyere tid. De 413 brug, som er nedlagt efter 1370, kan derfor ligeledes kun være minimumtal.

Som man ser, er der en vis forskel i procenttallene for det materiale, der stammer fra bispetiden, og det efterreformatoriske, nemlig 67.9 % mod 73.2 %. Forskellen kan til en vis grad skyldes, at kronen i flere tilfælde end dem, der lod sig påvise for Ebbeløkkes og Egebjergs vedkommende¹, har slået bispegårde og krongårde sammen. Hovedårsagen skal dog sikkert søges i det forhold, at denne del af materialet omfatter den nordvestlige del af Sjælland, der faktisk indtager en særstilling — Jyllands nærhed? — idet gårdtallet her i en række landsbyer allerede

¹ Se s. 267.

bliver stabiliseret omkring 1370¹, i andre som Starreklinte, Tolsager og Hørve udvides det endda fra 26 til 42 ved udstykning af de store brydegårde². Tænker vi os derfor materialet fra Dragsholms jordebog 1591 udeladt af sammenligningen, vil procenttallet blive 68.3, hvilket ligger overordentligt nær tallet for gruppe I.

3. Ovenfor er vist, hvorledes brydegårdene i Starreklinte er blevet totalt udstykkede og jordfordelingen i Gundsømagle afgørende ændret siden middelalderen. I det følgende vil der blive fremdraget flere eksempler af den art til belysning af denne udviklingslinie. Beviset for dens almengyldighed skal dog ikke søges i disse eksempler, men føres på bredere grundlag.

Den følgende opstilling omfatter alle de enheder i RBJ, hvis areal angives i skyldjord. Derudover er antallet af gårdsæder — der som regel i 1370 ikke har andel i landsbymarken og derfor ikke har skyldjord — anført, ligesom storgårdene Tølløse, Ris, Ellinge (Løvenborg) og Asnæs er medtaget, selvom deres størrelse ikke angives i bolsjord, men efter udsæd, nemlig henholdsvis $9\frac{1}{2}$, ultra 8, 6 og bene 4 læster korn. Da RBJ viser, at der såedes fra $1\frac{5}{8}$ — $2\frac{2}{3}$ læster korn i et bol³, er Tølløse og Ris regnet til 4 bols-, Ellinge til 3 bols- og Asnæs til 2 bols-gårdene. De store gårde på over 50 ørtug skyldjord er anført særskilt ved navn; de svarer, som det senere skal blive påvist, til det begreb, stordriften, som Gunnar Olsen opererer med i sin undersøgelse over godsdriften i nyere tid, og som han definerer som hovedgården, der har over 50 td. htk.⁴ Det er umiddelbart af interesse at se, hvor mange og hvilke gårde, der i 1370 faldt ind under dette begreb. Med dobbelt plustegn er angivet de stordrifter, der i tiden efter 1370 er blevet helt udstykket, med et enkelt plustegn de, der i samme tidsrum ved udstykning er blevet reduceret så meget i størrelse, at de har mistet karakter af stordrift.

¹ Se s. 276 og 313.

² Se s. 292.

³ RBJ s. 38, 41, 79.

⁴ Hovedgård og bondegård, s. 176 ff.

Arealangivelse 1370	Stordrifter ved navn; antal gårde og gårdsæder
240 ørtug jord	Amager ladegård
ca. 120 ¹ - -	+ Slagslunde
ca. 114 ² - -	+ Lekkende
96 - -	++ Tuse
- - -	++ Jyllinge
- - -	++ Havelsemagle
- - -	++ Ballerup ³
- - -	+ Mose
ca. 96 - -	Tølløse
- - - -	++ Ris
90 - -	++ Serridslev
72 - -	Gjorslev
- - -	++ Brorup ⁴
- - -	Selsø
- - -	++ Skuldelev
- - -	++ Haslev
72 ørtug jord	++ Utterslev
- - -	+ Bagsværd
- - -	++ Tollerup
- - -	+ Gundsømagle
- - -	Rårup (Cathrineberg)
ca. 72 - -	Ellinge (Løvenborg)
60 - -	++ Vestby
- - -	++ Dråby
52 ^{1/2} - -	+ Farum
51 - -	++ Himmelev
48 - -	14 gårde
45 - -	1 gård
42 - -	1 -
39 - -	1 -
36 - -	10 gårde
30 - -	6 -
28 - -	2 -
27 - -	4 -

¹ Hovedgården har 60 ørtug jord, i hvilke der sås 50 ørtug korn, desuden 3 ornumjorder, i hvilke der sås 54 ørtug korn.

² Se ndf. s. 304.

³ Hovedgården har 2 bol, i hvilke der sås lige så meget som i 4 bol andetsteds; desuden dyrkes *pronunc* 2 øde bol i Agerup til hovedgården.

⁴ Brorup blev genoprettet som hovedgård i 1674, se Gunnar Olsen anf. værk, s. 306.

Arealangivelse 1370	Stordrifter ved navn; antal gårde og gårdsæder
24 - -	35 -
21 - -	6 -
20 - -	2 -
18 - -	36 -
16 - -	3 -
15 - -	12 -
14 - -	5 -
13 - -	2 -
12 - -	202 -
11 - -	4 -
10 - -	4 -
ca. 9 ¹ / ₂ - -	5 -
9 - -	58 -
8 - -	18 -
7 ¹ / ₂ - -	16 -
6 - -	389 -
5 - -	19 -
4 ¹ / ₂ - -	26 -
4 - -	37 -
3 ¹ / ₂ - -	33 -
3 - -	474 -
2 ¹ / ₂ - -	4 -
2 - -	104 -
1 ¹ / ₂ - -	37 -
1 - -	9 -
¹ / ₂ - -	7 -
0 - -	480 gårdsæder

Opstillingen viser et svælg mellem de store og de små brug. Særlig bemærkelsesværdig er, at 635 af 1612 gårde ligger på 3 ørtug jord eller derunder. I forordn. 1284 § 12 karakteriserer lovgivningsmagten den selvejerbonde, der ejer 3 ørtug jord, som fattig mand, der under visse omstændigheder er fritaget for arbejdspligt (inne) til staten. At lovgivningsmagten i 1284 tænker på små selvejergårde formindsker jo ikke, tværtimod øger vægten af det vidnesbyrd om stormændenes syn på den sociale placering af store dele af den jorddyrkende stand, som bestem-

melsen indeholder. Medregnes gårdsæderne har 1115 (53.3 %) af 2092 familiefædre på bispens gods hørt til kategorien 'fattig mand'¹.

Den fulde betydning af den ovenfor opstillede liste fremgår klart, når den konfronteres med en tilsvarende opstilling, som Henrik Pedersen har udarbejdet over ejendommenes størrelse i 1682². Hans tabel inddeler gårdene i 6 klasser, således at øverste klasse udgøres af gårdene på 20 td. thk. og derover. Det er forholdsvis let på grundlag af selve tabelværket at dele denne klasse i to med 50 td. htk. som skillelinie, derved opnås en sondring mellem hovedgårde af 1. og 2. rang i overensstemmelse med det af Gunnar Olsen skabte nyttige begreb, stordriften.

Som der ses er jordfordelingen i 1370 principielt en anden end i 1682. I 1682 dyrker de 3 øverste klasser 21.6 % af jorden. I 1370 har de tilsvarende klasser næsten tre gange så megen jord under plov, nemlig 59.9 %. Som logisk konsekvens er den store masse af jorddyrkerne presset sammen på betydeligt mindre brug end i 1682. Endvidere er antallet af gårdsæder, der svarer til *huse med jord* i matriklen 1682, tre gange så stort.

¹ Der bør i denne forbindelse gøres opmærksom på, at listen som nævnt kun omfatter de gårde, der anføres med arealangivelse i örtug. Derudover nævnes 305 gårde, men alene med angivelse af ydelser. Som ventelig viser ydelserne samme svælg mellem store og små gårde, som fremgår af arealangivelserne. Således var der i Melby i Strø herred 8 gårde, der hver ydede $\frac{2}{3}$ sk. grot (1 sk. grot = 1 pund korn), 11 gårde ydede hver 3 pund korn og en hovedgård med 15 gårdsæder ydede 20 pund. Da Erslevs tabel (Valdemarernes Storhedstid, s. 139) viser, at 1 pund korn var den gennemsnitlige ydelse af 3 örtug jord, kan gårdene skønnes at svare til henholdsvis 2, 9 og 60 örtug jord. Hovedgården i Melby har rimeligvis hørt til kategorien stordrift; det samme har ladegårdene til de to hovedborge Dragsholm og Hjortholm sandsynligvis gjort, når betænkes, at ladegården til den tredje hovedborg, København, havde 240 örtug jord.

For fuldstændighedens skyld må anføres, at disse 1917 gårde endnu ikke udgør hele bispegodset, idet en væsentlig del af dette ikke specificeres, jf. RBJ Indledning, s. V. Når Erslev i Danmarks Riges Hist. II, s. 623—24, opgiver bispestolens gods til over 2600 gårde, har han altså vurderet denne uspecificerede del af godset til at omfatte 700 gårde.

² De danske Landbrug, s. 363.

Jordebogen 1370					Matriklen 1682. Sjælland				
Ørtugjord	Gårde	%	Ørtug-jord i alt	%	Td. htk.	Gårde	%	Td. htk. i alt	%
over 50	26	1.6	2251 ¹ / ₂	16.5	over 50	71	0.4	6842	6.0
20—50	82	5.1	2508	18.4	20—50	160	1.0	4646	4.1
12—20	260	16.2	3396	25.0	12—20	917	5.7	13122	11.5
8—12	89	5.6	797 ¹ / ₂	5.9	8—12	3109	19.2	29604	26.0
4—8	487	30.3	2823	20.8	4—8	8365	51.8	49979	43.8
2—4	615	38.3	1755 ¹ / ₂	12.9	2—4	2835	17.6	8670	7.6
1—2	46	2.9	64 ¹ / ₂	0.5	1—2	699	4.3	1058	1.0
ialt	1605	100	13596	100		16156	100	113921	100
Derudover 487 gårdsæder ¹ = 30,3 % af gårdene					Huse med jord: 1593 = 9,9 % af gårdene				

¹ I tallet er medregnet 7 småbrug på ¹/₂ ørtug jord.

Tabellen viser, at klasse 3, der kvantitetsmæssigt svarer til vort proprietærgårdsbegreb, procentvis har den største andel i jorden, nemlig 25.0 %. Det er indenfor denne størrelsesgruppe Henrik Pedersen søgte den middelalderlige hovedgård, og det er i denne klasses forholdsmæssige talrighed forklaringen på de ofte forbavsende høje middelalderlige afgifter må søges. Efter middelalderlig sprogbrug repræsenterer klassen de gårde, der kaldes *curie villicales* eller brydegårde. De middelalderlige hovedgårde, *curie capitales* eller *curie principales*, findes i de to øverste klasser, og de har i 1370 34.9 % under plov, men i 1682 kun 10.1 %. Tallene for øverste klasse, der svarer til begrebet stor-drift, er 16.5 mod 6.0 %.

4. Det er i sidstnævnte tal tabellens vel nok største overraskelse findes. I det følgende skal de metodiske forudsætninger både for den gængse opfattelse af de middelalderlige hovedgårde som små enheder som for den gjorte jævnførelse af RBJ med matriklen 1682 vurderes.

Det gængse billede af den lille middelalderlige hovedgård er hovedsageligt skabt af Henrik Pedersen. Hans fremgangsmåde var den, at han på grundlag af 'Trap' identificerede 199 der

nævnte middelalderlige hovedgårde og efter matriklen 1682 beregnede deres størrelse til gennemsnitlig $13\frac{1}{2}$ td. htk. eller 2-3 almindelige bøndergårde. Hertil knytter han følgende meget sigende bemærkning. »En nærliggende Indvending mod de i den følgende Oversigt meddelte Tal, er den, at de identificerede Gaarde kan have været meget større i Middelalderen eller nærmest følgende Tid, at de i Tidens Løb kan være bleven delvist eller helt udparcellerede, og at Tallene saaledes kan være ganske misvisende. Denne Indvending er dog i Virkeligheden ikke saa farlig, som den kunde synes at være. I saadanne Tilfælde, hvor en Gaard var delt mellem flere Brugere eller — noget som ofte fandt Sted ved disse større Ejendomme — hvor der sad flere Brugere paa den samme Gaard, er det samlede Komplex regnet sammen som en Enhed, og der er i Virkeligheden næppe nogen Grund til at nære større Betænkelighed for Resultatet.«¹ Trods forsikringen er det klart, at ræsonnementet bliver betydningsløs overfor middelalderlige kilders vidnesbyrd.

I sin disputats har Gunnar Olsen på et væsentligt punkt modificeret Henrik Pedersens opfattelse.² I stedet for som denne at bygge på matriklen 1682 og opfatte dens oplysninger som adækvate for middelalderen, omend med de anførte reservationer, går Gunnar Olsen ud fra de i 1774 bestående stordrifter — som han definerer som hovedgårde med over 50 td. htk. — og undersøger deres forhistorie siden 1525. For de 99 sjællandske hovedgårde — de udgjorde 38.5 % af alle, der fandtes i kongeriget — viser det sig, at de 37 er oprettet efter middelalderen. Om andre 47 stordrifter foreligger vidnesbyrd i dokumentmaterialet, der viser, at de i tidsrummet 1525—1774 har været genstand for store udvidelser, i 6 tilfælde foreligger vidnesbyrd om mindre udvidelser, og kun i 9 tilfælde tier kildematerialet fuldstændigt. Med skyldig hensyntagen til beviset e silentio konkluderer Gunnar Olsen, at stordriften har sin spirende be-

¹ Hovedgaardsbedriften i sidste Halvdel af det 17. Aarh., Hist. Tidsskr. 8. r. VI (1915—16), spec. s. 47.

² Hovedgård og bondegård (1957), s. 176—81 og 238; jf. artiklen Hovedgård i Kulturhistorisk Leksikon.

gyndelse i slutningen af middelalderen. Hans konklusion falder bedre i tråd med det her fremdragne materiale end Henrik Pedersens opfattelse. Alligevel er der en grundforskel. Efter Gunnar Olsens opfattelse må man grafisk forestille sig stordrifts-udviklingen som en nogenlunde jævnt stigende kurve, der begynder i slutningen af middelalderen og kulminerer i det 18. årh. Efter de ovenfor givne data må kurven derimod tænkes i 14. årh. at ligge væsentligt over det 18. årh.s niveau og kurvens linieføring som en bølgedal, hvor lavpunktet nås omkring 1450—1500. En metode, der går ud fra de bestående stordrifter i 1774 og undersøger deres forhistorie tilbage til 1525, kan i sig selv hverken bekræfte eller afkræfte dette; ifølge udgangspunktet vil den kun få fat i en lille del af materialet. Af de 26 stordrifter i 1370 er der således kun Tølløse, Gjorslev, Brorup, Selsø, Rårup og Ellinge, der fortsat eksisterer som stordrifter i 1774; af disse vil endda Brorup i statistikken optræde som eftermiddelalderlig stordrift, eftersom hovedgården blev udstykket i slutningen af middelalderen, men genoprettet i 1674¹. Af de resterende 20 hovedgårde er de 14 fuldstændigt udstykkede og 6 reduceret til mindre herregårde eller hovgårde. Den af Gunnar Olsen anvendte metode kan derfor kun bevise, at en del af de i 1774 eksisterende storgårde allerede må have eksisteret som storgårde i middelalderen. Overfor spørgsmålet om der har været flere eller færre, stiller den sig ganske neutral, så vist som det ikke har været en forudsætning for en stordrift i middelalderen, at den fortsat skulle være det i 1774.

Bemærkelsesværdigt og værd at anføre er en udtalelse af Erslev i Danmarks Riges Historie II (1902), s. 625. Her skildres, hvorledes udstykningen af storgårdene, der allerede var begyndt omkring 1300, kraftigt fortsattes på RBJ's tid; og dette gjaldt ikke blot for storgårdene. »Overhovedet var Udstykningen stadig fremadskridende; Brydegaard og andre Gaarde, der havde mere Jord end de almindelige Bøndergaard i Landsbyen, blev delte, og gennemgående synes man ved Middelalderens Slutning at være naaet til det Antal Bøndergaard, der siden holdt sig

¹ Anførte værk, s. 306.

nogenlunde uforandret Aarhundreder igennem«. Formuleret på den måde, er tabellen ovenfor ikke andet end en illustration af Erslevs seneste opfattelse¹, at det er efter 1370 den moderne jordfordeling i landsbyerne skabes. Der bør dog fremhæves, at Erslev utvivlsomt med hovedgårde forestiller sig gårde af en mere beskedene størrelsesorden end tabellens. Det fremgår bl. a. af, at han tænker sig dem drevet ved lønnet tyende.

Lad os nu efterprøve de metodiske forudsætninger for tabel-
lens jævnførelse af oplysningerne i RBJ med matriklen 1682. Den hviler til en hvis grad — men også kun til en vis grad — på det af Aakjær fundne gennemsnitstal for en ørtug skyldjord på Sjælland, nemlig 1 ørtug = 4.34 td. land = 0.96 td. htk.¹, eller for at formulere det korrekt og få det nødvendige forbehold med: hvis man i 1370 har dyrket samme areal som i 1682 har

¹ I Valdemarernes Storhedstid (1898) havde Erslev nogle år i forvejen udtalt en helt anden opfattelse, idet han da mente, »at man allerede tidlig i Middelalderen baade hvad smaa og store Driftsenheder angaar nogenlunde var naaet til det, der siden holdt sig som det almindelige, og kan der ikke være Tvivl om, at Hovedmassen af Landets Jord er dyrket gennem smaa Bøndergaarde« (s. 109). Den der fremsatte opfattelse har uden al tvivl spillet en større rolle for udformningen af det gængse billede af jordfordelingen i middelalderen end den han i 1902 giver udtryk for. De argumenter, han i 1898 støtter sig til, er en henvisning til J.L.s ledingsparagraffer, samt en tabel (s. 139) over skyldjord og landgilde i RBJ. Tabellen omfatter 718 gårde med tilsammen 3354 ørtug jord, hvoraf Erslev slutter, at hver gård gennemsnitlig har haft 7½ ørtug jord, hvilket svarer til en helgård senere. Fejlræsonnementet er, at *gennemsnitlig* opfattes som identisk med *normalt*. Efter den mere omfattende tabel ovenfor s. 283 har de 1605 gårde i RBJ gennemsnitlig 8½ ørtug jord, men det ville være særdeles misvisende, at opfatte dette som normalstørrelsen for en gård. Lige så lidt kan man af J.L. udlæse, hvad der var den normale størrelse på en bondegård på dens tid. Den ændrede opfattelse i 1902 må vel opfattes som udtryk for, at Erslev er blevet klar over svaghederne i sit tidligere ræsonnement. — Forøvrigt beror de beregninger, Sv. Aakjær har foretaget vedrørende antallet af gårde i middelalderens Danmark, KVJ. Indledning s. 237—44, på samme forveksling af begreberne gennemsnitsstørrelse og normalstørrelse.

¹ KVJ. Indledning s. 92, jf. Land Measurement and Land Valuation in Medieval Denmark (The Scandinavian Economic Review VII) s. 128.

en ørtug skyldjord haft ovennævnte værdi. Forbeholdet er vigtigt, men har dog ingen afgørende indflydelse på tabellen. Deler man gårdene i 1682 i 7 størrelsesgrupper, følger deraf automatisk af den tilsvarende inddeling af gårdene i 1370, at der må have fundet store forskydninger sted. Teoretisk kunne man tænke sig, at det dyrkede areal i 1370 kun har været halvt så stort som i 1682; i så fald ville 1 ørtug svare til knap $\frac{1}{2}$ td. htk., og de fleste af de 26 hovedgårde ville miste deres karakter af stordrifter. Men størrelsesforholdet mellem de forskellige gårdklasser ændres ikke, og den uantagelige konsekvens ville blive, at smågårde under 2 td. htk. i 1370 har udgjort 41.1 % af det samlede gårdtal, mens procenten i 1682 er 4.3.

Det her tagne forbehold med hensyn til ørtugjordens gennemsnitsværdi hænger som sagt sammen med spørgsmålet om det dyrkede areal var større eller mindre i 1370 end i 1682. I betragtning af, at jorddyrkernes antal har været væsentligt større i 1370, er det ret sandsynligt, at det dyrkede areal også har været større, selv om det, som nedenfor vil blive understreget, ikke har bestået et simpelt talforhold mellem dyrket areal og antal jorddyrkere. Faktisk er det derfor kun på een måde eksistensen af de mange stordrifter kan anfægtes på. Fra landsby til landsby findes der vitterligt store udsving fra skyldørtugens gennemsnitsværdi, 0.96 td. htk. Teoretisk består derfor den mulighed, at skyldørtugen netop i den lokalitet, hvor stordriften ligger, har været af så ringe værdi, at anvendelsen af gennemsnitsværdien bliver misvisende. For at undersøge dette forhold og for i det hele taget at få overblik over, hvad der skete med de mange stordrifter efter 1370, er hver enkelt stordrifts data gennemgået og sammenholdt med adækvate oplysninger fra senere tid, for så vidt sådanne kan findes.

1. *Amager ladegård.* Hele Amager var i 1370 på 49 bol jord, deraf lå 10 til ladegården. I 1682 var der 1087.0 td. htk. på Amager, af hvilke 80.8 lå til ladegården. I 1370 dyrkes knap $\frac{1}{6}$ af Amager til ladegården, i 1682 knap $\frac{1}{13}$. I forhold til hartkornstallet 1682 har de 240 ørtug i 1370 svaret til 224 td. htk. Ladegården har altså i 1370 hørt til klassen superstordrifter, gårde på

over 200 td. htk., af hvilke der i 1682 kun fandtes 5 i hele landet (Vordingborg, Antvorskov, Gisselfeld, Frederiksborg og Jægersborg) og i 1774 kun 8¹.

2. *Lekkende*. Hovedgården havde 1370 114 ørtug jord samt ornum og ruth, hvis størrelse ikke specificeres. Landsbyens gårde dyrkede tilsammen 49 $\frac{1}{2}$ ørtug. I 1682 var landsbyens samlede hartkorntal 100.4, af hvilke 44.6 lå til hovedgården. Siden middelalderen havde denne opgivet et enemærke i Stensvedskov på 66 ørtug². Målt med matriklen 1682 har hovedgården i 1370 med ornummet og ruth været på mindst 114 td. htk. (i selve Lekkende er der i 1370 97 $\frac{1}{2}$ ørtug og 100.4 td. htk. i 1682). I 1370 har hovedgården foruden det store enemærke i Stensvedskov dyrket om ved $\frac{2}{3}$ af landsbyens jord; i 1682 er dens anpart reduceret til om ved $\frac{2}{5}$.

3. *Slagslunde*. Hovedgården havde 1370 60 ørtug jord, i hvilke der såedes 50 ørtug korn, samt 3 ornumjorder med 54 ørtug korn i udsæd. De 10 gårde i landsbyen havde tilsammen 60 ørtug jord og 50 ørtug udsæd. Hovedgården havde altså 68 % af landsbyens jord under plov. I 1682 var der 122.1 td. htk. i Slagslunde, af hvilke dog kun 29.5 eller 24.2 % lå under hovedgården. Målt med 1682 har hovedgården i 1370 svaret til 83 td. htk.

4. *Tuse*. 1370 var der 8 bol i landsbyen, af hvilke 4 lå til hovedgården. 1688 var den udstykket, og hele landsbyen var på 159.12 td. htk. Målt med 1682 har hovedgården 1370 svaret til 79.56 td. htk.

5. *Jyllinge*. Hovedgården på 4 bol i 1370 er senere blevet udstykket. Da der mangler oplysninger om landsbyens samlede bol-tal kan sammenligning ikke drages.

6. *Havelsemagle*. Hovedgården omfattede i 1370 4 af landsbyens 8 bol. Senere udstykket. Landsbyen havde 1682 128.26 td. htk. Målt med 1682 har hovedgården 1370 svaret til 63.13 td. htk.

7. *Ballerup*. Til hovedgården lå i 1370 2 bol i Ballerup og 2 i Agerup. I Ballerup var der desuden 3 bol, som dyrkedes af bispens bonder, og 1 bol tilhorte kapitlet. Hovedgården senere udstykket. 1688 havde Ballerup og Agerup henholdsvis 105.80 og 47.40 td. htk. Målt med 1682 har hovedgården i 1370 svaret til 118.0 td. htk.

8. *Mose*. Hovedgården havde i 1370 3 bol samt et bol i Udby.

¹ Gunnar Olsen, anførte værk, s. 177. Ifølge hans data er det sandsynligt, at Vordingborg slots ladegård og Antvorskov kloster ladegård allerede har ligget omkring 200 td. htk. i middelalderen.

² Se ndf. s. 304.

I 1688 var gården kun på 18.7 td. htk. og drives som avlsgård under Hørbygård¹. Både hovedgård og dyrket areal må være væsentlig formindsket siden 1370.

9. *Tølløse*. Hovedgårdens areal i 1370 angives ikke, derimod opgives dens udsæd til $9\frac{1}{2}$ læster korn = 456 td. I Frederik III.s matrikel 1662 siges hovedgårdens totale udsæd at være 96 td. rug og byg samt 11 td. havre og dens årlige udsæd 64 td. rug og byg og 7 td. 2 skp. havre. Denne opgivelse er sikkert alt for lav og at opfatte som typisk udslag af 'selvangivelse', men ifølge opmålingen 1682 var hovedgårdens totale agerareal — under drift og i hvile — 305.0 td. land, hvilket viser, at hovedgården på det tidspunkt ikke på nogen måde kan have haft en udsæd som i 1370. Forholdet er særlig interessant, fordi Tølløse hører til den kategori af middelalderlige gårde, der ifølge Gunnar Olsens data har haft betydelige udvidelser i 16. og 17. årh.¹ Og dog må Tølløse i 1370 have haft et større tilliggende end i 1682, da den havde 88.53 td. htk.

10. *Ris*. Hovedgårdens udsæd angives i 1370 til mere end 8 læster korn = 368 td. Den udstykkedes senere i 4 gårde og 1688 er disse gårdes agerareal 322 td. land, der vurderes til 63.49 td. htk. Ligesom ved Tølløse må slutningen blive, at den middelalderlige gård har haft et væsentligt større tilliggende; i hvert fald har den svaret til 63.49 td. htk.

11. *Serridslev*. Hovedgården var 1370 på 90 ørtug jord. Den gik senere sammen med bispens bønder i landsbyen over til kronen under Erik af Pommern; på reformationstiden afstodes dette gods til København og blev udlagt som fælled. En sammenligning er derfor umulig. Iøvrigt fremgår det af kronens jordebog 1492, at hovedgården allerede da er udstykket i to store gårde og en del af dens jord lagt til landsbyens øvrige gårde².

12. *Gjorslev*. I 1370 lå 3 af landsbyens 6 bol under hovedgården. I 1682 har hovedgården opslugt hele landsbyen og er på 136.84 td. htk. Målt med 1682 har den middelalderlige hovedgård haft 68.42 td. htk. Gjorslev er foreløbig det første eksempel på, at den eftermiddelalderlige hovedgård er større end den middelalderlige.

13. *Brorup*. 1370 havde hovedgården 3 bol, hvilket var al jord i landsbyen. Hovedgården blev udstykket i det 15. årh., men

¹ Gunnar Olsen, s. 159 og 356. Endnu i 1586 var jorden i Mose øde, Kr. Sk. I, s. 307.

¹ Gunnar Olsen, s. 315, 319, 321, 330.

² Se s. 203.

genopstod 1674, da alle landsbyens gårde nedlagdes¹. Dens hartkornstal var 1682 85.84 td., hvilket altså korresponderer med de 3 bol i 1370.

14. *Selsø*. Hovedgården havde 1370 de 3 af landsbyens 8 bol. Den havde i 1682 83.49 td. htk., men var da fornylig bleven udvidet med den i 1669 nedlagte landsby Vestbys jorder m. m.² I Vestby var der imidlertid i 1370 en hovedgård på 60 ørtug jord, som senere nedlagdes. I Selsøs hartkornstal indgår således både dens egne 72 ørtug i 1370 samt de 60 ørtug, som hovedgården i Vestby havde på samme tid.

15. *Skuldelev*. Hovedgården var 1370 på 3 bol. Senere udstykket. Da der ikke fremgår, hvormange bol, der 1370 fandtes i landsbyen, kan sammenligning ikke drages.

16. *Haslev*. Hovedgården havde 1370 halvdelen af landsbyens 6 bol. Den var allerede udstykket 1519 og hele landsbyen havde 1688 137.97 td. htk. Målt med 1682 har hovedgården 1370 haft 68.99 td. htk.

17. *Utterslev*. Hovedgården havde 1370 3 af landsbyens 9 bol. Senere udstykket. Landsbyen havde 1682 138.17 td. htk. og i forhold hertil har hovedgården 1370 haft 46.23 td. htk.

18. *Bagsværd*. Hovedgården var 1370 på 3 bol og desuden havde bispem 1⁵/₈ bol, hvilket vistnok ukorrekt³ siges at udgøre hele landsbyen. 1682 havde landsbyen 95.48 td. htk., af hvilke 40.00 lå til hovedgården. Hvis oplysningen i RBJ er korrekt, har hovedgården 1370 haft 61.92 td. htk. i forhold til 1682.

19. *Tollerup*. Hovedgården har 1370 3 bol. Bebyggelsen senere forsvundet.

20. *Gundsømagle*. Hovedgården var 1370 på 3 bol og blev som ovenfor vist senere formindsket. Da kapitlets bolandele ikke kendes, kan sammenligning med 1682 ikke drages.

21. *Ellinge* (Birkholm). Hovedgården havde 1370 6 læster korn i udsæd = 288 td. Desuden var der 8 landboer i landsbyen, hvis tilliggende ikke opgives. I 1682 havde Birkholm og de 5 tilbageværende gårde i Ellinge tilsammen 287.8 td. land. Da Birkholm ifølge Gunnar Olsen omkring 1632 er blevet udvidet med 7 bøndergårde i Ellinge¹, må disse data forstås på den måde, at hovedgården efter 1370 har afgivet jord til bønderne og igen udvidet sig i 1632, uden dog at nå samme størrelse som i 1370, idet dens totale agerareal 1682 er 196.1 td.

¹ Gunnar Olsen, s. 306.

² Gunnar Olsen, s. 331.

³ Jf. ovf. s. 266.

¹ Gunnar Olsen, s. 321.

22. *Rårup* (Cathrineberg). Hovedgården havde 1370 3 bol, men da de øvrige bol i landsbyen ikke anføres, kan sammenligning med 1682 ikke drages. 1669 blev hele landsbyen inddraget under hovedgården², og med sine 156.76 td. htk. i 1682 er den utvivlsomt større end den middelalderlige hovedgård, og i den henseende en pendant til Gjorslev.

23. *Vestby*. Hovedgården havde 1370 $2\frac{1}{2}$ bol. Bebyggelsen er senere forsvundet, se under Selsø.

24. *Dråby*. Hovedgården havde 1370 $2\frac{1}{2}$ bol, senere udstykket. Da landsbyens samlede boltal ikke opgives, kan sammenligning ikke drages.

25. *Himmelev*. Hovedgården, der senere er udstykket, havde 1370 $2\frac{1}{8}$ bol, men også her mangler byens samlede boltal.

26. *Farum*. Hovedgården havde 1370 $52\frac{1}{2}$ ørtug jord og 30 landboer tilsammen 90 ørtug. I 1682 havde Farumgård 17.07 td. htk. og de øvrige 19 bøndergårde tilsammen 118.20. Målt med 1682 har hovedgården 1370 haft 49.83 td. htk. I 1370 dyrker den $\frac{3}{8}$ af landsbyens jord, i 1682 kun $\frac{1}{7}$.

Resultatet kan sammenfattes således: Af 26 stordrifter i 1370 er 14: Tuse, Jyllinge, Havelsemagle, Ballerup, Ris, Serridslev, Brorup, Skuldelev, Haslev, Utterslev, Tollerup, Vestby, Dråby og Himmelev forsvundet som storgårde efter 1370 og inden nyere tid, og jorden givet til bønderne. Stærkt reduceret i areal er 8 eller 9: hovedgårdene på Amager, i Tølløse, Ellinge, Farum, Slagslunde, Mose, Gundsømagle, Lekkende og (vistnok) Bagsværd. Et større areal end i 1370 har kun Gjorslev og Rårup, samt Selsø, der dog 1682 også omfatter jord, der 1370 lå til den middelalderlige stordrift i Vestby på 60 ørtug jord.

5. Hermed turde det stå fast, at det er i tiden efter 1370, at det sjællandske bondesamfund skabes, som vi kender fra matriklen 1682. Udviklingen har været karakteriseret af en bevægelse mod midten. Jord tages fra de store og største gårde, som i 1370 dyrker $\frac{3}{8}$ af jorden, og gives til de mindre gårde og til de oprindelige arbejdere på storgårdene, gårdsæderne, af hvilke en betydelig del indrulleres i gårdmandsklassen. I det følgende skal der gives nogle flere eksempler på den udstykning, som vi allerede har set virke i Starreklinte og Gundsømagle. Som kri-

² Gunnar Olsen, s. 331.

terium for ændring af gårdenes indbyrdes størrelsesforhold må kornydelsen i pund (= 4 td.) anvendes, da de senere jordebøger som bekendt ikke kender begrebet skyldørtug.

Hørve, Ods herred.		
For 1370	1370	1591
3 g. à 12 pund	1 g. à 12 pund	1 g. à 5 pund
1 g. à 7 -	2 g. à 9 -	1 g. à 3 -
2 g. à 6 -	2 g. à 6 -	3 g. à 2 ¹ / ₂ -
6 gs.	1 g. à 3 -	2 g. à 2 -
1 odejord	3 gs. à 1 ¹ / ₂ -	5 g. à 1 ¹ / ₂ -
	3 gs. à 1 -	9 g. à ¹ / ₂ -
6 g. + 6 gs.	6 g. + 6 gs.	21 g.
Ydelse 55 pund	Ydelse 52 ¹ / ₂ pund	Ydelse 31 ¹ / ₂ pund

Omkring 1370 var man ved at omorganisere driftsforholdene i Hørve. De 6 gårdsæder, som »tidligere lå til brydegårdene« havde fået egen jord, var blevet forvandlet til gårdsædegårde med ydelser fra 4 til 6 td. korn årligt. Jorden var taget fra de store brydegårde, samt sandsynligvis fra den lille ødejord på 2 örtug skyld, selv om dette ikke udtrykkeligt siges. Ændringen er ikke i jorddrottens favør, idet brydegårdene for den afståede jord får en nedsættelse på 10 pund korn, medens de nye gårdsædegårde kun indbringer 7¹/₂ pund. Sammenholdt med jordebogen 1591¹ har dette dog kun været en svag begyndelse, hvilket umiddelbart fremgår af sammenstillingen.

Hørve og Bjergesø er interessant, fordi det af RBJ fremgår, at det er på dennes affattelsestid, at gårdsæderne i disse landsbyer får egen jord og bliver sat i smør- og kornskyld. Det fremgår umiddelbart, at rentabilitetssynspunkter ikke har været bestemmende. Den fortsatte udligning efter 1370 er ligeledes sket mod godsledelsens snævrere økonomiske interesser. Bemærkes må også, at skønt det givetvis er sket en demokratisering af jordfordelingen i de to landsbyer, findes der dog 1591 i begge

¹ I Dragsholm lens jordebog skelnes udtrykkeligt mellem de 21 gamle bispelige gårde og de 3 gårde, som kronen havde erhvervet efter reformationen, Kr. Sk. I, s. 200, 208 og 313.

Bjergesø, Ods herred.

Før 1370	1370	1591
3 g. à 12 pund	2 g. à 9 pund	1 g. à 5 pund
2 g. à 6 -	1 g. à 6 -	2 g. à 3 -
1 g. à 4 ¹ / ₂ -	3 g. à 3 -	6 g. à 2 -
6 gs.	2 gs. à 1 ¹ / ₂ -	4 g. à 1 ¹ / ₂ -
	1 gs. à 1 -	
	1 gs. à 1 ¹ / ₂ td. smør	
	2 gs. yder intet	
<hr/>		
6 g. + 6 gs.	6 g. + 6 gs.	13 g.
Ydelse 52 ¹ / ₂ pund	Ydelse 37 pund og 1 ¹ / ₂ td. smør	Ydelse 25 pund

en stor gård med 20 td. korn i landgilde. Ligesom Gundsømagle med sine store gårde i nyere tid tjener det til at illustrere, hvor endnu mere storgårdspræget disse landsbyer må have været i middelalderen.

De næste eksempler viser middelalderlige stordrifters udstyknings.

Serridslev, Sockelund herred.

1370	1492
1 hg. + 5 gs. yder (30 pund)	2 g. à 5 pund
6 g. à 4 pund	9 g. à 2 -
5 g. à 2 -	1 g. à 1 -
<hr/>	
1 hg. + 5 gs. + 11 g.	12 g.
Ydelse 64 pund	Ydelse 29 pund

Hovedgårdens ydelse anføres ikke i 1370, men da der af hver øre jord, bønderne dyrker, ydes 1 pund korn, kan ydelsen af hovedgårdens 30 øre jord sættes til 30 pund. I 1370 dyrker hovedgården med sine 5 gårdsæder 90 ørtug jord, og de 11 gårde tilsammen 108 ørtug. I 1492 er de 5 gårdsæder forsvundet og hovedgården delt i 2 store gårde. Desuden må ifølge forholdet mellem ydelserne en del af hovedgårdens jord være blevet overladt bønderne, idet fæstegårdens jord i 1370 forholder sig til hovedgårdens som 12 : 10, medens forholdet i 1492 er som 19 : 10.

Tuse, Tuse herred.

1370		1554
1 hg. à 4 bol med 7 gs. yder (ca. 64 pund)		3 g. à 6 pund
1 g. à $\frac{3}{16}$ -	- 26 groter	4 g. à 27 groter
1 g. à $\frac{5}{16}$ -	- 20 -	2 g. à $22\frac{2}{3}$ -
7 g. à $\frac{1}{4}$ -	- 17 -	7 g. à 18 -
8 g. à $\frac{3}{16}$ -	- 13 -	6 g. à 14 -
1 g. à $\frac{1}{16}$ -	ode	
1 hg. = 4 bol ÷ 7 gs. + 18 g. = 4 bol		22 g.
Ydelse ca. 64 pund ÷ 269 groter		Ydelse 18 pund + $363\frac{1}{3}$ groter

I 1554 er hovedgården ifølge Roskildegårds jordebog udstykket i 3 store bøndergårde, der ifølge præsteindberetninger 1651 hver var på 1 bol. Hovedgårdens fjerde bol samt den lille ødegårdsjord er blevet fordelt på landsbyens øvrige gårde, hvis antal siden 1370 er øget fra 18 til 19 gårde; samtidig er dog 7 gårdsædestavnne forsvundet. Normalt er gårdgruppernes ydelser eksakt blevet forøget med 1 grot¹, reelt har pengeinflationen bevirket en betydelig lettelse af byrderne. Da RBJ regner med 1 sk. grot = 1 pund korn², svarer bøndernes ydelser af de 4 bol i 1370 til $22\frac{5}{12}$ pund = $89\frac{2}{3}$ td. korn ($269:12 \times 4$), medens de efter den kgl. naturalietakst fra 1544, der sætter 1 td. korn = 2 mark penge³, i 1554 kun har ydet ca. 27 td. korn af 4 bol jord. Under forudsætning af, at ydelsen af hovedgårdens skyldjord i 1370 har været de normale 1 pund korn af hver øre jord, har hovedgården ydet 64 pund korn, idet hvert bol var på 2 mark skyldjord. Den totale ydelse af bispens jord i Tuse har således udgjort ca. 282 td. ($64 + 22\frac{3}{4}$ pd.), medens den i 1554 svarer til 106 td.⁴

¹ Jordebogen 1554 har ydelserne 20 sk. 3 den. (= 243 den. = 27 groter); $13\frac{1}{2}$ sk. (= 162 den. = 18 groter); $10\frac{1}{2}$ sk. = 126 den. = 14 groter).

² RBJ s. 73: tres (coloni) dant iii pund annone videlicet quilibet vnum pund et duos solidos grossorum.

³ Aakjær, Maal, Vægt og Taxter, s. 252. — 1 sk. grot (12 groter) var lig $\frac{108}{192}$ mark.

⁴ Rimeligvis kan man af de senere ydelser slutte, at udstykningen er sket kort efter 1370, idet de $363\frac{1}{3}$ grot, som senere ydes af de 5 bol jord, på det tidspunkt har svaret til pundydelse af de 3 bol jord, nemlig 30 pund korn ($363\frac{1}{3}:12 = 30\frac{6}{16}$) mod 18.

Som et tredje eksempel på en middelalderlig hovedgårds udstykning skal Maglebys data gives, således som de fremgår af den indførelse, der omkring 1402 er gjort i RBJ¹, sammenholdt med skødet til Peder Svave 1540. Eksemplet har den særlige interesse, at hovedgården forud for indførelsen 1402 havde tilhørt adelen, nemlig i 1346 hr. Jacob Nielsen Rane, senere hr. Folmer Jacobsen Lunge.

Magleby, Stevns herred

1402	1540
1 hg. og 6 g. yder 39 ¹ / ₂ pund	25 g. yder 2 pund korn og 2 sk. grot
3 g. à 10 pund = 30 -	4 g. - 1 - - -1 sk. grot
11 g. à 5 - = 55 -	1 g. - 2 - - øde
2 g. à 4 - = 8 -	3 g. - 1 - - ode
17 g. à 2 ¹ / ₂ - = 42 ¹ / ₂ -	3 ødejorder yder 3 pund og 2 sk. grot
9 g. à 2 - = 18 -	
<hr/>	
1 hg. + 48 g. yder 193 pund	33 g. + 3 ødejorder yder 62 pund + 55 sk. grot

Som man ser, er hovedgården forsvundet 1540 og gårdene praktisk talt alle gjort ens i marken. Ændringen har samtidig betydet en væsentlig sænkning af ydelserne, vistnok endnu større end den, den ovenfor givne sammenstilling giver udtryk for. Sagen er, at de 55 sk. grot i skødet nok benævnes *landgildepenge*, men temmeligt sikkert er *tjenestepenge*. Da forholdet har principiel betydning for de her dragne sammenligninger mellem middelalder og nyere tid, er en kort bemærkning om den meto- diske behandling af de problemer, der knytter sig hertil, på plads. En fæstebondes ydelser, således som de findes i jordebøger fra nyere tid, har basis i to forskellige retsforhold, 1) afgift af den lejede jord og 2) afgift af bonden til sin husbond for *forsvar*, *herlighed*, *hold*, eller hvorledes det nu benævnes. Sædvanligvis falder jorddrot og husbond sammen, men ikke altid, således ifølge sagens natur aldrig ved kirkernes gårde, hvor afgiften af jorden tilhører kirkens *fabrica*, mens de andre ydelser, småredslen, tejerne o.s.v. tilfalder den, der har forsvaret. I sådanne tilfælde ses klart, at afgiften af selve jorden som regel næsten

¹ RBJ s. 4—5 og Inld. s. VI.

altid har været fikseret i pund korn. Det samme fremgår som regel også af ødegårdene, hvor jorden dyrkes af andre bønder mod ydelsen af jordens kornafgift, men hvor jorddyrkerens personlige ydelse til sin husbond forsvinder, idet de, der overtager jorden i forvejen jo har deres husbond. I tilfældet Magleby ses dette ved de tre øde gårde og er et af indicierne for, at *landgildepenge* i Magleby hører til herlighedsbegrebet¹. Det er i denne forbindelse grund til at gøre opmærksom på et andet forhold af principiel interesse. Hvis de mange småydelse, der hører til herlighedsbegrebet, er senere end RBJ, har jorddrotten i disse fået en delvis erstatning for tabet i selve ydelsen af jorden. I 1540 yder hver af de 25 gårde 2 pund korn, 2 sk. grot landgildepenge, 5 sk. koppenge, 1 lam, 1 gås, 2 høns og $\frac{1}{2}$ svin. I matriklen 1664 beregnes disse ydelser tilsammen til $10\frac{1}{4}$ td. landgildehartkorn²; hver bonde har således svaret 8 td. korn af jorden og $2\frac{1}{4}$ i herlighedsafgifter. Den totale afgift af bondejorden i Magleby i nyere tid er 325 td. korn, hvilket ved første øjekast kunne begrunde den opfattelse, at ydelsen af jorden siden 1402 nok er dalet fra 772 td. til 248 td. korn, men i samme periode har jorddrotten dog opnået en vis kompensation ved pålægning af herlighedsafgifter svarende til 77 td. korn. Synspunktet er imidlertid næppe rigtigt. Normalt anføres i RBJ kun ydelsen af jorden, men der fremgår dog utvetydigt af forskellige sidebemærkninger, at bønderne også i 1370 har præsteret ydelser udover de rene jordydelse; således bemærkes under Hammer og Bårse herred, at alle gårde i disse herreder yder »agnum in estate, duas aucas et iiii or pullos in hieme. Item dant omnes insimul . . . lx pecora viua et centum xx oues antiquas uiuas et duas lestars auene in vere pro semine episcopi . . . Item dant pro seruicio estuali circa iiii or lagenas butiri«³. Den eneste herlighedsydelse, som vistnok er yngre end 1370, er gæsteriafgiften; da den som regel er 1 td. havre, der svarer til $\frac{1}{2}$ td. htk., af

¹ Ydelser af selvejerbønder, navnlig deres innepræstationer, ses også lejlighedsvis ukorrekt at blive benævnt landgildepenge.

² Nr. 1806.

³ RBJ, s. 14.

hver gård, har dette imidlertid ingen større betydning for de her anstillede sammenligninger. Afgiften må iøvrigt betragtes som afløsning af en realtyngde, der må have været en alvorlig belastning af fæstebonden i ældre tid.

Både i 1402 og 1540 er der betydeligt ødegods i Magleby. En sammenligning viser imidlertid, hvilke helt andre problemer ødegodset 1402 har rejst for jorddrotten end dem, han var stillet overfor i 1540. På sidstnævnte tidspunkt var der 4 ødegårde og 3 ødejorder i Magleby. Distinktionen angiver sikkert, som Skrubbeltrang har udviklet¹, at gårdene i førstnævnte tilfælde temporært var ubesatte, men at bygningerne forefandtes, mens de i sidstnævnte har stået så længe øde, at bygningerne er forsvundne eller har måttet betragtes som værdiløse. Ødegårde i betydning ubesatte gårde må have eksisteret til enhver tid. Kun et konstant og meget væsentligt overskud af fæstekandidater ville have kunnet forhindre dette. Et alvorligere problem var ødejorderne, fordi de viser, at rammen var for stor, at der var udlagt jord til flere gårde end der var fæstere til. Alligevel var de økonomiske tab for jorddrotten i 1540 til at overse og bære. I Magleby, som i 1540 efter nyere tids forhold havde en ødegårdsprocent over normalen, bestod tabet faktisk kun i herlighedsydelse af 7 gårde, hvilket har andraget ca. 15 td. korn, samt i bortfald af de personlige arbejdspræstationer af 7 gård-fæstere. Selve kornydelsen af jorden blev ydet af de andre gårde. Trods alt ingen grund til at foretage drastiske omlægninger i landsbyen med generel nedsættelse af jordydelse for at drage fæstere til. Matriklerne i 17. årh. viser da også, at ødegodset senere er blevet bebygget.

Anderledes i 1402. På det tidspunkt var foruden hovedgården 15 gårde øde. For jorddrotten betød det et indtægtstab på $73\frac{1}{2}$ pund eller 294 td. korn udaf en samlet indtægt på 193 pund² eller 772 td. Men det er værd at lægge mærke til,

¹ Husmand og Inderste, s. 32 flg.

² De fleste gårde yder $2\frac{1}{2}$ eller 5 pund korn. I 9 tilfælde står blot, at gården er på 1 eller 2 ore skyld, da 12 ore jord i anden forbindelse sættes lig en ydelse på 30 pund, følger at 1 og 2 ore skyld har ydet henholdsvis

at de 33 gårde, som dog stadigvæk er besatte i 1402, og som nogenlunde svarer til landsbyens gårdtal i nyere tid, stadigvæk yder $119\frac{1}{2}$ pund korn eller nær det dobbelte af ydelserne i 16. årh. Hvorfor denne fortsatte nedgang? I et senere afsnit skal svaret søges givet.

De her givne eksempler må sammen med de tidligere beskrevne udstykninger i Starreklinte og Gundsømagle anses for tilstrækkelige til at vise, hvorledes det middelalderlige storgods- og storgårdsprægede samfund er blevet afviklet. De kunne suppleres væsentligt, men indeholder principielt ikke nye træk. Hovedbeviset for demokratiseringen af landsbyen ligger som nævnt ikke i disse eksempler, men i tabellen s. 283. Iøvrigt vil der i det følgende blive lejlighed til udfra andre synspunkter at vise, hvorledes hovedgårdene i Farum og Lekkende formindskedes.

6. Set fra jorddrottens synspunkt har tiden omkring 1400 været en krisetid, set fra jorddyrkerens en fremgangstid. Det har sikkert været flere herremænd end Anders Glob, der gik fallit på Brøndumgård omkring 1400¹, og væbneren Vide Videsen og hustru, der 1391 måtte pantsætte deres hovedgård Hessel for 100 mark lybsk, »recognoscentes se propter penuriam hungærthrong dictam hoc fecisse«², som ikke har kunnet tilpasse deres levofod efter de stærkt dalende jordafgifter. For bonden har de formindskede ydelser ikke været den eneste bedring tiden bragte, en anden, måske ligeså betydningsfuld, har været den, at de mange småbrug, der fandtes, ved sammenlægninger og ved tildeling af jord fra de udstykkede storgodser og storgårde forvandlede til den fæstegård med en normalstørrelse på 4—8 td. htk., som vi kender fra senere tid. Denne naturlige konsekvens af udviklingen og som tabellens talforhold udtrykker, skal her konkretiseres med et par eksempler. De har desuden den fordel, at de giver anledning til nogle vurderende betragt-

$2\frac{1}{2}$ og 5 pund. Ved 3 gårde anføres hverken ydelse eller skyld. De er her beregnet til mindste ydelse, $2\frac{1}{2}$ pund.

¹ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 229—30.

² Repert. I nr. 3815.

ninger over forholdet mellem dyrket areal i middelalder og nyere tid.

I 1370 var der i Farum en hovedgård med 12 gårdsædestavne og $52\frac{1}{2}$ ørtug jord. Desuden fandtes 30 landbogårde i landsbyen med tilsammen 90 ørtug jord, hver gård på 3 ørtug jord. Ifølge matriklen 1682 var Farumgård på det tidspunkt på 17.07 td. htk. og havde 107.3 td. agerland. Resten af landsbyen, 118.20 td. htk. og 723.0 td. land, var fordelt på 19 fæstegårde, der gennemsnitlig havde 6.22 td. htk. og 38.5 td. land. Målt med matriklen 1682 har 1 ørtug jord svaret til 0.95 td. htk. og 5.9 td. land; hver landbogård i 1370 har altså haft 2.85 td. htk. og 17.7 td. land. Forvandlingen af disse små landbogårde til fæstegårde af den normale størrelse er sket ved, at man har nedlagt 11 af de i 1370 eksisterende landbogårde; desuden har man taget 32.8 td. htk. eller 302.4 td. land fra hovedgården 1370. Derved har de 19 fæstegårde fået den størrelse, de har i 1682.

Et andet illustrerende eksempel skal anføres fra Lunderød i Merløse herred. Her var der i 1370 18 gårde, hver på 3 ørtug jord. I tiden 1558 til 1682 vides landsbyen kun at være på 8 gårde. Landsbyen havde 1682 318.4 td. land og 61.25 td. htk., hver gård gennemsnitlig 39.8 td. land og 7.66 td. htk. Dette er opnået ved nedlæggelse af 10 gårde efter 1370. Målt med matriklen 1682 har hver landbo haft 17.7 td. land og 3.45 td. htk. i 1370.

Her kan i hvert fald i første øjeblik en vis tvivl melde sig. Har det større antal jorddyrkere i 1370 ikke automatisk medført, at det dyrkede areal har været tilsvarende større? Dette gælder sådan set ikke blot for forholdene i Farum og Lunderød, men rækker videre. Det aakjærse gennemsnitstal på $4.34 = 0.96$ td. htk. pr. sjællandsk skyldørtug hviler på antagelsen, at det dyrkede areal i 1682 er identisk med middelalderens. Dette er i sig selv ubeviseligt, og man kunne af det forhold, at der i 1370 var 2089 brug på bispens jord, hvor der i nyere tid var 1501, fristes til at slutte, at eftersom Aakjærs gennemsnitstal 0.96 td. htk. praktisk talt stammer fra samme gods, har værdien af en ørtug jord i 1370 på grund af større dyrkningsintensitet

ligget omkring 1.25 td. htk. Imidlertid har dette næppe været tilfældet, fordi et andet betydningsfuldt forhold spiller ind. Markbøgerne 1682 viser som bekendt, at praktisk talt alle landsbyer har jord, der karakteriseres som »ond«, »udygtig«, »havrejord« og lign., d.v.s. jord, der ikke kan gå under normal omdrift og økonomisk ligger på grænsen af, hvad det kan lønne sig at dyrke. Overført på Lunderød betyder det, at de 18 gårde i 1370 ikke på nogen måde kan have dyrket et areal om ved 225 % større end i 1682, men at det større gårdtal er opnået ved, at gårdene har haft et væsentligt mindre jordtilliggende end senere. Som følge heraf har de sikkert også set med mindre kritiske øjne på marginaljorden end deres mere heldigt stillede efterfølgere i 17. årh. har kunnet gøre. Hvor meget det forhold betyder for det aakjærske gennemsnitstal er umuligt at beregne. Vi kan kun påpege, at hvis gennemsnitsværdien blot har været 1.05 i stedet for 0.96 har antallet af stordrifter på bispegodset ikke været 26 men 40, idet der ligger en gruppe på 14 hovedgårde à 48 ørtug jord lige under den anvendte 50-ørtuggrænse.

Det her påpegede forhold, at jorddyrkeren i højere grad end senere har været presset ud på marginaljorden og hans stilling som følge heraf har været prekær og sårbar, indtager idag en central stilling i den europæiske litteratur, der beskæftiger sig med grundelementerne i krisen¹. Kronologisk hører dette problem først og fremmest til krisens første fase, herhjemme tiden omkring 1200, da befolkningspresset kulminerede. Kun for så vidt det kan have bidraget til — og rimeligvis har —, at et oprindeligt positivt fødselstal blev forvandlet til et negativt, spiller forholdet en rolle i krisen omkring 1400. Omkring 1200 må menneskene have manglet jord, omkring 1400 var det vitterligt omvendt.

7. Efter udredning af hvordan den middelalderlige jordfordeling blev afviklet, skal spørgsmålet *hvorfor* belyses. Erslev, der er klar over tendensen, men ikke over omfanget, skriver herom i Danmarks Riges Historie II, s. 625 flg.: At en Hovedgaard ofte blev nedlagt, naar den fra den enkelte Adelsmand

¹ Jf. det nedenfor s. 341 note 1 omtalte værk af Duby, s. 564 flg.

gled over til en Biskop¹ eller Kloster, tyder jo på, at Hovedgaardsdriften ikke i sig selv var økonomisk lønnende. Dog viser sig i denne Tidsalder Begyndelsen til et System, der skulde ændre dette Forhold, idet der spores, at man er begyndt paa at anvende *Hoveri af Fæstebønderne* (fremhævet af Erslev) til at bestride det Arbejde, der forefaldt paa Herregaarden«. Dette udvikles videre: Gårdsæderne får jord i landsbymarken mod arbejdspligt til hovedgården, og en del af landboernes landgilde konverteres til arbejdsydelse; således har landboerne i Troelstrup i Ringsted herred ifølge RBJ fået halveret deres landgilde mod at præstere et dagsværk om ugen til hovedgården i Haslev, om efteråret i høstens tid dog 4 dagsværk og ved høbjærgningen 2 dagsværk om ugen. Ordningen frembød fordele for begge parter. Jorddrotten kunde indskrænke sit tyendehold og »Fæstebonden lod sig vist let friste til at paatage sig en vel ret ringe Arbejdspligt, når han derved kunde opnaa en Nedsættelse i sit Landgilde eller andre Fordele. Men det var en skæbnesvanger Vej, man kom ind paa; det rene Fæsteforhold fik en anden Karakter, naar Herremanden paa den Vis kunde hyde over Fæsterens Arbejde, Landboen fik derved noget af Tyendets Præg«².

¹ Tanken, at hovedgårdene på roskildebispens gods oprindeligt har været adelsgårde, uddybes i det følgende. »I Roskildebispens Jordebog træffer man foruden de større Gaarde, hvor Bispens Fogeder boede og ud fra hvilke de førte Tilsyn med det omliggende Fæstegods, talrige Hovedgaarde, der er kommet i Bispens Eje, men de er oftest halvt opløste; tidligere Gaardsæder har faaet Jord udlagt af Hovedgaardens Grund, og den Gaard, som i sin Tid har givet Plads for en Adelsfamilie, er nu sunket ned til at drives som en større Bondegaard«. Overfor tankegangen må indvendes, at vi kun om hovedgårdene i Ris og Magleby ved, at de tidligere har været i adelig besiddelse (Hak og Rane-Lunge). Til gengæld ved vi positivt, at hovedgårdene i Serridslev, Utterslev, Bagsværd og på Amager ligger på jord, som allerede 1186 tilhorte bispens (Kbh.s Dipl. I, nr. 1), endvidere at Selso ligger på jord, som i hvert fald i slutningen af 13. årh. var i bispens besiddelse (Dipl. Dan. 2. rk. III, nr. 311 og 403. Hovedgårde kan altså udvikle sig både på adels- og bispegods, i sig selv en selvfølgelig konstatering.

² Anf. værk, s. 626—27; Erslevs fremstilling går let ændret igen hos Arup: Danmarks Historie II, s. 120—21.

Erslevs udredning er præget af hans sædvanlige sans for logisk syntese. Men hovedgårdene blev vitterligt ikke udstykket, fordi de var uøkonomiske — i betydning urentable —, de blev udstykkede til trods for, at den ordning, der trådte i stedet var langt mindre givtig for jorddroten. Det er hovedindvendingen mod den erslevske konstruktion. Hertil kommer så, at den af Erslev konstruerede causale sammenhæng mellem hoveriets opståen og standsningen af hovedgårdenes udstykning ikke har støtte i kilderne.

For at illustrere første punkt skal jeg minde om Magleby's data. Forud for 1402, da hovedgård og landsbyens gårde var besatte, har den totale ydelse været 193 pund korn. I 1402, da hovedgård og 15 gårde var øde, ydede de resterende 33 gårde $119\frac{1}{2}$ pund. Men i 16.–17. årh., da hovedgård og 12 af ødegårdene er udstykkede og tildelt landsbyens øvrige gårde, er ydelsen af landsbyens jord 62 pund. Vor generation har den fordel frem for Erslevs, at den ved, at Danmark ligesom det øvrige Europa omkring 1400 har lidt under en stærk mangel på jorddyrkere. At det er her det tvangsmoment skal søges, som fører til sænkning af landgildniveauet, til udstykning af hovedgårde og tildeling af jord til de små brug, er ret indlysende. Men der er et gådefuldt moment, i den udviklingslinie, som også kommer frem i det anførte eksempel. Man kan forstå, at godsledelsen i Roskilde på et vist tidspunkt kan have resolveret, at den øde hovedgårdsjord samt de øde fæstegårdes jorder i Magleby skal overlades de andre bønder i landsbyen uden afgift, men det er ikke umiddelbart indlysende, hvorfor de både skal have i pose og sæk, nemlig mere jord og mindre ydelser.

Det ekstra tvangsmoment, godsledelsen har stået overfor, ikke blot i Magleby, men på hele bispegodset, skal i det følgende søges belyst. Men først skal der gøres nogle bemærkninger om den af Erslev lancerede tanke, at det er hoveriets fremkomst, der standser udstykningsbevægelsen og skaber et nyt grundlag for hovedgårdenes driftsøkonomi. I og for sig spiller synspunktet ingen rolle for den følgende udredning. Selve problemet har dog

så stor betydning for helhedsopfattelsen, at nogle indvendinger kan være på sin plads. For det første må det betragtes som usandsynligt, for ikke at sige udelukket, at de mange middelalderlige stordrifter, af hvilke nogle endda har hørt til superstordriftsklassen, har kunnet været baseret på lønnet arbejdskraft alene. Dertil har de været for store. Når ærkebiskop Asser 1133 ses at disponere over to hovedgårde på $6\frac{1}{2}$ og 4 bols jord¹ — målt med matriklen 1682 omkring 156 og 96 td. htk. — og et kongebrev fra 1148 taler om dagsværk af landboer², er det naturligt at se disse foreteelser i lys af hinanden. Erslev har formelt ret i, at hoveriet sjældent omtales i RBJ, men det omtales endnu sjældnere i jordebøger fra 16.–17. årh. Sammenligner man RBJ med Århuskapitlets jordebog 1315 ses let, at RBJ principielt er opbygget efter samme system som senere jordebøger, mens kapitlets jordebog er en tilstandsbeskrivelse, og den oplyser blandt andet, om det hoveri, der påhvilede hver enkelt landbo³. Når RBJ tilfældigvis om forholdene på Møn oplyser: »De seruiciis consuetis antiquis temporibus non potuit prepositus habere veritatem«⁴, kan det kun forstås på den måde, at hoveriet er væsentligt ældre end 1370⁵.

Erslevs berømte eksempel med landboerne i Troelstrup, der lod sig friste til at påtage sig en ringe arbejdspligt mod nedsættelse af landgilden, tager sig også mere besnærende ud på papiret, end når man overvejer, hvad det har betydet i praksis. De 14 landboer i Troelstrup yder i 1370 hver $1-1\frac{1}{2}$ sk. grot = 4–6 td. korn. Faktisk opnår de, hvis Erslevs fortolkning er rigtig, kun et nedslag i landgilden på 2–3 td. korn mod at præstere hoveri i mindst 68, måske 112 dage. Det kan på ingen måde have været en fristende ordning for landboerne. Men spørgs-

¹ Dipl. Dan. 1. r. II, nr. 56.

² Ibid., nr. 101.

³ SRD VI, s. 423–36; jf. Poul Rasmussen i Jyske Saml. 5. r. VIII, s. 86–90.

⁴ RBJ, s. 139.

⁵ Nævnes kan også, at Nebbeforliget 1348 som en selvfølge går ud fra, at de holstenske herremænd på Fyn har ret til host- og tærskearbejde af deres bønder til deres »auelsgaarth«, Dipl. Dan. 3. r. III, nr. 40–41.

målet om hoveriets opståen kan ikke hvile på fortolkning af dette ikke entydige kildested¹.

Endelig viser en vurdering af de hovedgårdes data, der fik lov til at bestå gennem senmiddelalder til nyere tid, at det ikke har været hoveriet, der har ført dem frelst gennem krisen. Som illustration skal Lekkendegårds data anføres. Hovedgården havde i 1370 to bol jord i landsbymarken og et ruth og et ornum, hvis størrelser ikke specificeres; endvidere havde den et stort tilliggende i Stensved skov på 22 øre jord, ialt har hovedgården altså haft mindst 114 (48 + 66) ørtug jord. I landsbyen var der desuden 18 gårde med tilsammen $16\frac{1}{2}$ øre jord og $24\frac{3}{4}$ pd. korn i ydelse, en gård med en ydelse på $\frac{1}{2}$ pd. var dog øde. Endvidere var der 10 gårdsædestavne, af hvilke der ydedes småbeløb på 1 sterling (ca. $\frac{1}{2}$ skæppe korn) og 2 høns samt præsteredes arbejde til hovedgården. Fire af disse var dog øde i 1370.

Sammenholdes disse data med Vordingborglens jordebog 1609, så ydede hovedgården på det tidspunkt 12 pund korn og 1 td. smør; i landsbyen var der 15 gårde, hvis samlede skyld beløb sig til $22\frac{1}{2}$ mark penge². Da hartkornsværdien af 1 td. smør er 12 td. og af 2 mark penge 1 td., svarer ydelsen i 1609 til $17\frac{5}{8}$ pd. = $71\frac{1}{4}$ td. korn af hovedgård og fæstegårde.

¹ RBJ, s. 77: «Item quilibet premissorum colonorum et villicorum in autumpno qualibet septimana. laborat ad curiam principalem in metendo cum iiii d(r)awswerke et consequenter per totum annum cum vno per septimanam. Item in autumpno in falcastrando fenum qualibet septimana. cum ii dauswerke. de dimidietate terre prescripte. quam habent et de dimidietate terre premissam pensionem.» — Hoveriet har nærmest være af samme omfang som var normalt omkring 1650, da den var 1— $1\frac{1}{2}$ dag pr. uge, Fussing: Herremand og Fæstebonde, s. 216. — Jeg vil tro, at stedet skal fortolkes som et vidnesbyrd om en af de mange landgildenedsættelser, således at hoveriet til hovedgården i Haslev opretholdes eller fikseres, mens ydelserne nedsættes til hælvten.

² Desuden var der en molle, der 1609 ydede 2 pund mel, men i 1370 4 pund og forud for 1370 havde ydet 6 pund mel, RBJ s. 10. Endvidere var der 6 huse med jord, hvilke måske korresponderer med de 6 gårdsædestavne i 1370. — I 1370 og 1609 ydede gårdene samme herlighedsydelse, nemlig hver 1 svin, 1 lam, 2 gæs, 4 høns samt en lille ydelse i havre, der 1370 karakteriseres »pro semine episcopi», RBJ s. 14.

Men i 1370 yder fæstegårdene alene $24\frac{3}{4}$ pd. = 99 td. korn. Ydelsen af hovedgården i 1370 angives ikke, men har den ydet det samme pr. øre jord som fæstegårdene, har dens ydelse af 38 øre jord + ruth og ornum været mindst 57 pd. = 228 td. korn. Hovedgård og fæstegårde har i 1370 da tilsammen ydet mindst 327 td. korn mod $71\frac{1}{4}$ i 1609. Nedgangen forklares kun delvis ved skrumpning af det dyrkede areal; hovedgårdens store tilliggende i Stensved skov blev allerede opgivet i senmiddelalderen¹. I selve Lekkende har hovedgård og fæstegårde i 17. årh. nemlig omtrent samme procentvise andele i landsbyen som i 1370, eftersom hovedgården i 1682 blev matrikuleret til 44.6 og fæstegårdens jord til 49.8 td. htk.; dog synes det efter 1370 at være sket en vis forskydning i fæstegårdens favør, idet hovedgården i 1370 foruden hælvtten af jorden havde et særligt ornum og ruth². Men fæstegårdene i 1370 yder alene mere end totalydelsen af hovedgård og fæstegårde i 1609, nemlig $24\frac{3}{4}$ mod $17\frac{13}{16}$ pd. Faktisk havde godsledelsen i Roskilde stået sig ved ikke blot at opgive jorden i Stensved, men også lade hovedgården og dens jord i selve Lekkende blive øde eller overlade den til bønderne, hvis blot disses ydelser havde kunnet oprettholdes. Som det var ydede den reelt et tilskud til hovedgårdens drift ved den overordentligt store reducering af fæsternes afgifter fra $24\frac{3}{4}$ til $2\frac{13}{16}$ pund korn uden på nogen måde at opnå en tilsvarende gevinst i hovedgårdens ydelse. En anden ting må bemærkes. Skønt Lekkendegård i 17. årh. givetvis har haft mindre tilliggende end i 14. årh., ydede lenets bønder i de omkringliggende landsbyer hoveri til hovedgården³. De 15 ugedagsbønder og de 6 husmænd i 1609 har altså ikke været tilstrækkelige til hovedgårdens drift. De 10 gårdsædestavne i 1370 — af hvilke de 4 var øde — kan derfor måske sammen med et tyendehold på gården antages at have været tilstrækkelige til at bestride

¹ Henrik Larsen i Præstø Amts Aarbøger 1935, s. 45—46.

² Lekkende havde 1682 kun 10 gårde mod 15 i 1609. Måske er hovedgården udvidet i perioden, vidnesbyrd herom anføres dog ikke i Gunnar Olsens anf. værk.

³ Fussing, anf. værk s. 241, 244.

det daglige arbejde på gården, men i så- og høsttid må der have været adgang til at gribe tilbage på fæstebøndernes arbejdskraft. Kun ved de mellemstore gårde, brydegårdene, kan gård-sæderne have dækket de nødvendige arbejdsbehov¹.

Overfor Erslev må altså indvendes, dels at hoveriet må være ældre end slutningen af 14. årh., dels at opretholdelsen af nogle af hovedgårdene ikke skal søges på det økonomiske, men på det sociologiske område. Når Lekkendegård ligesom Dragsholm, Hjortholm, Gjorslev, Bråde (Holsteinborg), Selsø, Saltø m. fl. andre bispelige hovedgårde ikke nedlagdes, var det, fordi de havde en militær og/eller administrativ funktion. Man gjorde lenene større og kunne således nøjes med færre hovedgårde², men helt undvære dem som residens for bispens adelige lensmænd³ var udelukket.

For at undgå al misforståelse må betones, at middelalderlig hovedgårdsdrift uden tvivl på et punkt har adskilt sig fra senere tiders. Trællens, senere gårdsædens arbejdskraft har sikkert spillet en større rolle i den daglige drift end tyendet gjorde senere, men i sæsontiden har landboens arbejdskraft ikke kunnet undværes.

8. Det tvangsmoment jordrotterne har måttet bøje sig for, har som sagt været det store deficit, der omkring 1400 bestod mellem antal brug og antal dyrkere af jorden. Ligesom bønderne ifølge datidens vidnesbyrd i stort tal søgte bort fra krigsramte egne, har de bedre vilkår, som jordrotterne i egen interesse har måttet tilbyde bønderne for at drage dem til sig, utvivlsomt sat den store fæstermasse i bevægelse. Et lille indblik heri får vi sikkert, når vi ser, at der på bispegodset på Møn, som på tidspunktet for indførelsen i RBJ er under reorganisering — af

¹ Brydegården i Niverød, der var på 8 øre jord eller omkring $\frac{1}{3}$ af Lekkendegårds tilliggende, havde 12 gårdsædestavne »seruientes villico«, RBJ s. 81, mens Lekkendegård som nævnt kun havde 10.

² Denne udvikling fremgår klart af en sammenligning mellem 'exactio-nes' i 1370 og oversigten over bispelenene 1536, RBJ s. 164—67 og 329—32.

³ Sædvanligvis vurderes disse 'bispefogeder' socialt for lavt. De var næsten altid adelige og dannede ryggraden i bispens verdslige magt. Adskillige af dem horte til højadelen.

ialt $17\frac{5}{8}$ bol jord er de $3\frac{1}{2}$ dog stadigvæk øde — findes en Lasse Jyde, en Peder Jyde, en Sune Jyde, en Peder Lollik og en Oluf Strøby (sjællænding) i landsbyen Magleby¹. Tydeligere endnu fremgår dette dog af det grelle modsætningsforhold, der består fra len til len eller fra gods til gods med hensyn til ødegårde. Mens der i 17 landsbyer nordfor København i Hjortholm len findes 52 ødegårde udaf et samlet antal på 146 gårde (35.6%)², har på samme tidspunkt nabolenet Selsø ikke en eneste ødegård³. Endnu større modsætninger kan påtræffes på privatgodser. På det gods, hr. Jakob Olufsen Lunge 1386 efterlod sig var kun 4 af 124 gårde øde⁴, og da hans søn hr. Folmer Jakobsen 1406 afstod Højstrup til kronen, fandtes blot 2 ødegårde på godset⁵. Derimod var, da Johan Skarpenberg omkring 1407 afstod Tranholm, 28 af ialt 40 gårde øde (70.0%)⁶, og da Peder Nielsen Gyldenstjerne 1407 gav afkald på Astrup var de 19 af godsets 27 gårde øde (70.4%)⁵. Samme ødegårdsprocent (70.9) havde Brøndumgård omkring 1400, idet 34 af dens 48 gårde var øde⁷.

Slående som disse eksempler kan være, markerer de dog endnu ikke yderpunkterne. I de næste to afsnit 9 og 10 er oplysningerne dels om 5 landsbyer i Ods herred dels om 9 i Horns herred detaljeret gennemgået. Jeg vil anse dem som de mest krasse modsætninger, der kan opstilles. I det ene tilfælde er ikke alene gårdtal uændret fra 1370 til 1682, men ydelserne ses allerede i 1370 at have været fikseret på et niveau, der ligger lavere end den nyere tids, altså stik imod normalen. Heroverfor står 'oldenområdet' i Horns herred, vel nok Danmarks mest outrerede »Wüstung« med tab af ejendomsret til følge. På Slesvig domkapitels gods forekommer dette fænomen i tilfældet *Norhug*,

¹ RBJ, s. 140.

² nml. i landsbyerne Solbjerg, Nyby, Valby, Bilstorp, Gentofte, Holte, Øverød, Tordrup, Nærum, Birkerød, Kajerød, Høsterkøb, Nivå, Hesselrød, Avderød, Fredtofte og Langstrup.

³ RBJ, s. 70—72.

⁴ Rep. I, nr. 3590.

⁵ Rep. I, nr. 4847.

⁶ Gammeldanske Diplomer 1. r. III, s. 62 og 233.

⁷ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 230.

landsbyen, der endnu 1352 ydede afgifter til kapitlet, men som dettes økonomiske forvalter ikke er i stand til at lokalisere i 1437¹. I »oldenområdet« i Horns herred sker noget tilsvarende, blot i større omfang. Og det betydningsfulde til forståelse af krisens karakter, er, at i hvert fald den store landsby Kunderslev har været bebygget i 1370erne, mens den jord ligger herreløst hen omkring 1418. »Oldenisering« kan altså ikke være en direkte følge af pesten 1350; også *Norhug* levede jo endnu to år efter pesten.

Et skøn over, hvor stor mankoen har været på Sjælland, kan opnås på grundlag af den foretagne sammenligning mellem antal brug i 1370 og i nyere tid. I dette tidsrum formindskedes disse fra 2089 til 1501. Da denne reduktion uden tvivl er en mangelforeteelse, bispens formindskede indtægter og bøndernes stærkt forbedrede vilkår beviser det, betyder det, at godsledelsen rundt regnet har manglet 600 fæstere for at opretholde de bestående rammer. Overført på hele Sjælland kan det — med skyldig reservation mod krav om matematisk nøjagtighed — formuleres på den måde, at mens Sjællands jord på matriklens tid var organiseret således, at der krævedes 16.000 husstande til dens drift, har der i 1370 været udkrævet 22.000 husstande til det samme.

Det er dette deficit på 6000, der gennemtvinger de indgribende ændringer i jordfordeling og den store reduktion af landgildeniveauet. I og for sig er virkningen større end tallet kan synes at berettigg. Konkret har vi mødt dette problem i tilfældet Magleby, hvor bispen ikke alene overlader den øde hovedgårdsjord og de øde fæstegårde til de fortsat bestående fæstegårde, men også nedsætter disses ydelser. Det lovmæssige heri indses, hvis vi tænker os det tilfælde, at bispen i 1402 havde resolveret, at al ødejord på hans gods skulle overlades til hans bønder uden afgift, men for fremtiden måtte yderligere landgildesækning ikke finde sted. I 1402 ville bønderne i Magleby have været tilfredse; reelt ville det betyde en landgildesækning på 38 %. Men i det øjeblik landgildeniveauet andetsteds dalede

¹ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 192.

væsentligt under de 62 % af det hidtidige — og det gjorde det jo som regel — havde bønderne ikke længere grund til tilfredshed. Havde bispemodstanden opretholdt sin modstand mod yderligere sænkninger, ville ikke blot Magleby, men hele hans gods kunne være blevet drænet for jorddyrkere, således som de nævnte godser næsten og oldenområdet totalt blev det. Den samlede manko på 6000 var så stor, at selv Sjællands største jorddrot med sine omved 3000 brug har måttet følge trop, når det gjaldt om at holde på bønderne eller drage dem til godset. Bønderne kunne ikke fastsætte vilkårene, men de kunne vælge og vrage mellem tilbudte vilkår.

Hvorlænge gjaldt denne tilstand? Spørgsmålet er begrebsmæssigt lettere at besvare end kronologisk at bestemme. Det gjaldt indtil det tidspunkt, da driften af jorden ved den omlægning af jordfordelingen som tabellen s. 283 giver udtryk for var organiseret således, at den ikke længere udkrævede omved 22.000 husstande men 16.000. Ligesom »den store landbrugs-krise« i sin sidste fase omkring 1400 ret beset kun er en krise for jorddrotten, ikke for jordbrugeren, er den befolkningsmæssigt set mere end en 'krise', for så vidt den ikke blev overvundet ved, at den tidligere tilstand blev genoprettet, men ved at samfundet skrumpede ind og tilpassede sig den kendsgerning.

Stort set kan man regne med, at denne forvandlingsproces er afsluttet omkring midten af 15. årh. Argumentationen herfor er dels, at det store fald i landgilden om ved det tidspunkt ses at blive bragt til standsning på Slesvig domkapitels gods¹, dels, at den hyppige og talstærke omtale omkring 1400 af ødegårde i skøde- og pantebreve nu bliver en mere sjælden foreteelse². Det betyder ikke, at ødegods og de dertil knyttede problemer ikke længere eksisterede, men med det reducerede antal brug betød det ikke længere den store trussel mod jorddrotternes økonomi. Det kunne ikke længere få det omfang, at det kunne gennemtvinge en generel ændring af jordfordeling og landgildniveau.

¹ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 237—39.

² Se ndf. s. 346.

Når bønderne udfra et elementært økonomisk grundprincip, som vi idag kalder loven om tilbud og efterspørgsel, opnåede så store forbedringer af deres vilkår i generationerne omkring 1400, undres man umiddelbart over, at jordrotterne i besiddelse af den politiske magt ikke lagde bånd på bøndernes bevægelsesfrihed, en forudsætning for deres fulde udnyttelse af situationen. Nu kan vi se, at tanken også har været fremme i 14. årh.s 2. halvdel¹, endda i en meget outreret form, som det fremgår af rigsrådets responsum fra omkring 1380². Overvejes situationen, indser man imidlertid, at en sådan løsning måtte afvises fra ansvarlig side. Ødegodsets omfang var for stort til, at man kunne låse tilstanden fast. For godser med de ovennævnte høje ødegårdsprocenter ville en i forvejen vanskelig situation blive belastet med et 'sortbørsmoment'. Konklusionen fra ansvarlig side kunne kun blive, at der måtte disponeres efter omstændighederne.

I denne forbindelse er nogle kontrakter, som Roskilde Agnetekloster og Clarakloster sluttede med forskellige adelsmænd om genopbygning af deres ødegods, af interesse. To af dem er nemlig indgået med fremragende medlemmer af rigsrådet. Folmer Jakobsen Lunges kontrakt med Clarakloster af 1384 $\frac{3}{4}$ går ud på, at han lejer klostrets gods i »Swabustorp, Anstorp, Agorp et Thogorp cum omnibus circumiacentibus ibi, que non sunt edifi-

¹ Hdfstn. 1376 § 23: »Item villici et coloni quorumcumque, si bona, in quibus resident, vltorius inhabitare noluerunt, secundum leges terre dominis suis predicent et resignent, satisfaciant et liberi recedent secundum leges terre ab eisdem.

² § 7: Item ad articulum de colonis super eorum Foressleff et filiabus eorum desponsandis, quibus voluerunt. Respondetur quod tempore legitimo resignent bona sua et domino bonorum satisfaciant et vadant ubi velint, tempore debito, insuper desponsent filias suas libere, quibus volunt.« — Derimod sigter forordn. 1396 § 6 med sin bestemmelse om, at de »bønder« (= bondoni!), der er farne fra kronen, skal vende tilbage til denne, næppe til dette problem, men er at opfatte som en ophævelse af den ovf. s. 260 omtalte ret for selvejerbønderne til at træde i villicationsforhold til en jordrot, en ret som hdfstn. 1376 § 21 endnu fastholder. — Anderledes fortolket af Arup: Danmarks Historie II, s. 178—79, og af Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 475—76.

cate«, en formulering, der tyder på en noget uklar forestilling i klostret om den faktiske tilstand på deres gods i denne egn; det drejer sig om skovområdet mellem Ringsted, Merløse og Volborg herrederne. I de første 3 år skulle Folmer Jakobsen ingen afgift betale for at godset kunne genopbygges. De følgende 10 år skulle han yde, hvad de to parters venner ville skønne at være rimelig. Og hvis han efter 13 år stadigvæk ville have godset i leje, skulle han yde samme leje som tredjemand ville give¹.

Det må antages, at hr. Folmer har haft succes med sin genopbygning af ødegodset, thi 1487 19/3 slutter han ny kontrakt med klostret om dets gods i Kyndeløse og Torkilstrup i Volborg herred². Senere må omtalte skovegn dog igen være blevet genstand for en voldsom affolkning. Foruden Clarakloster ejede roskildebispens nemlig også gods i Avnstrup, ialt 6 gårde³. Men ifølge Roskildegårds jordebog 1554 ejede bispens successor kun 1 gård i byen, og det er efter matriklen 1682 landsbyens eneste, (5,05 td. htk.). Under den skrumpning, der har fundet sted, må Claraklostets »bona« være gået tabt. Tilsvarende skrumpning må have fundet sted i nabolandsbyen Atterup. Her ejede bispen i 1370 også 6 gårde, som 1519—1682 er reduceret til en enkelt gård (4.46 td. htk.). Claraklostets ovennævnte gods i de fire landsbyer, som Folmer Jakobsen lejede 1384, var i nyere tid reduceret til 3 gårde, alle enestegårde. Klostret ejede 1519 den eneste gård, der fandtes i Svalmstrup (1682:8.76 td. htk.). *Aghorp* er identisk med den gård *Aurup*, som universitetet 1561 fik tilskødet og som da ydede 1/2 td. smør (= 6 td. htk.)⁴, og *Thogorp* er uden tvivl identisk med Klarupgård i Haraldsted

¹ Rep. I, nr. 3442. — Udleje af klostergoods stred i og for sig mod kanonisk ret. 1377 9/8 havde bispen Niels Jakobsen Ulfeld indskærpet dette overfor Clarakloster, men lovet, sikkert på grund af de ekstraordinære forhold, at godkende de kontrakter, der i forvejen havde været forelagt ham, Rep. nr. 3184.

² Rep. I, nr. 3583.

³ RBJ, s. 79.

⁴ Kr. Sk. I, s. 81 og Rordam, Univ. Hist. IV nr. 121.

sogn, som klostret ejede i 1519 og som ellers ikke nævnes i dets adkomstbreve. Gården var 1682 på 7.69 td. htk.¹.

1380 7/5 sluttede drosten Henning Podebusk og hustru en lignende kontrakt med klostret om dets gods i Gershøj, Volborg herred. Der aftaltes ydelser for 6 år efter følgende karakteristiske skala.

1. år:	6	pund	korn,	1/2	td.	smør,	1	td.	sild
2. -	8	-	-	-	-	-	-	-	-
3. -	12	-	-	-	-	-	-	-	-
4. -	14	-	-	-	-	-	-	-	-
5. -	16	-	-	-	-	-	-	-	-
6. -	18	-	-	-	-	-	-	-	-

Hvis drosten og hans hustru ikke ydede afgifterne eller afgik ved døden, skulle godset med de bygninger, de havde ladet opføre eller som før fandtes på godset, vende tilbage til klostret².

I 1561 havde klostret 6 gårde i Gershøj med en samlet ydelse på 16¹/₃ pund og 6 tejer à 1 gås, 2 høns og 1 skæppe gåsehavre³. Omregnet i hartkorn svarer det til 50 td., medens den ydelse drosten i 6. år lover at yde klostret svarer til 64 td. htk.⁴. Det viser, at det landgildeniveau, drosten har fastlagt i 1380erne, ikke har kunnet holde. Både i 1406 og 1441 ses klostret da også atter at have ødegods i Gershøj⁵. Forøvrigt lå landgilden endnu i 1561 lidt over det normale, thi 1682 blev jorden takseret til 47.64 td. htk.

I 1380 har Henning Podebusk uden tvivl været sikker på, at kunne kalde bønder til Gershøj på vilkår, som på det tidspunkt af bønderne må have været anset for gode, men som senere bønder ville have kastet vrage på, og allerede gjorde det en generation senere. Ligesom de ovenanførte eksempler fra Hørve og Bjergesø (s. 292 flg.) viser det den successive sænkning

¹ Oplysninger om besiddelsesforholdene i Atterup, Svalmstrup og Klarpgård i 1519 findes i RA, Reg. 108 A: Oversigt over besiddelsesforholdene i Ringsted og Ramso herreder.

² Rep. I, nr. 3281.

³ Rørdam, anf. st.

⁴ Jf. Aakjær, Maal, Vægt og Taxter, s. 273 flg.

⁵ Rep. I, nr. 4848 og 7188.

af niveauet. Hvad der i et tiår har været betragtet som gode vilkår, er der i næste tiår blevet kimset ad. Hvad Folmer Jakobsen genopbygger i Claraklosters landsbyer bliver omkastet, da bønderne foretrækker vilkår andetsteds. Sålænge de bestående rammer var for store i forhold til den disponible arbejdskraft var det uundgåeligt. Først da rammerne omkring midten af 15. årh. var formindsket så stærkt, at de nogenlunde kunne udfyldes, indskrænkedes bøndernes bevægelsesfrihed gennem udvikling af vordbegrebet.

9. Som helhed betegner tilstandene i RBJ hverken begyndelsen eller slutningen på krisen eller forvandlingsprocessen. Der er dog visse undtagelser. Af den ovenfor givne opstilling over antal brug i 1370 og i nyere tid, fremgår det, at der især i Ods herred findes en række landsbyer, hvor gårdtallet har holdt sig uændret fra 1370 til 1591. Betegnende nok har også landgildniveauet holdt sig på samme stadi som i 1370, i visse tilfælde endda mod reglen erfaret en vis stigning. Nedenfor gives nogle karakteristiske data fra sådanne landsbyer, hvor talforholdene er så klare, at de kan opstilles i tabel.

	RBJ			Jordebog 1591			Matr. 1664		Matr. 1682	
	Gårde	Skyld pr. gård	Til-sammen	Gårde	Skyld pr. gård	Til-sammen	Gårde	Skyld + herlighed pr. landsby	Gårde	Landsbyens htk.
Sneglerup . . .	12 ¹	16 skp	32 td	12	16 skp	32 td	12	45 td 1 ¹ / ₄ skp	12	39.1
Prejlerup . . .	8	1 ¹ / ₂ pd	16 td	8	1 ¹ / ₂ pd	16 td	8	22 td 1 ¹ / ₄ skp	8	20.3
Holte	4	1 pd	16 td	4	1 ¹ / ₂ td smør ²	24 td	4	31 td 4 skp	4	19.1
Plejerup	5	1 pd	20 td	5	1 ¹ / ₂ td smør	30 td	5	38 td 2 skp	5	26.6
Holmstrup . .	12	1 pd	48 td							
	6	1 pd	24 td	6	1 pd	24 td	6	26 td	6	22.9

¹ Desuden var der i 1370 2 gårdsæder.

² Taksten for 1 td. smør var 12 td. korn.

I alle disse landsbyer var gårdene allerede i 1370 gjort ens i marken. I 1370, 1591 (Dragsholms lens jordebog) og 1664 (Frederik III's matrikel) yder hver af Sneglerups 12 gårde 16

skæpper korn i skyld af jorden, tilsammen 32 td. korn. Eksemplet er i øvrigt også af metrologisk interesse, fordi det viser, at skæppemålet er uændret fra 1370 til nyere tid. Desuden yder gårdene 1591 og 1664 hver 1 lam, 1 gås, 2 høns samt 30 sk. penge, der i matriklen 1664 omregnes til 13 td. $1\frac{1}{4}$ skp. landgildehartkorn. I 1370 nævnes disse småredsler ikke, som tidligere nævnt kan dog ikke heraf slutes, at de ikke fandtes på det tidspunkt¹. Oplysende er hartkornstallet fra 1682, fordi det viser, at jordens ideelle landgilde er vurderet lidt lavere end den faktisk ydede. Forholdene i Prejlerup svarer til forholdene i Sneglerup. Af stor interesse er Holmstrups data. I 1370 var der 12 gårde å 2 ørtug jord, hvilke tilsammen ydede 48 td. korn. 6 af disse gårde var dog øde i 1370, og som man ser genoprettedes de ikke senere. Faktisk reduceres ydelsen af landsbyens jord herved til det halve og kommer derved på niveau med de øvrige og på et niveau, hvor det holdt sig i 300 år. Med småredslen takseres landsbyens landgildehartkorn i 1664 til 26 td., mens den ideelle hartkorn 1682 vurderes til 22.9 td. Før 1370 har ydelsen af jorden været over det dobbelte, til gengæld kunne den ikke holdes besat.

I nogle tilfælde kan man også støde på landsbyer, hvor landgilden i 1370 endda er lavere end i det 17. årh. Eksempler herpå er på listen Holte og Plejerup, hvor skyldes af landsbyens jord er forhøjet med henholdsvis 8 og 10 td. landgildehartkorn fra 1370 til 1591, men kendes også fra andet kildemateriale. Således har Poul Rasmussen gjort opmærksom på, at skylden af jorden, der tilhørte kapitlet i Århus, i tiden 1315 og 1427 rundt regnet daler til en tredjedel, men i tiden 1427 til 17. årh. forhøjes lidt igen². Fænomenet kan også iagttages på Slesvig domkapitels gods³. Forklaringen er sikkert den, at jorddrotterne under den skarpe konkurrence om bønderne i visse tilfælde har sænket jordafgifterne ekstraordinært kraftigt, men senere på et tidspunkt, da forholdene har stabiliseret sig, har kunnet foretage visse moderate forhøjelser.

¹ Ovf. s. 296.

² Jyske Saml. 5. r. VI, s. 179 og VIII, s. 3.

³ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 237—39.

Også i anden henseende er disse landsbyer i Ods herred bemærkelsesværdige. Eftersom gårdtal i 1370 og 1688 er uændret, kan det dyrkede areal antages nogenlunde nøjagtigt at svare til hinanden. Man kunne derfor vente gennem disse landsbyer at få et pålideligt indtryk af den middelalderlige skyldørtugs størrelse og hartkornsværdi ved at sammenstille den med agerjordens opmåling og bonitering i 1682.

	Ørtug jord 1370	Td. land 1682	Td. land pr. ørtug	Td. htk. 1682	Td. htk. pr. ørtug	Ydelse i pund pr. ørtug jord 1370
Sneglerup	24	228.8	9.5	39.13	1.63	$\frac{1}{3}$
Prejlerup	12	129.4	10.8	20.25	1.68	$\frac{1}{3}$
Holte	12	76.6	6.4	19.11	1.59	$\frac{1}{3}$
Plejerup	15	128.7	8.6	26.55	1.77	$\frac{1}{3}$
	24		4.8		0.95	
Holmstrup	12	115.5	9.6	22.87	1.91	$\frac{1}{2}$

Som man ser ligger hartkorntallet pr. ørtug skyldjord væsentligt over Aakjærs gennemsnitstal 0.96¹. Endvidere ses, at ørtugsvurderingen ikke korresponderer med areal, men overraskende nøje med hartkornsberegningen 1682, d.v.s. jordens bonitet er blevet vurderet nogenlunde ens 1370 og 1682. Højest er hartkorntallet ved Holmstrup, men det udlignes ved, at ydelsen pr. ørtug jord også her er højere. Et andet forhold må bemærkes. De nævnte landsbyer findes på kronens gods i Ods herred, som i 1370 forbigående var pantsat til bispen. Karakteristisk for forholdene på dette gods er, at gårdene i mange landsbyer er gjort lige i marken under opgivelse af den gamle bolinddeling. Således havde Hølkerup, Bråde og Abildøre hver 14 gårde à 3 ørtug; hver landsby altså 42 ørtug jord.

Forklaringen på disse forhold er derfor sikkert den, at disse landsbyer i Ods herred, fortrinsvis på kronens gods, er blevet omrebet omkring 1370. Man er herved gået ud fra det forhold,

¹ Se ovf. s. 286.

at ydelsen af en ørtug jord på det tidspunkt normalt var $\frac{1}{3}$ pund korn (= $1\frac{1}{3}$ td.) pr. ørtug jord¹, men har rebet næsten det dobbelte i jord til hver ørtug jord. Fremgangsmåden er for omstændelig til at kunne forklares alene med ønsket om ned-sættelse af jordens ydelse; den kunne selvfølgelig, således som det skete de fleste steder, ske uden omlægning af landsbymarken. Man må tænke sig, at forholdene i disse landsbyer har været så desorganiserede at en nyrebning i sig selv har været påkrævet. Denne reorganisering er blevet kombineret med en radikal om-lægning og sænkning af ydelserne, som stabiliserede forholdene i disse landsbyer for århundreder².

Bemærkes må også, at Holmstrups data viser en afvigende fremgangsmåde, men at resultatet bliver det samme. Oprindeligt, da landsbyen var på 12 gårde, har dens ørtugjord svaret til det aakjærskes gennemsnitstal. Men ved at nedlægge halvdelen af gårdene bliver ørtugjorden fordoblet, til gengæld udlignes dette ved den større ydelse pr. ørtugjord.

10. Som modstykke til disse ideelle forhold fra 1370 til 17. årh. skal gives en skildring af deres modpol, landsbyerne i olden-området i Horns herred. Det er måske gjort noget vidtløftigt, men det indblik i, hvad der kunne ske, er af betydelig værdi til forståelse af jordrotternes tvangssituation. På Slesvig dom-kapitels gods kan gentagne gange iagttages, at gods er blevet 100 % øde, i nogle tilfælde så længe, at ejendomsretten går tabt³. Det samme sker i det nævnte område i Horns herred. Her er brevstoffet imidlertid i modsætning til de sønderjyske foreteelser så fyldigt, at det tillader et helt andet indblik i tilstandene, ligesom det er udelukket at disse kan være fremkaldt af krigs-forhold.

¹ $\frac{1}{3}$ pund korn er lig $\frac{2}{3}$ ørtug korn, hvilket i 1370 er den hyppigst forekommende ydelse af en ørtug jord, jf. Valdemarernes Storhedstid, s. 139.

² Sandsynligvis har — førend faldet satte ind — den oprindelige ydelse af en ørtug skyldjord været en ørtug korn. Men en ørtug jord svarer normalt til ca. 1 td. htk., i de nævnte byer derimod til omkring $1\frac{2}{3}$ td. htk. Ydelsen af jord svarende til $1\frac{2}{3}$ td. htk. reduceres derved fra 3.33 td korn på et tidspunkt for 1370 til 1.33 fra 1370 til nyere tid.

³ Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 192 og 224.

Omkring 1500 gjordes følgende tilføjelse til RBJ: »Item haffuer Roschilde domkircke xii bool jorde poo olden i Hornshæreth ther som fordom war Skøneby effther gamble træbogs lydelse och hørde somme aff samme by bespen till oc somme capitel¹. Om baggrunden for denne tilføjelse og om »oldens« specielle topografi findes mere i det følgende, her kan vi foreløbigt nøjes med i nær tilknytning til *Frederiksborg Amts Stednavne*² og på grundlag af markbøgerne nr. 113 og 117 i rigsarkivet at bestemme »olden« som området mellem Røgerup, Skibby og Manderup i syd, Svanholm, Krogstrup kirke og Onsved i nord, Ferslev og Venslev i vest og Skuldelev sognegrænse i øst. Idag minder bebyggelsesnavnene Skibby Old, Røgerup Old, Bonderup Old og Pagterold om oldenområdet. Pagterold er ifølge Markbog nr. 117 (1682) oprettet omkring 1670 som forpagtergård under Svanholm, de andre bebyggelser, som findes idag, er — bortset fra Bonderup — udflyttergårde fra årene omkring 1800. Oldenens oprindelige areal — i 1682 er kun dele af det igen kommet under dyrkning, hvorfor matriklens opmålinger ikke er adækvate — kan anslås³ til ca. 15 km². Det er grund til at hæfte sig ved dette tal, thi indenfor dette forholdsvist begrænsede område har der vitterligt i højmiddelalderen ligget 9 landsbyer, af hvilke kun en af de mindste, Bonderup, fortsat eksisterede efter 1400. Og det er ikke blot små torpbyer, der forsvinder, Skøneby og Kunderslev har med deres 12 og 9 bol jord hørt til landets store adelbyer.

Til datering af Skønebys »oldenisering« er det så heldigt, at der er bevaret et fragment af roskildebispens dombog fra omkring 1299, i hvilket er indført en opgørelse over de ydelser, der skulle præsteres af bispestolens gods i Horns herred⁴. Der

¹ RBJ s. 72.

² S. 152; sammesteds s. XV forklares *olden* sprogligt som *græsningsområde*.

³ Vi kender selvfølgelig ikke de middelalderlige markeskel i området, men beliggenheden af Manderup, Skibby, Røgerup, Ferslev, Venslev, Svanholm, Ordrup, Onsved, Skuldelevs sogneskel og Vestbymark giver dog en nogenlunde sikker arealberegning.

⁴ RBJ s. 309.

antydtes ikke med et ord, hvad anledningen til indførelsen i dombogen har været, men ifølge sagens natur må det dreje sig om en eller anden retslig afgørelse. Nedenfor er dombogens oplysninger sidestillet med de tilsvarende oplysninger i RBJ 1370.

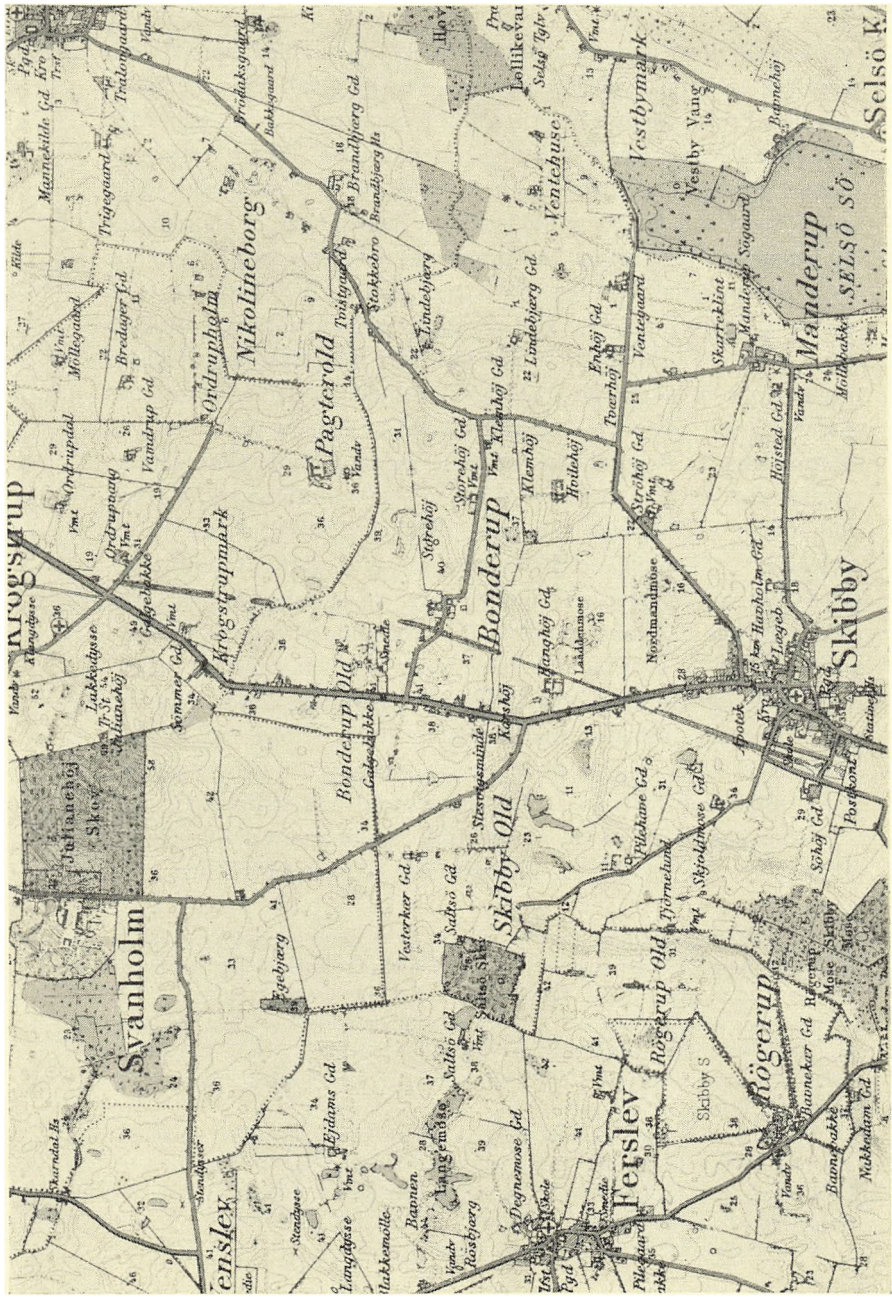
	Dombogen 1299	RBJ 1370
Sønderby	6 bol yder 7 mark korn (84 pd.)	5 bol yder 60 pd. korn
Selso	2 - - 11 ore korn (16.5 pd.)	3 - - (ikke anført)
Østby	6 - - 6 mark korn (72 pd.)	6 - - 72 pd. korn
Vestby	3 - - 84 mark penge (100.8 pd.)	4 - - 36 pd. korn
Manderup	2 - - 18 ore korn (27 pd.)	2 ⁷ / ₈ - - 17 pd. korn
Skuldelev	3 - - 2 mark korn (24 pd.)	3 ³ / ₈ - - 21 pd. korn
Gerlev	1 - - 7 ore korn (11 ¹ / ₂ pd.)	bortnageskiftet 1362 1/11
Dråby	2 - - 7 ore korn (11 ¹ / ₂ pd.)	2 ¹ / ₂ bol yder 12 pd. korn
Kunderslev	³ / ₄ - - 8 mark penge + 1 ore korn (11.1 pd.)	³ / ₄ - - 4 ¹ / ₂ pd. korn
Ferslev	¹ / ₁ - - 4 mark penge (4.8 pd.)	¹ / ₄ - - 2 pd. korn
Ialt . . .	26 bol yder 363.2 pd.	28 bol yder 260.5 pd. ¹

¹ Ydelsen i 1370 af de 3 bol jord til hovedgården i Selso er beregnet til 36 pd. svarende til ydelserne af bolene i Sønderby og Østby.

Godset i Gerlev bortmageskiftede bispestolen 1362 mod til gengæld at få 'bona' i Manderup¹. Udover denne ændring har bispestolen på ukendt måde øget sit gods i Vestby, Skuldelev og Dråby med 2¹/₈ bol². Trods denne øgning i jordtilliggende er

¹ Rep. I, nr. 2678.

² Muligvis skyldes det et mageskifte med kapitlet, idet en af de 15 gamle præbender havde navn efter Vestby, men ifølge kapitlets jordebog 1568 ikke ejer gods i Horns herred, jf. Arhning: Roskilde Domkapitels Hist. s. 98—99.

ydelsen af jorden¹ væsentligt forringet, men nedgangen falder praktisk talt alene på landsbyerne Vestby, Manderup og Kunderslev; her er ydelsen dalet fra 138.9 pund til 57.5, skønt jorden i Vestby og Manderup er forøget med $1\frac{7}{8}$ bol; tages hensyn til denne øgning i jordbesiddelse er ydelsen af bispejorden 1299 dalet fra 138.9 til 39 pund i 1370². Fænomenet er påfaldende og kræver en forklaring. Nu fremgår af opstillingen, at Skøneby, som endnu har været nævnt i 'træbogen' 1290, hverken eksisterer i 1299 eller 1370. Det er en nærliggende tanke, at dens jord er blevet fordelt på de nævnte byer med fiksering af disses afgifter på et meget højt niveau i forhold til deres boltal. Det indebærer, at Skøneby med sine 12 bol jord må søges i Vestbys, Manderups og Kunderslevs nærhed, og da Kunderslev, som vi straks skal se, kan stedfæstes lidt nord for nuværende Pagterold, følger at Skøneby må have dækket den sydøstlige del af det senere oldenområde. I det følgende skal vises, at stedfæstelsen af de andre byer på oldenen fører til samme resultat. Her skal påpeges det ikke uinteressante forhold, at mens bønderne endnu i 1299 er rede til at betale klækkeligt for brugen af Skønebys jord, forsvinder denne villighed øjensynligt i den følgende tid i overensstemmelse med områdets næsten totale affolkning. Skøneby i 1370 svarer til de mange landsbyer i Sønderjylland, for hvilke procuratoren i 1437 opgør kapitlets indtægt til nul³.

Vort kendskab til de øvrige byer i oldenområdet hviler på aktstykker fra 14. til 17. århundrede. Af stor betydning er et

¹ Foruden ydelsen af jorden anføres 1370 også bøndernes redsel af lam, gæs, hons og svin; andelsteds i RBJ karakteriseres denne redsel som sommer- og vinterskal, RBJ s. 134 og s. 14. Tilsvarende ydelse har bønderne sikkert også præsteret i 1299, selvom det ikke nævnes; det gores også kun sporadisk bemærkninger om disse ydelser i RBJ. Værdien af redslen af bispens bonder i Horns h. kan efter senere takster beregnes til ca. 40 td. htk. = 10 pd. korn.

² Ved omregningen af mark penge til mark korn er benyttet den takst, der fastsættes i frdg. 1304 10/3, nemlig 10 mark penge = 1 mark korn, Dipl. Dan. 2. r. V, nr. 310. På grund af den stærke inflation i tiden har pengebeløbene i 1299 snarest repræsenteret et større kornkvanta.

³ Hist. Tidsskr. 11 r. VI, s. 224 passim.

aktstykke fra 1472, en følge af de stridigheder, der opstod mellem Billerne, siden 1452 Svanholms nye ejere, og roskildekirken om udnyttelse af græsningsretten i det store ødeområde. I anledning heraf indgav Tetz Rosengård, ærkedegn i Roskilde, dels i sin egenskab af bispelig lensmand på Selsø dels som repræsentant for de præbendeindehavere og institutioner ved domkirken i Roskilde, der havde ejendomskrav på ødebyerne, en klage til kongen i 1472¹. I sit kæremål nævner hr. Tetz de fleste af disse byer ved navn: 'Item kærer jeg, at han — d.v.s. Peder Bille af Svanholm — trænger mig mine marker og min græsgang af, som jeg har af den hellige kirke og af mange gode mænd besynderlig i min befaling, som er Vlstrøpss mark, Klepitstrøpss mark, Krogstrøpss mark og Kwnnersløffs mark og andre flere marker, som hører til de øde torper og skyder ind på fornævnte marker, som er . . . .² Rawns(trøp)³ og flere andre torper'. Disse andre torper, som hr. Tetz siger skyder sig ind i ødeområdet, er sandsynligvis dem, der nævnes i låsebrevet på Svanholm 1456 25/10. I dette specificeres Svanholms tilliggende således: '9 bole jord i Wentzsløff, Gynnerup alt sammen, Kundestop alt sammen, Kroghstorp alt sammen uden præstegården og degnegården, Ordrop alt sammen, 1 øre korn i Dalby, 4 pd. skyld i Odhinswedh, i Kimmersløff (d.v.s. Kwnnersløff) 1 fjerding jord, 1 pd. skyld i Kindby og 1 gård, skylder 1 sol. gross., 1 fjerding jord i Dalby og i Clepeestorp 4 gårde'⁴.

¹ Rep. 2. r. nr. 3164.

² Originalen, RA, Roskilde kapitels arkiv, er hullet på dette sted, men efter dettes størrelse kan der kun være tale om et enkelt stednavn, og sandsynligvis har der stået *Skøneby*, dels på grund af den omtrent samtidige indførelse i RBJ, dels fordi kantoren Niels Friis i et utrykt brev af 1555 29/11, RA, Roskilde kapitels arkiv, begrundet roskildekirkens krav på 12 bol jord i oldenområdet med henvisning til kirkens registre, d.v.s. 'træbogen' og RBJ, og til brev, sandsynligvis dette brev.

³ Rep. 2. r. nr. 13033 editerer (*R*)awns(trøp), efter min mening er læsningen *Rawns(trøp)* dog sikker nok. Ejheller er grund til at betvivle *Vlstrøp*, idet forekomsten af et sådant stednavn i Horns h. er blevet verificeret ved fremdragelsen af supplementet til Liber Daticus Roskildensis, Kirkehist. Saml. 6. r. VI s. 374.

⁴ Rep. 2. r. nr. 657.

Af de her nævnte ødebyer er Kunderslev og Klippestrup velkendt fra andre kilder, derimod kendes Kundestop — eller Lunnerup? — og Gynnerup kun fra 4. dombrev og fra låsebrevet på Svanholm¹. I det følgende skal der redegøres for, hvad vi ved om placeringen af disse mange ødebyer i oldenområdet og om disses størrelse; det er jo umiddelbart indlysende, at i forhold til nyere tid har bebyggelsen været overordentlig tæt. Den by, vi kender mest til og som næst efter Skøneby sikkert har været den største, er Kunderslev. Ifølge et tingsvidne af Horns herred af 1469 12/10 har den ligget i Bonderups nærhed, idet det heri erklæredes, at et nyt gærde mellem Bonderup og Kunderslev var ulovligt påført Svanholms grund². En nærmere bestemmelse giver stridighederne om Provsteholmen eller Provstevænget, et område, som provst Kristian af Roskilde havde ladet indhegne i ødemarken syd for Onsved og uden indsigelse ladet pløje og så, 'så længe han var provst i Roskilde og holdt avl i Skuldelev og indtil han blev biskop i Ribe³, det vil sige i tiden

¹ 4. dombrev på Svanholm af 1456 14/4 findes i RA, Torbern Bentsen Billes arkiv. Hvor låsebrevet har Kundestop har dombrevet et stednavn, der øjensynligt er forskrevet og i hvilket der er foretaget rettelser, således at der må læses Llvnnerop; således også læst i Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1855, s. 23. Om Kundestop eller Llvnnerop er det rigtige stednavn — eller et helt tredje — kan faktisk ikke afgøres. I hvert fald kan Llvnnerop ikke identificeres med Lyngerup, idet Svanholm aldrig har ejet hele denne landsby; i 1492 ejer den kun 1 gård i Lyngerup, Rep. 2. r. nr. 7266, mens bl. a. både Maribo kloster og Roskilde kapitel ejede gårde i byen, jf. registret i Rep. 1. og 2. r. Derimod kan der ikke være tvivl om, at det er 4. dombrev, der har den rigtige navneform Kwmmersløff, hvor låsebrevet har Kimmerslev (det har til følge, at lokaliteten i registret i Rep. er opført under Kimmerslev, Ramsø herred).

løvrigt kom det tvivlsomme stednavn Kundestop til at spille en betydningsfuld rolle i det 17. og 18. århundrede, idet Svanholms daværende ejer Frands Rantzau i 1632 fik udvirket et tingsvidne af Horns herredsting, i hvilket Kundestop blev identificeret med Kunderslev, utvivlsomt med urette som allerede fremgår af det anførte, men bliver tydeligere endnu af det efterfølgende.

² Rep. 2. r. nr. 2649.

³ Tingsvidne af Horns herred 1471, ssts. nr. 3016. — Kristian var domprovst 1401—18, men godset i Skuldelev blev først 1402 lagt fra bispestolen til St. Laurentii kapel, d.v.s. til provstiet, jf. Arhning anf. værk, s. 251.

1402—1418. Hans efterfølgere som domprovster benyttede lejlighedsvis samme område til agerbrug, og 1555 gjorde Kristian 3.s kansler Anders Barby i sin egenskab af domprovst i Roskilde krav på provstiets hævnd til denne jord, hvad der førte til proces med Erik Urne til Hindema, som dokumenterede, at han var ejer af 6 bol jord i Kunderslev og bestred, at provsterne i Roskilde kunde få lovhævnd i Kunderslevs øde marker.¹ Det følger heraf, at Kunderslev må have ligget mellem Bonderup og Onsved, og dette bekræftes af markbøgerne 1682. I markbog nr. 111 findes Provsteholmen syd for Onsved, hvor Onsved mark skærer ind imellem Ordrup og Skuldelev marker, og i markbog nr. 117 findes i Ordrups Tinghøjsvang, der ligger mellem Krogstrup kirke, Onsved og Pagterold, en ås, der kaldes *Gundersløf*. Åsen grænser mod vest til Tingstætteås, og da denne ås er angivet på Ordrup bys udskiftningskort 1801², kan landsbyen Kunderslev stedfæstes temmelig nøjagtigt omkring landevejen fra Krogstrup kirke til Ordrupholm nord for Pagterold.

Som nævnt gjorde Erik Urne i 1555 krav på 6 bol jord i Kunderslev og beviste det med et skøde af 1482 1/7, udstedt af Aksel Valkendorf til Erik Urnes slægtning på mødrene side Johan Jepsen Ravensberg, den senere biskop af Roskilde († 1512)³. Andre ejere var bispestolen i Roskilde og Svanholm, der som vi har set ejede henholdsvis 6 øre og 2 øre jord; desuden erhvervede 1364 1/5 en Folmer Klausen af Torup i Strø herred, hvis slægt er ukendt men hvis adkomstbrev øjensynligt senere ved arv kom i Oxernes besiddelse, 5 øre jord i Kunderslev⁴. Tilsam-

¹ RA, Forfølgningbogen 1592—98, f. 26 v.

² Kortet i Matrikelsarkivet er gengivet i H. P. Hansen: Blade af Kyndby og Krogstrup Sognes Historie (1941), s. 34.

³ Rep. 2. r. nr. 5047. — Erik Urnes moder Margrete Ravensberg var datter af bispens broder søn Klaus Eriksen Slippeslot, Adelsårbogen 1927, s. 351.

⁴ Adkomstbrevet 1364, Rep. 1. r. nr. 2724, hører ikke til rigsarkivets oprindelige samling, idet det ikke findes i den Vossiske registrant; da hr. Johan Oxe i 1472 gjorde krav på andel i Kunderslev, Rep. 2. r. nr. 3164, og da hans velbevarede arkiv omkring 1700 fandtes i de adelige brevkister i Frue kirke er brevet rimeligvis overleveret ad den vej; hermed stemmer, at brevet i Langebeks Diplomatarium er afskrevet af Arne Magnussen, der

men er her specificeret $7\frac{3}{8}$ bol, men derudover ejede kronen siden 1348 en gård, hvis bolkvota ikke angives¹, ligesom Mogens Hak og Johan Jepsen Ravensberg i 1472 og 1480 gør krav på andele i Kunderslevs jord uden specificering af, hvor meget det drejer sig om². Kunderslev har derfor haft mere end 8 bols jord; da så store byer i middelalderen altid ses at have hele boltal, er i det følgende regnet med 9 bol som jordtilliggende til Kunderslev.

Af de øvrige ødebyer kan Krogstrup og Ulstrup stedfæstes uden besvær. Sydøst for den ensomt liggende Krogstrup kirke er spor af landsbyens hustomter og dens gadekær påtruffet, og på samme måde kan Ulstrup påvises nordøst for Røgerup³. Om Krogstrup ved vi blot fra låsebrevet 1456, at Svanholm ejede hele landsbyen undtagen dens præste- og degnegård. Ulstrup skænkedes i sin helhed i året 1329 til roskildekirkenes bygningsfond og har ikke været nogen lille landsby, eftersom giveren, kanniken Jens Ulstrup kunne båndlægge 10 mark af dens afgifter til sin årstid⁴. I 1568 ydede bønderne i Ferslev blot 1 pd. korn til Dorothea-alteret i domkirken for brugen af Ulstrups ødejord⁵.

Mere besværlig er lokaliseringen af Klippestrup. En af de 15 gamle præbender i Roskilde domkirke, der var indstiftet i slutningen af det 11. årh., havde navn efter landsbyen, og endnu i kapitlets jordebog 1568 noteres, at præbenden var ejer af 8

på anden måde vides at have haft kendskab til Johan Oxes arkiv, jf. Rep. 2. r. VIII, s. 389.

¹ Dipl. Dan. 3. r. III nr. 106.

² Rep. 2. r. nr. 3164 og 4783.

³ Trap III (5. udg.), s. 292 og 294. — Landsbyen Ordrup nord for Krogstrup kirke har først i vor tid fået navneforandring til Krogstrup.

⁴ . . . integrum oppidum, quod dicitur Ulfstorp in Horns h., ita quod ad anniuersarium suum quolibet anno decem marche dabuntur . . . Reliqua reddituum cedant fabricæ. Kirkehist. Saml. 6. r. VI, s. 372.

⁵ Kapitlets jordebog, AM. 876, s. 315. — Iøvrigt er det bemærkelsesværdigt, at Ulstrup — bortset fra Krogstrup, hvor der på grund af kirken gør sig særligt forhold gældende — er den eneste landsby, som den stedlige tradition har bevaret navnet på. Forklaringen er vist den, at den ovennævnte afgift er blevet ydet indtil nyeste tid.

øde gårde i Klippestrup på 'Krogstrup Old'¹. Af låsebrevet på Svanholm fremgik, at denne hovedgård var ejer af 4 gårde, tilsammen har landsbyen altså haft mindst 12 gårde². Ved stedfæstelsen må gås ud fra oplysningen i jordebogen 1568, at Klippestrup lå på Krogstrup Old. Da den sydlige del af oldenområdet i markbogen nr. 113 kaldes Skibby Old — hvilket er en naturlig benævnelse og lever idag — følger, at Klippestrup må søges i den nordlige del af området, som iøvrigt under processen 1555 udtrykkeligt kaldes Krogstrup Old³. Og da den østlige og i hvert fald delvis den midterste har været beslaglagt af Kunderslevs, Bonderups og Krogstrups marker, følger igen, at Klippestrup må have ligget i den vestlige del, eller i området mellem Bonderup og Venslev og syd for Svanholm.

Til stedfæstelsen af de resterende 3 landsbyer, Kundestop (eller Lunnerup?), Gynnerup og Ravns(trup) haves kun få holdepunkter. Da Svanholm hovedgård allerede ved middelalderens slutning har hørt til landets stordrifter, er de to førstnævnte byer sandsynligvis blevet inddraget under hovedgårdens jord⁴. Ravnstrup derimod synes efter visse svage indicier at måtte placeres mellem Ferslev og Venslev og er måske allerede blevet øde samtidig med Skøneby⁵.

¹ Jordebogens oplysning vedr. Klippestrup er anført i Arhnums citerede værk, s. 98.

² Når der i Trap (5. udg.) III, s. 293 og H. P. Hansens anførte værk, s. 42 og 67 hedder, at Klippestrup var en lille landsby på 4 gårde, overses den af Arhning fremdragne oplysning. Når der endvidere sidstnævnte sted hedder, at gårdene nedlagdes omkring 1472 og blev til enestegården Pagterold, så er Pagterold ifølge oplysning i matriklen 1682, markbog nr. 117, oprettet «for nogle år siden af Krogstrup-old», d.v.s. af Kunderslev mark, som fremgår af det ovf. anførte og af det følgende.

³ Forfølgingsbogen 1592—98, f. 260 flg.

⁴ Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 183. Forfatteren søger dog udvidelsen ikke i Kundestop og Gynnerup, men i «Krogstrup by samt torperne Kumerslev, Klepstrup og Ulstrup». Af de her nævnte byer kan kun Klippestrup komme på tale, men det kræver en forklaring, hvorledes kapitlets ret er gået tabt; problemet belyses i det følgende. Jorden omkring Krogstrup kirke, altså den gamle landsbymark, dyrkedes 1682 af Svanholms bønder i Ordrup.

⁵ Tetz Rosengård siger 1472 om Ravnstrup — og sandsynligvis også

Den her foretagne lokalisering af »oldens« ødebyer bekræfter den ovenfor fremsatte formodning, at visse foreteelser i dombogen 1299 måtte forklares med, at Skøneby har ligget i Vestbys og Manderups nærhed. Kun med centrum omkring de nuværende Ventehuse i 'oldens' sydøstlige hjørne kan der blive plads til en stor landsbymark på 12 bol jord.

Det er ganske vist kun mangelfulde oplysninger vi har om gårdtal i byerne på olden. Et tilnærmelsesvist indtryk heraf fås dog ved at sammenligne med RBJ's oplysninger om bol og gårdtal, således som de fandtes på bispens gods i Horns h. 1370.

hg = hovedgård, gs = gårdsæde, g = gård.

Oldens byer	Bispegodset i Horns h. i 1370
Skøneby 12 bol	Sonderby 8 bol = 1 hg + 12 gs + 15 g
Kunderslev 9 bol	Østby 6 bol = 13 g
Klippestrup 12 gårde	Vestby 4 bol = 1 hg + 11 gs + 3 g
Ulstrup	Manderup $2\frac{7}{8}$ bol = 11 g
Krogstrup	Ferslev $\frac{1}{4}$ bol = 1 g
Kundestop	Kunderslev $\frac{3}{4}$ bol = 1 g
Gynnerup	Dråby $2\frac{1}{2}$ bol = 1 hg + 6 gs
Ravnstrup	Skuldelev $3\frac{5}{8}$ bol = 1 hg + 8 gs + 2 g
Bonderup 1 bol	28 bol = 4 hg + 37 gs + 46 g

Bedømt efter tallene for Horns herred i 1370 må byerne på Olden have svaret til omkring 100 brug. Nogenlunde samme resultat kommer man til, hvis man regner med det ovenfor fundne gennemsnitstal for 1605 gårde, nemlig $8\frac{1}{2}$ pr. gård¹.

om Skøneby — at den skyder sig ind på olden. Ifølge dombogens oplysninger 1299 ydes på det tidspunkt betydelige afgifter af Vestby, Manderup og Kunderslev, delvis i penge og efter al sandsynlighed delvis for Skønebys jord. På samme tidspunkt ydes tilsvarende en stor pengeydelse af bispens gård i Ferslev; efter beliggenheden kan det ikke have været for Skønebys jord. I denne forbindelse kan nævnes, at der ifølge markbog nr. 114 findes en ås i Ferslevmark mellem Ferslev og Venslev og mod øst op til olden med navn *Ravnshækås*.

¹ Ovf. s. 286.

Skøneby, Kunderslev og Klippestrup har da haft omkring 72 gårde; regnes de øvrige torper til hver et bol — hvilket rimeligvis er for lavt for Krogstrups og Ulstrups vedkommende — kommer gårdtallet til at ligge omkring 90, gårdsæderne eksklusive.

I 17. årh. fandtes kun 3 gårde i området, nemlig 2 i Bonderup samt den omkring 1670 oprettede forpagtergård Pagterold. Som vi skal se i det følgende, skyldes dette, at genopbygning i området bevidst blev modarbejdet og forhindret. Men selv om genopdyrkningen havde nået samme stade som i det øvrige Horns herred, ville gårdtallet uden tvivl have ligget langt under højmiddelalderens. Det lader sig gøre at finde talforhold, der udtrykker dette².

	1951		1682		
	Samlet areal	I omdrift (+ gartneri)	I omdrift	Antal gårde	Td. land pr. gård
Horns h. (÷ Oro) . .	17.522 ha	11.222 ha	14.253 td = 7.868 ha	371	38.4
Skibby og Krogstrup-Kyndby sogne	4.138 ha	3.271 ha	4.108 td = 2.268 ha	106	38.8
Olden	1.500 ha	1.188 ha	1.481 td = 818 ha	38	38.8

Oldenområdets 15 km² er her fordelt efter de forhold, der gælder for de tilstødende sogne, Skibby og Krogstrup-Kyndby. På grund af de store skove i herredets nordlige del er den landbrugsmæssige udnyttelse af areal større i disse sogne end for herredet som helhed. I begge tilfælde gælder imidlertid, at det dyrkede areal i 1951 er knapt en tredjedel større end i 1682. Både for herredet som helhed som for de nævnte sogne gælder at gårdene gennemsnitlig har godt 38 td. land i 1682. Overføres dette tal på oldenområdet og antages samme udnyttelsesgrad som i de tilstødende sogne, skulle området have haft 38 gårde i 1682.

² Tallene er taget fra Trap III, s. 20, og De Danske Landbrug, s. 21.

I højmiddelalderen har området haft mellem 2—3 gange så mange. På grund af landhævning, drænering, moderne arbejdsredskaber m. m. er det udelukket, at udnyttelsesgraden i nyere tid kan være overgået eller blot tilnærmelsesvist nået i ældre tid. Den grænse som moser, småsøer, enge sætter for indtagning af agerjord har rimeligvis endda været snævrere i middelalderen end i 1682. Ligesom de ovenfor anførte eksempler fra Lunderød og Farum¹ viser oldenområdet, at en overbefolkning har presset bønderne sammen på en snæver eksistensbasis.

Oldens senmiddelalderlige historie er nært sammenknyttet med Billernes på Svanholm. 1452 havde rigsråden Torben Bille til Søholm erhvervet Svanholm af arvingerne efter Bo og Knud Nielsen Panter. Det af Mikkell Rud udstedte skøde lyder på 'en tredjedel i Svanholm og i al den øde jord og i al det bygte gods, som til Svanholm ligger i Horns herred', mens formuleringen i Frederik Wardenbergs skøde er: 'en tredjedel af Svanholm gård og et torp Ordhorp og alle de øde byggesteder og øde jorder, som der tilligger i Horns herred'². Efter skødernes ordlyd har godsets tilstand ikke været mindre krisehærgtet end Brøndum hovedgård i Slet herred var det i 1401, da dronning Margrethe overtog den³. Ifølge senere vidnesbyrd boede i Ordrup de gårdsæder, 'som ej andet landgilde giver end deres arbejde til Svanholm'⁴. Alt andet tilliggende bøndergods, der specificeres i det tidligere anførte låsebrev 1456⁵, har øjensynligt ligget øde. Det må have været et ejendommeligt skue, egnen har frembudt på det tidspunkt. Ad anden vej ved vi, at i nabosognet Ferslev forsvinder i samme tidsrum byerne Ferslevlille⁶ og Vejlebytorp⁷.

¹ S. 299 flg.

² Rep. 2. r. nr. 170 og 194. Kongen og dronningens skøde af deres andel lyder blot på al rettighed i Svanholm og dets gods, *ibid.* nr. 345—46.

³ Se *Hist. Tidsskr.* 11. r. VI, s. 229 flg.

⁴ Rep. 2, r. nr. 7261—63.

⁵ *Ovf.* s. 322.

⁶ *Trap III*, s. 294. — Når det om Ferslevlille hedder, at den nævnes 1335—1470, er denne konstatering i og for sig korrekt, men det er grund til at knytte en principiel bemærkning til den. Selv kyndige folk ses ofte at drage den slutning, at sidste gang en forsvunden landsby omtales, er

Svanholms nye ejer Torben Bille kom ret omgående i strid med bispestolen og kapitlet i Roskilde, der foruden at være medejere i flere af Oldens øde byer i forening ejede bøndergods i næsten alle omkringliggende landsbyer. Roskildekirkens standpunkt var, at alle dens bønder havde ret til at drive kreaturer på de øde byers marker, mens Torben Bille og senere hans søn Peder i hvert fald efter modpartens opfattelse anmassede sig en slags ejendomsret over oldenområdet. 'Han byder mine tjenere af Selsø, at de skal deres kvæg afføre af Olden eller køber deres græsgang af ham', klager hr. Tetz Rosengård i 1472. 'Item skylder jeg ham, at han sælger den hellige kirkes og mit græs og græsgang på fornævnte marker og tager derind alle de, som vil give havre herfor'.¹ Efter flere sammenstød og efter ærke-
degns opfattelse klare overgreb fra Peder Billes side henvendte hr. Tetz, der bl. a. også var Kristian 1.s kapellan, sig

terminus post quem for landsbyens nedlæggelse. Men praktisk talt alle disse tidsangivelser stammer fra retsdokumenter, og i den forbindelse overses, at det for det meste er sagen uvedkommende om jord er øde eller besat, den er lige fuldt et lovligt objekt for salg og skødning og genstand for proces. Det er særligt klart i Kunderslevs tilfælde, fordi vi har dokumenter om denne landsby helt ned til 1555, skønt den vitterligt er blevet øde i tiden 1370 til 1418, men det gælder principielt for alle forsvundne landsbyer, at sidste omtale ikke i sig selv betyder, at landsbyen er levende.

⁷ Derimod er det sikkert ikke rigtigt, når Esbernæthorp i det andet nabosogn Skuldelev også almindeligvis opføres blandt egnens tabte bebyggelser. Landsbyen blev 1348 erhvervet af kronen og 1396 pantsat til bispestolen i Roskilde for den betydelige sum af 130 mark sølv, *ÆA* I, s. 128 og *D. Mag.* IV, s. 299. Godset er sikkert identisk med de to gårde i Torpe i Skuldelev sogn, som 1556 hørte til det tidligere bispelen Selsø og blev skødet til Anders Barby, *Kr. Sk.* I, s. 52. Det fremgår dels af, at godset ikke opføres i *RBJ* 1370, dels at det øjensynligt er den samme landsby, der i 1457 kaldes Esmendorp, men i 1474 blot Torp, *Rep.* 2. r. nr. 706 og 3406. En anden ting er, at Esbernæthorp i 1396 med sin pantensum på 130 mark sølv øjensynligt har været en langt større bebyggelse end de to gårde i 1556. Det er måske årsagen til, at kronen aldrig har indløst den.

¹ *Rep.* 2. r. nr. 13033. — Roskildekirkens principielle standpunkt er klarest formuleret i et memorandum af 1555, der vil blive nærmere omtalt *ndf.*: Olden er udlagt til overdrev, al Horns herreds indbyggere til gavn og gode til græsning.

personligt til kongen og udvirkede 1472 et kgl. mandat til abbeden i Ringsted, rigens kansler Jep Jensen Sparre, landsdommeren Henrik Meinstorp og ridderen David Quitzov i Ryde. 'Hr. Tetz, ærkedegn i Roskilde, har her berettet for os, at han er stor uret sket af Peder Bille, vor mand og tjener, på Krogstrup fællede i Horns h., Kunnereslef, Klepstrup, Vlstrop og flere øde torper, og har deraf drevet og »innwmmeth« hans øksne og hans tjeneres af Selsø af hans rette græsgang og mark; hvilket den samme tid vor mand og råd hr. Johan Oxe, Jep Jensen af Ravnstrup og Mogens Hak kærede, at han og deres rettighed i forskrevne Kunnesleff mark i leje lader, hvem han lyster, og holder det for sit eget.' Adressaterne befales derfor at stævne hr. Tetz og Peder Bille for sig med deres »bewisninghe« og skille dem ad med rette. 'Thi forbyder vi alle og særdeles Dig, Peder Bille, at I ingen hinder gør hr. Tetz eller hans tjenere på forskrevnefællede og marker førend I i rette har været og adskilt er ... dog vor husfrues og alle andre gode mænds rettighed uforsømt'¹.

Hvorledes det berammede retsmøde er forløbet foreligger intet om. Men i betragtning af indhold og tone i det kgl. mandat er det unægtelig en overraskelse at læse et par aktstykker fra den umiddelbart følgende tid og fremkommet på Peder Billes initiativ. 1474 3/2 fik Peder Bille et tingsvidne af Horns herredsting om, at han lovligt havde »fordelt« 10 navngivne bispebønder fra Selsø len og ladet tage deres mandhelg for løfte skyld, som de havde lovet ham i medfør af græsgang på Krogstrupold, d.v.s. de mistede deres borgerlige ære for ikke-betaling af lovet præstation for beslaglagte kreaturer. Situationen er altså akkurat som den var forud før retsmødet i 1472². Endnu mere frapperende er et tingsvidne af samme herredsting 1475 23/8 af indhold, 'at fornævnte Peder Bille hvert år lydeligen til fjerde ting, siden han fik Svanholm, havde ladet påæske, om nogen havde lod og del i de øde byer på Krogstrupold, da med breve og beviser fremkomme, og ingen fremkommen er, hvorfor

¹ Rep. 2. r. nr. 3164. — Dronningen havde Abrahamstrup som livgeding.

² Ibid. nr. 3406, smlgn. 764, 3164 og 13033.

fogden af Svanholm har ladet forbyde noget kvæg at drive på Krogstrupold uden deres minde af Svanholm¹. Dette tingsvidne kendes kun gennem et referat i et oldingetog vedrørende Kunderslevmark i 1632, og således som det faktisk blev forstået på det tidspunkt, nemlig som bevis for, at Svanholms daværende ejer Frands Rantzau havde ejendomsret til al Kunderslev, kan det umuligt være rigtigt. Hverken Peder Bille, der ifølge sit låsebrev kun ejede en fjerding jord i Kunderslev, eller herredsfoged og tingmænd, der 1480 erklærer, at det er dem vitterligt, at Johan Jepsen Ravensberg og forfædre jævnlige i 60 år og mere havde gjort krav på tinge på ejendom i Kunderslev mark, og som direkte eller indirekte må have haft kendskab til det kgl. mandat af 1472, kan have drømt om på den måde at skaffe kongens, dronningens, bispens og adskillige andre stormænds rettigheder ud af verden. Det ville have været halsløs gerning. Den nærliggende tanke er at opfatte tingsvidnet 1475 som et falskneri. Men mandhelgbrevet 1474 foreligger i utvivlsom ægte beseglet original, og alene det beviser, at der må have været flere momenter i Bille-Rosengårdsagen end hr. Tetz' klage og det på hans foranledning udfærdigede kgl. mandat giver indtryk af. Er man først nået til denne opfattelse, er det også muligt at få øje på disse momenter og indse, at Peder Billes stilling var adskilligt stærkere end hr. Tetz' indlæg giver indtryk af, og at tingsvidnet 1475 sikkert er ægte nok, blot forstået på en væsentlig anden måde, end det blev gjort i 1632.

1475 20. april — altså fra samme år som det nævnte tingsvidne — fik Peder Bille hele to tingsvidner af Horns herredsting. Det første bevidner, at Peder Bille den dag havde været på tinge og spurgt, om nogen mindedes eller vidste, hvad han havde svaret Jep Jensen (Barritsen), lensmand på Abrahamstrup, da denne forbød Peder Bille at fiske i den ny sø, som Jep Jensen havde ladet inddæmme mellem Skibby mark og «oolen». Tolv udpegede tingmænd erklærede derefter, 'at dem var vitterligt, og mange af dem selv hørte på, at da Jep Jensen i Abrahamstrup forbød Peder Bille at lade fiske i fornævnte sø,

¹ Ibid. nr. 3685.

svarede Peder Bille, at når han blev der med rette afdreven, så at han ikke måtte med rette der lade fiske, ville han gerne have fordrav eller have det i Jep Jensens minde eller af den, som da havde Abrahamstrup i væрге på vor nådige herres vegne.

Som man ser et urbant og høfligt ordskifte — i hvert fald fra Peder Billes side — men alligevel en pointering af, at Peder Bille anser lensmandens forbud for ulovligt. I det andet tingsvidne er høfligheden forsvundet og der gås til angreb med næb og klør. De udnævnte tingmænd erklærer heri, 'at dem vitterligt var, at Peder Bille og hans visse bud havde været i tre ting, og da var det fjerde, og givet kære på det markeskel, som Skibby mænd — de hørte under Abrahamstrup — havde lagt mellem Skibby mark og den øde mark, som kaldes »oollen«, stenet, stablet og gravet uden al tingsdom, overværendes hverken riddersmændsmænd, jordejende bønder eller nogen anden, der af tinge var tagen. Item vidnede fornævnte 12 dannemænd, at de hørte og så, at herredsfogeden tilstod inden 4 stokke, at han var der hverken i råd eller gerning med, og intet ham var der tilsagt om'.

Det er efter denne erklæring næppe tvivl om, at bønderne i Skibby egenmægtigt og ulovligt har skudt deres markeskel frem i oldenområdet, i hvert fald har de selv bestemt, hvor de anså skellet burde ligge. Men det mest bemærkelsesværdige er, at tingsvidnet absolut ingen konsekvenser fik. Vi kan fastslå dette med fuld sikkerhed, fordi der foreligger flere tingsvidner herom. 1484 27/5 bevidnede herredstinget, at det var tingsmændene vitterligt, 'at hvert år, siden fornævnte markeskel var der lagt, havde Peder Bille eller hans visse bud der til tinge køret på fornævnte markeskel, og var det da den 3. tingdag, at Peder Bille så i det år gjort havde, og ingen gensvar derimod fremkom'². Et tredje bevaret tingsvidne af 1480 30/11 er af samme indhold, men indeholder derudover nogle konkrete oplysninger om 'det ny markeskel, som Skibby mænd gjort havde i den ødemark, som kaldes Krogstrups Old, som er mellem

¹ Rep. 2. r. nr. 3605—06.

² Ibid. nr. 5476.

Svanholm og Skibby, og på den del, som Skibby mænd ind havde hegnet til deres mark og vang af den fornævnte øde mark og grøde af ført, som Peder Bille gav kære på samme dag¹.

Hvorfor disse magtesløse protester fra herremanden og hvorfor kan bønderne i Skibby negligere, at herredsfoged og herredsting erklærer deres gærde for ulovligt? Årsagen kan ikke være den, at kronen ejede størsteparten af Skibby², herskabsforhold havde ingen indflydelse på markeskelsprocessen. En nødvendig bestanddel af denne var imidlertid oldingetoget, den ed 13 af herredstinget udpegede oldinge svor om de rette skel i gamle dage. Dette middelalderlige »matrikelsystem« har givetvis ikke kunnet fungere i 1470erne, fordi erindringen om forløbet af de gamle markeskel har været udvisket. Skibbybønderne — med deres herskab i ryggen — klarer problemet ved at sætte deres skel efter egen opfattelse af situationen. Herredstinget kalder nok fremgangsmåden for ulovlig, men udtaler sig iøvrigt ikke om ejendomsretten til selve jorden. Problemet har efter alt at dømme kun kunnet bringes til en lovlig afslutning ved et kongeligt diktat, ved at kongen 'red markeskel', men ordskiftet mellem Peder Bille og den kgl. lensmand viser, at denne i hvert fald ikke delte Peder Billes opfattelse af grænsen mellem Svanholm og Skibby, så hvorfor pådrage sig sikre omkostninger med næsten lige så sikre udsigter til et negativt resultat.

Hertil kommer, at den af Peder Bille hævdede ejendomsret til 'den øde mark, som kaldes Krogstrups Old, som er mellem Svanholm og Skibby', i hvert fald delvist hvilede på det samme princip som Skibbybønderne anvendte: Bevis det modsatte. Det er her hr. Tetz' klage og det ovennævnte tingsvidne 1475 kommer ind i billedet. Som omtalt ovenfor kan tingsvidnet ikke være ægte, hvis dets Krogstrupsold medindbefatter Kunderslev, således som forstået i 1632. Det område Peder Bille i 1480 sigter til, har imidlertid sikkert været væsentligt snævrere; han må have tænkt på den østlige del af Olden, nemlig området syd

¹ Ibid. nr. 4725.

² Ifølge Abrahamstrup lensregnskab 1559 (RA) ejede kronen 23 gårde i Skibby, som i 1682 var på 29 gårde ialt.

for hans øde landsby Krogstrup og vesten om Bonderup ned mod Skibby. Hermed stemmer, at man i et andet brev fra 1480 ser, at Kunderslev siges at ligge på 'Kunderslevold'¹. Dermed svinder betænkelighederne og vi kan overveje, hvad der ligger i erklæringen, at Peder Bille havde 'ladet påæske, om nogen havde lod og del i de øde byer på Krogstrup Old, da med breve og bevis at fremkomme og ingen fremkomne ere', hvorfor græsning forbydes uvedkommende. Nu er det umuligt, at Peder Bille efterlyser eventuelle adkomstbreve på Krogstrup, Kundestop og Gynnerup, som han havde låsebrev på; det vilde være juridisk forkert og tåbeligt set fra hans synspunkt. Erklæringen må derfor læses på den måde, at det område syd for Svanholm og Krogstrup og ned til Skibby mark, som han kalder Krogstrup Old, er hans enemærke. Som vi tidligere så, må der af andre grunde antages, at Klippestrup har ligget inden for dette område, og sandsynligvis har hr. Tetz baseret sine krav herpå, men han har i så fald øjensynligt ikke kunnet føre bevis ved oldinge, d.v.s. øde-læggelsen af Klippestrup har ligget langt tilbage i tiden.

Ud fra den skildrede situation er det ikke vanskeligt at indse, at den på hr. Tetz' initiativ i 1472 nedsatte kongelige kommissionsdomstol ikke har kunnet afsige nogen kendelse. Tetz Rosengårds påstand var, at 'Krogstrup fæled, Kunderslev, Klepstrup, Ulstrup og flere øde torper' var fælles overdrev. Med hensyn til Kunderslev har Peder Bille sikkert ikke haft noget imod ideen om den fælles pulje, han ejede kun 2 øre og roskildekirken kun 6 øre af landsbyens 72 øre, men da det kgl. mandat indskærpede, at der skulle tages hensyn til andres rettigheder, var det punkt ikke megen grundlag for en kendelse. Helt anderledes måtte Peder Bille se på kravet om fælles græsning på Krogstrup 'fæled'. Af låsebrevet 1456 fremgår, at ærkedegnen kun kan have begrundet dette med henvisning til præste- og degnegården, da Svanholm ejede resten af landsbyen. Eftersom Tetz Rosengård argumenterer for, at bl. a. bispens bønder i Selsø har ret til græsning 'på den hellige kirkes græsgang', ligger der

¹ Rep. 2. r. nr. 4783.

i argumentationen, at de nævnte gårde på det tidspunkt har ligget øde. Men trods alt gav det kun ærkedegnen en indirekte ret gennem sognepræsten til en begrænset del af *landsbyen* Krogstrups jord, og det var som det fremgår af de anførte tingsvidner Peder Billes påstand, at det område, han kaldte *Krogstrup Old*, omfattede flere øde byer, nemlig de i låsebrevet nævnte Kundestop og Gynnerup. Som nævnt er det sandsynligt, at ærkedegnen ved en sådan problemstilling har rejst spørgsmålet om Klepstrups beliggenhed indenfor dette område, men for de kgl. kommissionsdommere må det have været indlysende, at problemet ikke kunde løses indenfor de rammer, det af hr. Tetz udvirkede kgl. mandat angav.

Med tingsvidnet 1475 var stridighederne i denne del af Olden afsluttet, selv om Peder Bille endnu i nogle år protesterede mod Skibbys markeskel. Ifølge matriklen 1682, markbog nr. 117, har Svanholm sine hovedgårdsmarker hovedsagelig liggende syd for hovedgården ned mod Skibby, altså på det område Peder Bille hævdede i 1475. Men på matriklens tid ejer Svanholm derudover Kunderslev marker, som den på noget snørklet måde var kommet i besiddelse af, og som 1682 blev dyrket dels af godsets bønder i Ordrup dels fra den nyoprettede forpagtergård Pagterold.

Ødebyen Kunderslevs skæbne hører til Oldens interessanteste historie, strid om dens jord førte endnu så sent som i 1725 til en proces ved højesteret. Her skal hovedlinierne trækkes op. Som ovenfor omtalt fremhævede det kgl. mandat 1472, at der var flere ejere til Kunderslev mark end blot Peder Bille og kirken i Roskilde, og vi har tidligere nogenlunde nøjagtigt kunnet bestemme de forskellige lodsejeres respektive andele i landsbyens 9 bol jord. Blandt ejerne var Johan Jepsen Ravensberg, som førte sine krav tilbage til sin morfader Albert Hemmingsen (Krag i Sjælland); 1482 1/7 købte han desuden 6 bol med øde gårde eller byggesteder dertil af Aksel Valkendorf². Sandsynligvis har han haft planer om landsbyens genoprettelse, men i så fald må

¹ Se ovf. s. 323.

² Rep. 2. r. nr. 4783 og 5047.

han trods alt have overvurderet sin indflydelse — han blev 1486 kongens kansler og 1500 biskop af Roskilde¹ — thi landsbyen forblev øde. Kilderne tier om, på hvilken måde Johan Jepsen eventuelt har grebet sagen an, derimod kan ses, hvorledes det forsøg, en af hans arvinger Erik Urne til Hindema² gjorde, strandede. 1552 11/8 fik Erik Urne et tingsvidne af Horns herredsting om, at han havde fremlagt skødet af 1482 på tinge og i kraft af dette 'kendt sig ved lod og del i Kunderslev by og mark i Krogstrup sogn og budt sig til reb og raft og ret mål i byggesteder, gader og i marken, fra by til markeskel efter sit åbne brev imod alle dem, som kender sig til ejendom i fornævnte ødeby'.

Tilstede på tinge den dag var kongens fogeder på Abrahamstrup og Selsø — som jo nu var krongods — samt fogeden på Svanholm. Tingsvidnet refererer deres reaktion under eet, problemet har sikkert været gennemdrøftet i forvejen. De erklærede, at de på kronens og på Svanholms vegne kendte sig til lod og del i Kunderslev, og 'om behov gjordes' ville bevise dette med dokumenter. Øjensynlig har de på dette stade foretrukket ikke at afsløre, at de sammenlagt kun ejede en brøkdæl af Erik Urnes godt 6 bol jord. Om Erik Urnes tilbud om rebning konstaterer tingsvidnet, at der 'kom aldeles ingen, der ville rebe eller måle med fornævnte Erik Urne i nogen måde'³. Det er ikke svært at få øje på årsagen til medejernes uinteressethed. I det 16. som i det 15. og 17. årh. var de uopdyrkede områder af Olden fælles overdrift for de tilstødende hovedgårde og deres fæstegårde. En udrebning af for eks. de 2 øre jord, som Svanholm ejede i Kunderslev, kunne ikke opveje fordelene ved græsning

¹ Dansk Adels Aarbog 1910, s. 350.

² Hans moder Margrete var bispens broderdatter. — Iøvrigt havde hans broder Jørgen Urne allerede tidligere rejst sagen, idet han 1547 9/12 udvirkede et kongebrev, der stævnedes hans modstandere for kongen med deres breve og beviser, i kraft af hvilke de mener at kunne gøre Jørgen Urne og hans medarvinger hinder på 6 bol på Krogstrupold, Forfølgingsbogen 1592—98, f. 260. Videre ses ikke at være foretaget i 1547, muligvis fordi Jørgen Urne kort efter af andre grunde faldt i kongens unåde og allerede døde 1548, Dansk Adels Aarbog 1904, s. 468.

³ Forfølgingsbogen 1592—98, s. 264 v.

over hele landsbyens område. Men med medejernes passivitet har Erik Urne stået overfor et impasse, uden lensmændenes og herremændens anbefaling har han ikke kunnet bevæge kongen til en riden-markeskel, der som forholdene lå, har været den eneste chance for ham at få Kunderslev mark skåret ud af Olden. Sandsynligvis har han prøvet den udvej, men direkte vidnesbyrd foreligger ikke herom.

Året efter blev Erik Urne sachsisk lensmand i Ratzeburg¹, men han må have givet sin foged på Hindema, Anders Nielsen, ordre til at holde øje med udviklingen, thi i 1555 ses denne at starte en aktion på et nyt grundlag. Forholdet var det, at Anders Barby, Kristian 3.s kansler, som domprovst i Roskilde havde ladet genindhegne og genopdyrke det område, Provsteholmen, som domprovsten Kristian allerede inden 1418 havde indtaget til provstiets gårde i Skuldelev. Anders Nielsen nedlagde protest herimod og sagen kom til behandling på Horns herredsting 1555 4/7. Anders Niensens påstand var her, at Anders Barby ikke uden samtykke af alle ejere kunne foretage indhegninger i Krogstrup Old², og til bevis for Erik Urnes medejendomsret fremlagde han skødet 1482 på de 6 bol jord til Johan Jepsen Ravensberg, mens Anders Barbys befuldmægtigede som bevis for provstiets ret anførte det tidligere nævnte tingsvidne af 1471³. Men selv om dette fastslog, at provst Kristian i sin tid uhindret af nogen havde indhegnet Provsteholmen, betonedede det også, at der hermed ikke var sagt noget om ejendomsretten til jorden. Herredsfogdens dom lød da også på, at eftersom der ikke var fremlagt noget egentlig ejendomsbrev på Provsteholmen, skønt han havde æsket dem, kunne han ikke kende Anders Barby til noget enemærke i omtalte mark. 'Thi sætter jeg samme sag fra mig til kongen og rådet'⁴.

¹ Dansk Adels Aarbog 1904, s. 468.

² Her bruges Krogstrup Old vitterligt i betydning Krogstrup sogns Old, altså i videre betydning end den Peder Bille bruger den i 1475; jf. også at tingsvidnet 1480 taler om Kunderslev på Kunderslev old.

³ Se. ovf. s. 322 note 3.

⁴ RA. Forfølgningebogen 1592-98, f. 26 v.—Ifølge Herredagsdombog 1549—57, f. 369 r appellerede Anders Nielsen herredsfogdens kendelse til lands-

Kongen og rådet henviste sagen til påkendelse af en voldsdomstol, der afsagde sin kendelse 1555 29/11. Dommen er ikke bevaret, men i Roskilde kapitels arkiv nedlagdes et fyldigt memorandum 'for at de gode herrer i Roskilde kapitel må vide, hvorledes den sag nu i vores tid forløbet er'¹. Det var kantoren Niels Friis, der både forsvarede kapitlets specielle ret til Provsteholmen og generelt argumenterede for opretholdelse af den bestående ordning på Olden. Til sine medejere på Krogstrup Old, der protesterede mod Provsteholmen — memorandummet nævner udtrykkeligt Peder Goske, høvedsmand på Abrahamstrup, Herluf Skave, pantelensmand på Selsø og Tale Krafse til Egholm, så Anders Nielsens initiativ har ikke været uden virkning — rettede han det spørgsmål, om de nogensinde havde hørt eller vidste af deres forældre eller af andre, at der var blevet ildet på Provsteholmen på det tidspunkt, da provst Kristian holdt avl i Skuldelev. Da de adspurgte måtte svare benægtende hertil, konstaterede Niels Friis, at så måtte kapitlet også drage den slutning, at provst Kristians indhegning var foregået på lovlig måde, når ingen i datiden havde protesteret. Til Joachim Beck, der gjorde krav på de 6 bol jord, som Aksel Valkendrup havde solgt Johan Jepsen Ravensberg, rettede han først det spørgsmål, vistnok spydigt², om han havde breve eller beviser herpå. Men skønt Joachim Beck svarede benægtende hertil, nøjes kantoren ikke med denne sejr, han har jo sikkert godt vidst, at brevene eksisterede. Kunne Joachim Beck bevise med breve eller på en hvilken som helst anden måde, at Aksel Valkendrup eller

tinget, idet han påstod, at herredsfogeden burde have afsagt en virkelig dom, mens denne forsvarer sig med, at sagen var ham for stor. Landstinget repræsenteret af landstingskriveren tiltræder herredsfogedens opfattelse, hvorefter Anders Nielsen atter appellerer, nu til kongen og rådet, som 1555 afviser appellen. Hermed har Anders Nielsen øjensynligt bedømt sagen som udsigtsløs, thi hverken han eller hans breve er repræsenterede under behandlingen af hovedsagen.

¹ RA. Roskilde Kapitel 1555 29/11. Papir.

² Intermezzoet er ret gådefuldt. Joachim Beck var gift med en datter af bispens broder Jakob, mens Erik Urnes moder var datter af en anden broder Erik, Dansk Adels Aarbog, 1910, s. 351—52. Tilsyneladende har der været familiestrid om retten til brevene.

Johan Jepsen Ravensberg eller nogen anden på deres vegne nogensinde havde haft de 6 bol i deres fri brug, eller at der nogensinde i mands minde var blevet køret på deres lod eller anpart i Krogstrup Old. 'Hertil tavde Joachim Beck og vidste intet ydermere at berette i den sag'. Efter således at have argumenteret mod, at et løsrevet adkomstbrev uden faktisk hævde eller erindring om dets betydning kunne bevise en adkomst, angreb han problemet fra en anden side. Også han gjorde på kapitlets vegne krav på 12 bol jord på Krogstrup Old, men disse havde fra gammel tid været udlagt til overdrev, alle Horns herreds indbyggere til gavn og glæde, hvilket han beviste med gamle registre, d.v.s. træbogen og RBJ, og breve, vistnok klagen og det kongelige mandat 1472, der endnu findes i kapitlets arkiv. Henvisningen til jordebøgerne indeholder en vis tilsnigelse, for så vidt de beviste, at bispestolen var medejer af de 12 bol jord, og bispestolens ret var i 1555 legitimt gået over på Herluf Skaves hænder, altså kantorens modpart med hensyn til Provsteholmen. Men man forstår, at dommen gav ham medhold, 'alt blev bestandendes'.

Herefter er der stille om Kunderslev indtil 1632. I 1597 fik Kristoffer Pachs til Kindholm ganske vist Ravensberg-Urnebrevene vidimeret af rigens kansler, vort kendskab til dem stammer fra denne vidimering¹, men yderligere skridt fulgte ikke efter. Rimeligvis har han været tilfreds med ved hjælp af dem at bevise en utvivlsom ret for Kindholm til at benytte Olden til overdrev. Men i 1624 købte Svanholms daværende ejer Frands Rantzau Kindholm af Kristoffer Pachs' søn Mogens Pachs. Muligvis er de omtalte breve fulgt med i købet og Frands Rantzau således ikke ganske uden moralsk hjemmel for det dokument, han lod udfærdige i 1632, og ved hvilket han ved et kup gjorde Kunderslev til Svanholms enemærke. Ved at læse låsebrevet 1456 på Svanholm — som endnu findes i godsets arkiv² — drog han, måske i god tro³, den slutning, at låsebrevets *Kundestop*

¹ RA. Forfølgingsbogen 1592—98, f. 260—64.

² Rep. 2. r. nr. 657.

³ Hvis han har erhvervet Ravensberg-Urnebrevene sammen med Kindholm, kan han ikke have handlet i god tro.

(der som tidligere nævnt muligvis beror på en fejllæsning)¹ var identisk med *Kunderslev* eller med den del af Krogstrupold, der, som markbog nr. 117 viser, på det tidspunkt kaldtes *Gundersløf*. Udfra den opfattelse fremlagdes låsebrevet 1456 sammen med det Peder Bille i 1475 givne tingsvidne, der fastslog, at *Krogstrup Old* — i 1475 forstodes ganske vist herved området syd for Svanholm² — var Svanholms enemærke, på Horns herredsting. Da ingen indsigelse fremkom på tinge, opnåede rigshofmesteren, hvad der i århundreder ikke var lykkedes for andre, at der blev udpeget 13 oldinge, der 1632 19/4 omgik *Gundestrups* mark og svor dets markeskel.³ Selvfølgelig måtte det ske efter den øjeblikkelige opfattelse af skellene, hvorfor Provsteholmen, der efter vidnesbyrdene fra 15. og 16. årh. utvivlsomt har hørt til Kunderslev mark, ikke omgikkes, og for fremtiden betragtedes som hørende til Onsved mark⁴.

Rigshofmesterens autoritet har uden tvivl været medvirkende til opnåelsen af dette for Svanholm gunstige resultat. Men når det i det hele taget var muligt, er det sikkert, fordi den præcise viden om de rette forhold var gået tabt. Roskilde kapitel, der havde breve i sit arkiv, der kunne modbevise Rantzaus opfattelse af ejendomsforholdet, var en institution i opløsning, og Egholms og Selsøs ejere har næppe på det tidspunkt anet noget om deres medejendomsret. En proces i 1722—25 viser det klart for Selsøs vedkommende. Forholdet var det, at Frands Rantzau ved ordningen 1632 ikke blot havde respekteret kapitlets ret til Provsteholmen, han lod også nogle indtægter, som sognekirken i Skuldelev havde hævdt på at bruge, forblive uberørt af nyordningen. Men i 1722 kom Svanholm og Selsø, sidstnævnte gods havde i 1686 erhvervet patronatsretten til Skuldelev kirke⁵, i strid om disse hævdvundne rettigheder. Striden indbragtes

¹ Se ovf. s. 322, note 1.

² Se ovf. s. 333.

³ Langebeks Diplomatarium under 1456 25/10, jf. Rep. 2. r. nr. 657; RA, Højesterets Voteringsprotokol 1725, f. 216v—19.

⁴ Markbog nr. 111.

⁵ Kr. Skr. II, s. 568.

1725 for højesteret. I deres voteringer er højesteretsdommerne enige om, at de to »fundamenter« for domsafsigelsen må være »højesteretsdommen« (låsebrevet) 1456, der fastslår, at *Kundestrup* er Svanholms enemærke, og oldingetoget 1632, der afgrænser dette område. Da ingen kan vinde hævde i anden mands mark, er Skuldelev kirkes hævde følgelig ulovlig¹. Fra Selsøs side gøres intet forsøg på, at angribe »fundamenterne«. Megen viden var gået tabt siden Tetz Rosengårds og Niels Friis' dage. Men alt i alt er højesteretsdommen en ikke ueffen afslutning på de 300 års stridigheder, der fulgte i kølvandet på områdets affolkning, og under hvilke egoistiske særinteresser og selvtægt har spillet den store rolle. Pointen i historien er imidlertid, at Johan Jepsen Ravenbergs og Aksel Valkendorfs forfædre havde gjort vel i, dengang de sidste fæstere forlod deres jord i Kunderslev i tiden 1370 til 1418, at holde på dem, om de så skulle have tilbudt dem nok så gode vilkår.

11. I et nyligt udkommet, fortræffeligt fransk værk om bondestandens forhold i middelalderen² understreger forfatteren med styrke, at der forud for miseren i 14. og 15. århundrede er gået en periode med modsat fortegn, kendetegnet af en overordentligt stor befolkningstæthed, som i sine konsekvenser har ført til stærk udnyttelse af marginaljord og til udbytning af jordens dyrkere i form af høje afgifter³. Kulminationspunktet anses at have ligget omkring 1280.

Årsagen til sammenbruddet i den følgende tid søger G. Duby, forfatteren til ovennævnte værk, i 1) en hypotetisk, men dog mulig klimaforværring, 2) misvækstår i begyndelsen af 14. årh., 3) krige og hårde skattepålæg og 4) pestkatastrofen. Men disse foreteelser er ikke tilstrækkelige til at forklare alt. »Il faut sans

¹ RA. Højesterets voteringsprotokol 1725, f. 216 flg.

² *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval* (France, Angleterre, Empire, IXe—XVe siècles) (par) Georges Duby, professeur à l'Université d'Aix-Marseille. I—II. Paris 1962. — Jeg skylder mag. art. E. Ladewig Petersen tak for at have gjort mig opmærksom på dette værk.

³ Se navnlig afsnittet om tiden 1180—1330 med den karakteristiske undertitel: *L'exploitation des paysans*, II, s. 462—500.

doute chercher assez loin dans le passé les ressorts les plus profonds du renversements de la conjoncture. Il fut préparé pendant les dernières années du XIIIe siècle par l'appauvrissement progressif d'un secteur toujours plus étendu de la paysannerie et par le surpeuplement qui poussait à étendre exagérément les défrichements, à solliciter des terres trop pauvres¹. Følgen har været en stigning af dødelighedsraten.

Det er uden tvivl en meget væsentlig side af problemkomplekset, som her fremhæves af Duby. Den er næppe tilstrækkelig til i alle henseender at forklare det store sammenbrud omkring 1400, men synspunktet tjener til klarlæggelse af en langtidsfaktor, der i Danmark må have virket lige siden tiden omkring 1200. Det er sammenspillet mellem denne faktor og en korttidsfaktor, som på sin side er betinget af særlige forhold ved pestepidemierne, der omkring 1400 fører til katastrofe-tilstandene.

Langtidsfaktoren kan man formentlig få øje på, når man betænker, at det »privilegerede« fæstesamfund², der blev skabt i tiden kort efter 1400 og som med hensyn til jordafgifter og jordfordeling utvivlsomt bød jorddyrkeren bedre levevilkår, ikke var i stand til at frembringe noget større befolkningsoverskud. Ifølge de første folketællinger var fødselsoverskuddet:³

1769—1787: 0.30 ‰

1787—1801: 0.70 ‰

1801—1834: 0.86 ‰

Samfundet reagerer omgående positivt på de bedre vilkår. Omvendt kan antages, at de dårlige levevilkår i højmiddelalderen har virket i negativ retning. Men blot et årligt underskud på een promille i tiden 1200—1400 vil reducere befolkningstallet til 83 ‰ af det oprindelige. Dette skal ikke opfattes

¹ II, s. 564.

² Jf. Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 239.

³ Statistisk Årbog 1953, s. 5. — Fejlkilderne i de første folketællinger tenderer i retning af at gøre fødselsoverskuddet større, jf. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 63.

som en beregning af tabet, men som en påvisning af, hvor umærkeligt tabet kan have været fra år til år og hvor mærkbart det bliver over en lang periode. Det forklarer, hvorfor samtiden ikke formåede at give nogen fyldestgørende forklaring på foreteelserne¹. De statistiske forudsætninger har manglet.

Det er et velkendt faktum, at tilstandene i RBJ ikke angiver maksimum for jordens udnyttelse. Udover lejlighedsvis bemærkninger af tilfældig art, drages der i en del tilfælde konkrete sammenligninger mellem jordfordelingen i 1370 og den, der fandtes på træbogens tid, d.v.s. den gamle bispelige jordebog fra 1290², eller i »gamle dage« (antiquitus). Rimeligvis er udtrykkene synonyme, under alle omstændigheder må der med sidstnævnte tidsangivelse sigtes til en tid, der ligger væsentligt forud for 1370.

I omstående opstilling angiver hg. = hovedgård, c.v. = brydegård, g. = gård, ldb. = landbo, gs. = gårdsæde.

Talmaterialet er ikke stort og må ikke overvurderes, men det er velegnet til at illustrere det i sig selv sandsynlige, at jordfordelingen i RBJ ikke angiver maksimum af brug. Ovenfor er skildret, hvorledes den store adelby Skøneby på 12 bol jord nedlægges omkring 1290 som den første af de 8 landsbyer i oldenområdet, og hvorledes de øde gårdsædestavne i Starreklinde omkring 1315 tvinger til omlægning af jordens drift. Af samme jordebog, Århus kapitels, fremgår, at en række jyske landsbyer allerede omkring 1300 har opgivet betydelige dele af deres dyrkede areal. I Tirstrup (Djurs Sd. h.) såedes i kapitlets jord 21 øre korn (94½ td.), men der kunne sås 36 øre (162 td.), »si mirica, que occupat fere medietatem, exterminaretur«. I Vester-Alling (Sønderhald h.) kunne der sås mere end 48 øre (216 td.), »si esset culta, sed maior pars est occupata silva et

¹ Ibid. s. 235—36.

² RBJ, Indledning s. VIII. — Når sammenligningerne med træbogen 1290 virker så tilfældige og planløse, skyldes det vistnok, at træbogens form kun undtagelsesvis har tilladt sammenligning. I hvert fald har det udtag af træbogen, som bringes i RBJ s. 75 vedrørende lenet Ramløse (sikkert fordi lenet i 1370 var pantsat fra bispestolen) en så summarisk karakter at sammenligning er udelukket.

	Træbogen 1290	Roskildebispens jordebog 1370
Sejnhus	4 g.	1 g.
Svinø	1 hg. + 34 g.	34 g.
Brode	1 c.v. + 4 ldb. + 4 gs.	1 hg. + 6 gs.
Snedinge	1 hg. + 9 g. + 5 gs.	1 hg. + 7 g. + 5 gs.
Sibberup	1 c.v. + 5 gs.	1 c.v. + 3 gs.
Venslev	5 c.v. + 13 ldb. + 8 gs.	5 c.v. + 8 ldb. + 5 gs.
Rude	3 c.v. + 6 gs.	3 c.v. + 3 gs.
Størrede	2 c.v. + 4 gs.	2 c.v. + 1 gs.
Næblerød	5 g.	2 g.
Ellinge	} 1 hg. + 15 g. + 9 gs. {	1 hg. + 1 c.v. + 2 g.
Butterup		+ 10 ldb. + 9 gs.
Kaldred	3 g.	1 g.
Istebjerg	1 g. + 2 gs.	1 g.
	3 hovedgårde 12 brydegårde 71 gårde 17 landbogarde 43 gårdsæder	3 hovedgårde 12 brydegårde 48 gårde 18 landbogarde 32 gårdsæder
	146 enheder	113 enheder

mirica«. Og i Låsby (Gern h.) kunne der sås 12 øre (54 td.), »sed mirica occupavit tertiam partem«¹. Som Poul Rasmussen har gjort opmærksom på, ligger der ligeledes utvivlsomt i ud-sædsangivelser med den kvalificerende indskrænkning »si ex toto (integro) arentur«, at det dyrkede areal ikke længere udnyttes fuldstændigt². Det gælder for Borup (Mols h.), Hedensted (Hattling h.) og Drammelstrup (Djurs Sd. h.)³.

Som det ældste vidnesbyrd om, at landet ikke længere formåer at udfylde rammerne må E.S.L. III 8 (omkring 1250) opfattes. Der gives her regler for vindicering af ejendomsret til øde torper eller øde udmarksjorder⁴.

¹ SRD VI, s. 431 og 434.

² Jyske Saml. 5. r. VIII, s. 65.

³ SRD VI, s. 425, 426 og 432.

⁴ Bevisførelsen skulle ske ved hjælp af oldinge; reglen kunne derfor

Men over for denne tydelige nedgangslinie fra 13. årh. af kan der jo drages en lige så klar opgangslinie, nemlig torpdannelses-tiden op mod år 1200. På det tidspunkt de to linier har konvergeret, har Danmark haft sit maksimum af brug og sin højeste udnyttelsesgrad af jorden for århundreder. Og dybere set begynder den 'middelalderlige landbrugskrise' her, men har på det tidspunkt i modsætning til et par århundreder senere ensidigt været landboens krise. Torptidens slutfase må have været kendetegnet af, at talrige eksistenser har været baseret på en for optimistisk vurdering af marginaljord, som efter den aftagende udbyttes lov ikke i det lange løb har haft tilstrækkelig bonitet. Men de jorddyrkere, der har måttet erkende, at den jord, de dyrkede, eller den torp, de havde været med til at grundlægge, var en »Fehlanlage« har ikke haft mange andre muligheder end at gribe til tiggerstaven eller tage mod de vilkår, jordrotterne tilbød. Heri må een af de to vigtige forudsætninger for det storgårds- og storgodsprægede samfund, som er under afvikling omkring 1400, søges. Det har efter økonomiske love været bygget op over en mangel på jord og en overflod af mennesker. Den anden forudsætning har bolet og de dertil knyttede ejendomsbegreber været, men denne side af sagen ligger uden for denne afhandlings rammer.

Den måde, driften af jorden i højmiddelalderen blev organiseret på (hovedgårde, brydegårde, landbogårde og gårdsædestavne), har uden tvivl været den mest givtige for jordens ejere, som Danmark nogensinde har kendt. Men systemet var efter alt at dømme behæftet med den svaghed, at det resulterede i et negativt fødselsoverskud, der i det lange løb måtte gøre sig mærkbart. Selv om denne langtidsfaktor må have haft accelererende virkning, fordi den på et vist tidspunkt må udløse konkurrencemomentet, er den dog næppe tilstrækkelig til at forklare de eruptive udslag af folkemanglen, der forekommer i årene omkring 1400. Normalt må samfundet have kunnet til-

ikke finde anvendelse under de senere processer om oldens ødebyer, idet oldingene da ikke kunne sværge markskellene efter egen erindring. Det viser gradforskellen i situationen.

passe sig den langsomme ændring i stil med forholdene i Starreklinte omkring 1315, hvor de øde gårdsædestavne fører til en successiv ændring af driftsformen. I det lange løb ville resultatet måske være blevet det samme — for så vidt balancen mellem antal brug og fødselstal nødvendigvis måtte genoprettes — men den voldsomme fart i udviklingen omkring 1400 må vise, at en særlig faktor er i virksomhed. Det er på det tidspunkt, at man kan støde på godser med en ødegårdsprocent på omkring 70 og hvor jord i betydeligt omfang kan ligge øde så længe, at ejendomsretten går tabt¹. Vi har ikke bevaret nogen jordebog fra dette krisens højdepunkt. I mangel af jordebøger må foruden slesvigprocuratorens regnskab 1437 — der dog kun indirekte belyser problemet — brevstoffet blive hovedkilden til belysning af denne fase. Statistisk set er dette materiale behæftet med væsentlige mangler, først og fremmest fordi det ikke var påkrævet at angive og juridisk set sagen uvedkommende om skødet eller pantsat gods var øde eller besat på tidspunktet for den juridiske transaktion. Men selv om materialet derfor er præget af tilfældigheder ved formuleringen af adkomstbrevene, er der ingen grund til at betvivle, at det som helhed korrekt afspejler en kulmination af ødegods i årene lige efter år 1400. Nedenfor er anført antal gårde, der *udtrykkeligt* angives som besatte — sædvanligvis ved angivelse af gårdfæsterens navn — eller øde i skøde- og pantebreve. Derudover er angivet, hvor

	Besatte gårde	Øde gårde	%	Ikke specificeret ødegods
1361—1380.....	277	33	10.6	22 tilfælde
1381—1400.....	553	103	15.7	39 —
1401—1420.....	750	264	26.0	51 —
1421—1440.....	436	92	17.4	21 —
1441—1460.....	499	43	8.0	14 —

¹ Denne linie er særligt understreget i en afhandling af forfatteren. Ødegårder og ny bosætning i de nordiske lande. Danmark. Trykt i problemer I, Nordisk Historieforskning (1943), s. 9–24.

ofte udtryk som »bona desolata« eller tilsvarende vendinger forekommer i brevstoffet uden nærmere specifikation¹.

Umiddelbart vil man læse tallene som vidnende om, at krisen i hovedsagen er overvundet omkring 1450. Det gælder dog kun til en vis grad. Sammenligningen mellem RBJ og nyere tid viser, at balancen genoprettedes ved en formindskelse af rammerne for jordens dyrkning. Den demografiske kurve og ødegårdskurven falder derfor ikke sammen.

I danske kilder findes intet, der kan forklare de voldsomme udslag af befolkningsmanglen netop i årene efter 1400. En jævnførelse med den samtidige udvikling i England kan dog kaste lys over denne fase i udviklingen. Ifølge den amerikanske professor Josiah Cox Russels beregninger nåede Englands befolkning i perioden 1400—1430 et lavpunkt med kun lidt over halvdelen af tallet før den sorte død, nemlig 2.1 mill. mod 3.75 mill., eller en tilbagegang til 56 % af den tidligere tilstand. 20 % af tabet er forårsaget af pestårene 1348—50; de følgende epidemier i 1360—61, 1369 og 1374—75 har tilsammen medført et tilsvarende tab². Men derudover var pesten en endemisk tilstand lige til 1430. Af særlig betydning er, at Russel på grundlag af akturmæssige beregninger af det enestående materiale i *Inquisitiones post Mortem* fører bevis for, at pesten først og fremmest har ramt de ældste og alleryngste aldersklasser. Pestens indvirken på de produktive aldersklasser har derfor ikke været øjeblikkelig, men er blevet forskudt til næste arbejdsgeneration, ligesom reproduktionsprocessen som logisk følge er blevet bragt ud af balance³.

¹ På grund af brevstoffets store spredthed er det muligt, at det ikke er fuldt udtømt.

² I danske årbøger nævnes kun pestårene 1348—49 og 1361, *Annal. Dan.*, s. 174—75, og SM II, s. 118. Men som bekendt ebber årbøgerne ud på denne tid.

³ *British Medieval Population* (Abuquerque. 1948), s. 367, jf. 214 passim — Det fortjener at anføres, at Russel regner med en stærkt stigende engelsk befolkningskurve fra Domesdaybook 1086 til 1348, resulterende i en stigning fra 1.1 til 3.75 mill., se s. 280. Forholdet er betydningsfuldt til forståelse af den danske og norske ekspansion i vikingetiden.

Russels resultat kan overføres på og indpasses i danske tilstande. Han regner med en større tilbagegang end de 30 %, som sammenligningen mellem RBJ og kilder fra nyere tid fører til. I og for sig er det vel muligt, at epidemierne kan have virket højst forskelligt fra land til land, men det er dog grund til at erindre om, at Sjælland-Møn efter antallet af nedlagte kirker at dømme må have haft et væsentligt mindre folketab end Jylland. Ifølge Aksel E. Christensen findes der 13 nedlagte kirker på de to øer (3.5 %), mens tallet for Nørrejylland er 111 (10.4 %). Den vandring fra Jylland til øerne, der må ligge bag dette forhold¹, har vi også i det foregående mødt et konkret eksempel på under omtalen af forholdene i Magleby på Møn. Den særlige udvikling i Ods herred skyldes temmelig sikkert også dette forhold.

Summary

In an earlier article, *the Crisis on the estate of the Schleswig Chapter 1352 to 1437* (Hist. Tidsskr. 11. r. VI, s. 161-244), it has been proved on the evidence of the accounts prepared in 1437 by the *procurator capituli* in Schelswig that from 1352 to 1437 the ground rent decreased to one third of the 1352-level; the rent was also proved to have remained stable at this new level for centuries. With the object of throwing some light on the coercive element behind this — nation-wide — development, this article makes a comparison between the number of people concerned with agriculture (manors, farms, small holdings e.t.c.) living on the land which in 1370 belonged to the bishop of Roskilde and the number of people occupied in the same way on the same land from 1500 to 1600. In this connection it must be remembered that according to investigations carried out by Mr. Aksel E. Christensen, the decrease in population was considerably smaller in the see of Roskilde than in Jutland. The number of farms on the domains of the bishop of Roskilde decreased from 2,089 in 1370 to 1,501 in 1500. In 1370 10 per cent of the farms were derelict and during the following years another 20 per cent were discontinued. *Pari passu* with this discontinuation a re-allotment within the village communities took place; the large hol-

¹ Danmarks Befolkning og Bebyggelse i Middelalderen (Nordisk Kultur II), s. 20 og 37 flg.

dings, *curie principales* and *curie villicales*, either surrendered soil or were completely parcelled out to the benefit of the smallholders, *coloni* and *inquilini*. While in 1370 the large farms of 12 td. hartkorn or more (1 td. hartkorn is approximately 2.5 hectares of arable) had 59.9 per cent of the land under cultivation, their share according to the register was no more than 21.6 per cent. The driving force behind this development must have been the fact that the great disproportion which had long existed between the number of farms and farmers had forced the landowners into keen competition for labour in order to have the soil tilled. About the year 1400 *bona* frequently seem to have been lying waste *ultra memoriam hominum*, and it can be established that in some cases proprietary rights to land were consequently lost.

The accounts of the Schleswig *procurator* and the cadaster of the bishop of Roskilde are concordant in establishing that the culmination of the crisis is not the period immediately following the plague in 1350. Epistolary material reveals that the point of culmination must be between 1400 and 1420. The Danish population curve for the period after 1350 must basically be identical with the one Josiah Cox Russel traces for England, and which he relates to the special conditions prevailing during the years of the plague in the second half of the 14th century. As regards Denmark it is likely that a long term factor also played a part. Historical material shows that as early as about 1300 the soil which was already under plough about 1200, at the culmination of the thorp period, was no longer fully tilled. In spite of the fact that the copyhold communities created after 1400 offered far better conditions for the masses on account of lower rent and better distribution of soil, they were able to produce only the slightest excess of births (0.3 per cent at the most), according to the first censuses taken in the 18th century; when this is taken into consideration it seems probable and reasonable to suppose that the medieval society, organized according to economic laws imposed by overpopulation, experienced a negative excess of births; this need not have been considerable; but it considerably aggravated the effects of the epidemics, as the natural process of regeneration did not take effect until this fact had been radically changed and a community with an equilibrium in regard to population had established itself.

Anmeldelser

Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805. Mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache (Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 29 - 1963).

Det er en meget omfangsrig bog, som rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt har forsvaret for den filosofiske doktorgrad ved Aarhus Universitetet.

Omfanget hænger i nogen grad sammen med en egenskab, som forfatteren har til fælles, ikke med sin berømte navne og fagfælle rigskansler Arild Huitfeldt, men med en langt ældre navnkundig dansk historieskriver: Saxo Grammaticus, om hvis »Gesta Danorum« Ellen Jørgensen skriver, at det »er blevet en overdaadig Udfoldelse fra først til sidst«. Man gør næppe Saxo uret ved at tillægge ham som stilprincip: Kan du udtrykke en mening udtømmende og smukt i 20 ord, skal du til glæde og gavn for læseren anvende 30 eller 40 ord, og spar ikke paa gentagelser.¹

Stor bredde er i dr. Hvidtfeldts bog allerede til stede i de indledende afsnit, især det om den litterære diskussion om »frihed og ejendom«, storbrug og udparcellering og andre landborettslige og landøkonomiske spørgsmål i Europa og hertugdømmerne i 2. halvdel af det 18. aarh. Især gælder det dog fremstillingen af den politiske kamp om livegenskabets ophævelse i aarene fra og med 1795. Mange aktstykker refereres unødvendigt bredt og ofte fojes hertil kommentarer, som i stor udstrækning gentager, hvad der klart fremgaar af selve aktstykkereferatet. Bogen vilde ganske givet have vundet ved en stramning af teksten. Sproget er dog i det hele godt, selvom forseelser mod grammatik, syntax og logik ikke altid er undgaet.²

¹ Mon det ikke var med henblik paa fremstillingsformen, at Saxo i følge »Sjæll. Aarbog« fik tilnavnet »Longus«?

² Som et eksempel blandt flere kan nævnes: »De (dvs. de livegne) maatte heller ikke drive forretning uden deres herres samtykke eller i det hele

Personkarakteristikerne er ikke altid lige rammende og kan være noget klichéagtige. »Lysende« er et ord, forfatteren i forskellige forbindelser ynder. Historikeren skal være forsigtig med anvendelse af det, især naar talen er om mænd og kvinder af Adams efterslægt. Den af det daværende danske monarkis statsmænd, om hvem jeg er mindst betænkelig ved at bruge ordet — Christian Ditlev Reventlow — staar dr. Hvidtfeldt i sin bog mere reserveret overfor. Til gengæld kalder han Ernst Schimmelman en »lysende personlighed« (s. 119), skønt denne repræsentant for en overvejende tysk dannelse — en af de sidste indenfor cnevældetidens gehejmestatsråd — vel besad megen idealisme, elskværdighed og aandelig rørigheid, men som aand var uden originalitet og dybde og som finansleder svigtede totalt. Forfatteren har her ladet J. G. Rist og Louis Bobé paavirke sit syn med afstandtagen fra den langt mere ædruelige og kritiske Edv. Holm.¹

Han yder det store i A. P. Bernstorffs personlighed og statsmandsgerning fuld retfærdighed, men tvivlsomt er det, om han paa ethvert punkt helt har forstaaet hans synsmaader og motiver. Det samme gælder flere mænd indenfor det slesvig-holstenske ridderskab.

Bogens første hovedafsnit »Livegenskabets tilblivelse og udvikling« giver en dygtig oversigt, men ikke noget nyt, Forf. fremhæver rigtigt, at det østelbiske livegenskab, som det gradvis vokser frem fra den store landbrugs- og befolkningskrise i 14. aarh., gennem pristigningen i 16. aarh., den øgede og intensiverede hovedgaarddrift og 30-aarskrigens ødelæggelser, til de former, vi moder i 18. aarh., »har mange forudsætninger«, af hvilke han er tilbøjelig til som de vigtigste at anse »de rent økonomiske, de skiftende konjunkturer«. Dette syn kan dog kun accepteres, hvis han i disse »konjunkturer« indbefatter katastrofale nedgange i folketallet og de faktorer, som har fremkaldt dem: opgivelse af »marginaljordeu« efter den stærke expansion i 12.-13. aarh., med utilstrækkelig ernæring for store befolkningsdele som følge, mange og hærgende krige og — maaske — temporære klimaforværringer i forskellige regioner. Og han er for de tyske landes vedkommende vist for tilbøjelig til at undervurdere romerretslig

taget indgaa nogen forpligtelse, som kunne være imod deres rettigheder« (s. 21). Sprogligt kan formuleringen kun gælde de livegnes rettigheder, men meningen maa jo være: godsejerens. »En pige blev inderst, naar hun fik godsejerens tilladelse til at gifte sig.« (s. 20) Her maa jo skulle tilføjes: »med en inderst«. Hun blev ikke inderst-kone, hvis hun ægtede en af de livegne gaardmænd. S. 14 synes en linie bortfaldet.

¹ Se bl. a. Danmark-Norges Historie . . . (1720-1814) VI, 2. del, s. 653 ff.

indflydelse og, hvad angaar stavnsbaandets udvikling baade i landene øst for Elben og i det sjællandske retsomraade, tilknytning til ældre former for ufrihed. Som bekendt hælder flere nyere forskere (G. og H. Aubin, H. v. Loesch, W. Weizsäcker o. a.) til den anskuelse, at der under hele den østtyske kolonisationsperiode gjaldt den bestemmelse, at en bonde kun kunde forlade sit arvefæste, naar han var i stand til at stille sin herre en fuldt tilfredsstillende erstatningsfæster — en delvis tilnærmelse til Paul v. Hedemann-Heespens af de fleste holstenske historikere forkætrede teori. Dr. Hvidtfeldt fremdrager desuden med rette de eksisterende vidnesbyrd om, at bønder af slavisk herkomst i flere tilfælde var undergivet andre retsforhold end bønder af tysk herkomst. Og han betoner med styrke, at adelen i Holsten havde faaet gennemført en vidtgaende frigørelse af dens godsomraade fra de oprindelige folkelige ting, saaledes at patrimonialjurisdiktionen her var almindelig allerede omkring 1450 (s. 17). Han betoner tillige, at denne jurisdiktionsret, der som forudsætning havde et godsomraades samling omkring hovedgaarden, efterhaanden, hvor fyrstemagten var svag, muliggjorde udviklingen til »Gutsherrschaft« med det haarde livegenskab, vi i 17. og 18. aarh. møder i Østholsten, hvorfra det bredte sig til de fleste større ridderskabelige og hertugelige godser i Øst- og egne af Vestslesvig (s. 12 f., 16 ff.). Selvom patrimonialjurisdiktion i dens fulde omfang for prælater og adelige (sammen med deres exemption fra herreds- og sogning) i de to hertugdømmer først definitivt stadfæstedes i privilegiebrevet af 1524, er det åbenbart den, som den kongerigske adel fiskede efter, naar den under haandfæstningsforhandlingerne i København i 1513 begærede, »at vi maa nyde vore tjenere og vordnede saa fri som kronen og kirken og de gode mænd i Sønderjylland og lante Holsten have deres«,¹ men kun delvis fik opfyldt ved den saakaldte »hals- og haandsret« i haandfæstningerne af 1523 og 1536, ligesom det kun var de færreste adelsgodser i Danmark, som da og siden opnaaede birkeret. Dette er forf. klar over, saaledes at det almindelige blev »at adelens bønder var tingpligtige under herredet« (s. 14). Underligt da, at han ikke ser, at det slesvig-holstenske ridderskab (og til reformationen hertugdømmernes prælater) i kraft af den omfattende jurisdiktionsret allerede i senmiddelalderen kom til at besidde saa store myndighedsrettigheder over sine fæstebønder, at særlige regler, der fastslog bondestavnsbaandet, var mindre nødvendige, før hovedgaardsdrift og hoveri saa stærkt udvidedes under prisstigningen

¹ C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie . . . 1497–1536, II, s. 586 — et kildested, som dr. Hvidtfeldt besynderligt nok forbigaar.

i 16. og begyndelsen af 17. aarh. Dette er en af grundene til, at man stiller sig skeptisk til hans, i tilslutning til J. Jessen fremsatte hypotese, at den i 15. aarh. paa Sjælland og de danske sydøer fremvoxede vornedpligt »kan have været en inspiration for det østelbiske ridderskab, da det i den senere del af middelalderen begyndte at udøve større magt over sine bønder og binde dem til stavnen« (s. 15). Der er ogsaa andre aarsager, som det vil føre for vidt at komme ind paa her. Det samme gælder baggrunden for den i det sjællandske retsomraade udviklede vornedpligt, som faktisk rummer flere gaadefulde problemer end fremvæksten af det østelbiske livegenskab. Her skal blot antydes, at gaaden ikke, saa lidt som ved livegenskabets oprindelse, lader sig løse uden ved antagelsen af ældre former for ufrihed, vel især paa kirke- og klostergodset.

Skal forskellene i den landboretlige og landøkonomiske udvikling i kongeriget Danmark og i hertugdømmerne, som dr. Hvidtfeldt med rette fremhæver som mere iøjnefaldende end lighederne (s. 14), skildres mere udtømmende, end det er rimeligt at gøre i hans bog, maa behandlingen (foruden forordningen om livsfæste 1523) ogsaa omfatte den kendsgerning, at de middelalderlige landskabsloves syn paa ret og uret i saa stor en udstrækning kom til at præge Danske og Norske Lov af 1683 og 1687. Betydningsfuld er ogsaa forordningen af 1682, som gik over i Danske Lov, om at ingen landsbyer eller bondegaarde maatte odelægges for at forbedre sædegaardens avling.¹ Skønt den ikke altid blev strengt overholdt, har den dog sikkert, ved siden af de driftsøkonomiske forhold, haft sin andel i, at hovedgaardsjorden i forhold til bondejorden i kongeriget aldrig fik det store omfang, som tillæddet var i de østelbiske lande. Motiverne for forbudet var, som anført i den nedsatte kommissions betænkning, dels fiskale, dels populationistiske; hertil kom efter landmilitsens genoprettelse i 1701 de militære. »Bondebekyttende« i humanitær forstand kan man ikke kalde nedlæggelsesforbudet af 1682 og de skærpede gentagelser af det i 1725 og 1740, udstedte i en tid, hvor hovedgaardsejersynspunkter var de herskende indenfor regeringen og blandt amtmændene og hvor efter vornedpligtens ophævelse i 1702, pas- og andre bestemmelser i forbindelse med landmilitordsningen gradvis mindskede bøndernes bevægelsesfrihed, en tendens, som kulminerede i stavnsbaandsforordningen 1733 og de senere skærper af stavnsbaandet. Den borgerligfødte kancellisekretær og historieskriver Niels Slange pegede

¹ Senest og bedst behandlet i Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, 1957, s. 118 ff.

dog i en memorial fra 1724 paa, at nedlæggelser bl. a. havde den følge, at de andre bønders hoveri blev strengere, og 1736 indsendte Nicolaj Ostorf et forslag til kommercekollegiet, hvori han foreslog udstykning af hovedgaardsjorderne, saaledes at gaardfæsterne blev hoverifri og fik tid og sind til at passe deres egen avl til fremgang for dem selv og til gavn for landet. Forslag fra andre gik i samme retning, bl. a. et af Samuel Gottfried Meyer fra 1739, som lagde stærk vægt paa, at de foreslaaede reformer afgørende vilde ændre bøndernes sind og naturel.¹ Kommercekollegiet afviste med skarp kritik disse forslag, som dog har stor interesse ved at vise, hvilke aandstrømninger der var ved at røre paa sig blandt mænd af dansk borgerstand — samtidig med at i Holsten grev Hans Rantzau paa Ascheberg 1739 begyndte at udparcellere en stor del af sin hovedgaardsjord til hoverifri gaardfæstere, baade for at øge godsets indtægter og forbedre bøndernes stilling, og hertug Frederik Carl af Plön fra 1735 lod bønderne i flere landsbyer købe sig selv og deres brug fri (Hvidtfeldt, s. 42 ff.) — foreløbig dog som enlige svaler. De nævnte danske forslag staar ogsaa som et prælude til den offentlige diskussion om reformer, som i Danmark, sikkert paa initiativ af den tidligere hofpræst og Bergensbiskop, universitetets prokansler Erik Pontoppidan, tog sin begyndelse ved den kongelige opfordring af 1755 til alle om at indsende afhandlinger om »alle de sager, som kan være tjenlige til at opretholde landets flor«. Ikke længe efter kunde Fred. Lütken paa tryk kræve frihed for den danske bonde som middel til at gøre ham til den engelske bondes ligemand i flid og dygtighed;² kgl. regimentskriver Niels Schelde kunde i det af Pontoppidan redigerede »Danmarks og Norges oeconomiske Magazin« V (1761) med redaktørens rosende efterskrift rette et lidenskabeligt angreb paa stavnsbaandet og bondens andre byrder og betegne bondestanden som »den Stand, som egentlig er et Riges Grundstyrke«, og J. S. Sneedorff i sit tidsskrift »Den patriotiske Tilskuer« (1761–63) bruge et lignende udtryk: »det menneskelige Selskabs og Statens Grundstøtte« (blad 114). Sneedorff formulerer ogsaa, bl. a. i tilslutning til den franske fysiokrat grev Mirabeau d. æ., ønskeligheden af at give bonden »frihed og ejendom« (blad 70), det fra England importerede slagord (Liberty and Property).

Da dr. Hvidtfeldt i sit afsnit om »Den litterære diskussion og begyndende reformer« (s. 23 ff.) i tilslutning til nyere tyske forfattere lægger saa stor en vægt paa den rolle, som naturretten i dens af Samuel Pufendorf, Chr. Thomasius og Chr. Wolff udbyggede

¹ G. Olsen: Anf. v., s. 121 ff., 228 ff.

² Oeconomiske Tanker I 1756, s. 36 f.

form og den i 18. aarh. af naturretten paavirkede tyske kameralisme har spillet for drøftelsen af landbrugets og bondestandens problemer i Danmark og hertugdømmerne som i Tyskland og Østrig, og ganske særligt fremhæver H. G. von Justis og G. C. Oeders betydning, er det rimeligt at betone, at de hovedtanker, vi møder hos disse forfattere fra 1750'erne og 1760'erne, er fremme hos danske reformvenner over 20 aar før, og at Oeders berømte skrift fra 1769 om, hvorledes der kunne skaffes bondestanden »Freyheit und Eigenthum« i flere henseender foregribes af Sneedorff — under fransk fysiokratisk indflydelse — og andre danske forfattere. At naturret og naturretspaavirket kameralisme har været med til at præge tankegangen ogsaa indenfor det danske monarki, især gennem Oeder, skal ikke bestrides. Men dr. Hvidtfeldt undervurderer uden tvivl de inspirationer, som fysiokratismen fra o. 1760 gav danske tilhængere af landbrugsreformer, især ved at styrke den interesse for engelske landbrugsforhold, som allerede før havde gjort sig gældende (bl. a. hos Fred. Lütken). Og det lader sig næppe gøre at rokke afgørende ved Edv. Holms syn, at danske forfattere i aartierne omkring 1750 har »følt sig stærkere hendragne til fransk og engelsk Aandsliv end til det tyske«, og at »deres Hjærter tilhørte den engelske og endnu mere den franske Literatur, ligesom det engelske og det franske Folk afgjort vare de, der interesserede dem mest«.¹

Hertil kommer imidlertid noget andet, som bør siges, selv om en bevisførelse i enkeltheder vilde nødvendiggøre en omfattende vurderende redegørelse. Edv. Holm skrev i 1888 det smukke og stadig højst værdifulde jubilæumsskrift »Kampen om Landboreformerne i Danmark« (hvis titel øjensynlig har inspireret dr. Hvidtfeldts). Det indgaar som led i den række af handlinger (udgivne 1879–88), i hvilke den fremragende historiker belyste dansk tænke- og følemåde med hensyn til stat og samfund, regeringsmagt og frihed fra og med Holberg til trykkefrihedsforordningen af 1799, og som er forstudier til det monumentale værk om Danmark-Norges (og hertugdømmernes) historie 1720–1814. Senere skrev Holm i dette værks bind II, 2. Afd. (1909), s. 447 f., at »den Drøftelse, der fandt Sted om Livegenskabet, paa ingen Maade kan sammenlignes med den voldsomme og omfattende Forhandling, som Kampen om Landboreformerne fremkaldte i Danmark«. Efter læsningen af dr. Hvidtfeldts bog

¹ Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746–1770), 1883, s. 28; jvf. Danmark-Norges Historie . . . (1720–1814), III, 2. Afd., 1898, s. 473.

er man tilbøjelig til at give den ældre historiker ret. Det skyldes til dels, at reformmændene i Danmark — Erik Pontoppidan, Henrik Stampe, J. S. Sneedorff, Niels Schelde, Chr. Martfelt, Fred. Lütken, P. F. Suhm, A. C. Teilmann, Tyge Rothe, V. A. Hansen, P. C. Abildgaard, Ludvig Reventlow og fremfor alle Chr. Dittl. Reventlow og Chr. Colbjørnsen — gennemgaaende var af større format og præget af større medmenneskelig varme end de fleste reformtilhængere og -skribenter i Holsten og Slesvig — med al respekt for Johan Chr. Fabricius, August Niemann, Jürgen Bladt, Fr. W. Otte, G. L. Bokelmann, C. U. D. v. Eggers, F. O. V. Lawätz, H. Fr. Baudissin, L. A. G. Schrader, D. H. Hegewisch m. fl. Betegnende nok betoner en af dem, som i hertugdømmerne med den mest glødende lidenskab forsvarede »menneskehedens hellige ret«, rektoren i Slesvig H. P. C. Esmarch med stolthed, at han er dansk af fødsel. Meget stærkt dansk (og nordisk) paavirket var ogsaa en anden slesviger: J. C. Fabricius.

Der bør her mindes om, at mens forslag om og forsøg paa at ophæve livegenskabet i Hertugdømmerne i 17. aarh. og frem til 1790'erne er ganske faa og kun sjældent fører til resultater i praksis (Hvidtfeldt, s. 40 ff.), gjorde Christian IV 1633–34 forsøg paa at faa vornedskabet ophævet og fik 5 rigsraader og 17 adelige fra det sjællandske retsomraade betingelsesvis med sig; paa stændermødet 1660 fremkom forslag derom fra rigsraad Gunde Rosenkrantz (betingelsesvis) og fra københavnske borgeres side, og i sit politiske testamente 1666 gik rigsskatmester Hannibal Sehested med stor styrke ind for både denne reform og for nedsættelse og fastsættelse af hoveriet til et vist antal dage om året, for at vække og fremme bondens arbejdslyst indenfor alle erhverv, et motiv som ved siden af ønsket om at styrke forsvarsviljen ogsaa fremhæves i forordningen om vornedskabets ophævelse af 1702, som flertallet af den nedsatte kommissions adelige og borgerlige medlemmer gik ind for. Det var, skrev Ludvig Holberg i sin 49. epistel, »den største Zirat« i Frederik IV.s historie. Skønt godsejer- og militære interesser i forening — ikke uden indflydelse fra indvandrede tyske godsejere — siden skulde lægge et saa tyngende aag paa den danske bondes skuldre som ingensinde før, kom dog forordningen af 1702, som er enestaaende i datidens europæiske historie, til at faa en stor betydning som støtte for reformvennernes kamp efter 1755. Den er udtryk for en dansk tradition i synet paa bonden, som har endnu ældre rødder end de nævnte og træder frem i Christiern II.s lovgivning, forordningen om livsfæste af 1523 og Frederik I.s og Mogens Gøyes forsøg samme aar paa vornedskabets ophævelse. Der er jo en portion sand-

hed i Erik Arups ord, at et grundtræk i dansk historie »er den stadige hævdelse af ligheden, saa vidt det til enhver tid har været muligt, i alt fald som afværgelse eller fjernelse af ulighed«. ¹

Hermed forbandtes i 18. aarh. entusiasmen for den norske bondefrihed (hos G. Schøning, Hans Bull, Nordahl Brun, Suhm, T. Rothe m. fl.) og den stærke væxt i det norske bondeselvejes udbredelse, og desuden og ikke mindst den rige udfoldelse af dansk-norsk aandsliv fra Kingo, Brorson og Chr. Falster frem til Johannes Ewald — vel den europæiske præromantiks største og hjerteligste digtergenius — og Johan Herman Wessel, en udvikling, som næredes af baade hjemligt og fremmed, af humanisme og religiøse strømninger, blandt de sidste især pietismen. Den centrale skikkelse i denne overvældende rigdom er naturligvis Holberg. Han kunde give udtryk for skepsis overfor de sjællandske bønders udviklingsmuligheder, men han førte skikkelser fra deres verden med levende anskuelighed frem for almenheden i »Peder Paars« og i nogle af sine bedste komedier, han bevidnede i »Niels Klim« bøndernes arbejde sin agtelse og talte med sympati om den naturlige forstand og saglige kyndighed hos dygtige bønder, med harme om de trællekaar, som fogeder, herskaber og præster ofte bød bonden. Med Holberg begyndte faktisk den litterære behandling af bondeproblemer i Danmark; alle de senere danske forkæmpere for bondereformer, ikke blot Sorøskolens J. S. Sneedorff, havde læst ham og inspireredes af ham. De talte — hvad enten deres ideal var frie forpagtninger efter engelsk forbillede eller beskyttelse af bondebrugene — blot med større varme og optimisme om »den kære bondestand«, end den store komiske digter og køligt-rationelle livsfilosof svang sig op til.

Vilh. Andersen saa rigtigt da han skrev om »det Samspil mellem Akademikeren og Almuen, som først Holberg, siden Grundtvig fik i Stand« (Ill. dansk Litteraturhistorie II, s. 96). Der bør dog i denne sammenhæng sendes en tanke til Ewald, som vovede i »Fiskerne« (1779) at gøre jævne almuesfolk til helte i et alvorligt versedrama, og for hvem folkeoplysning var en hjertesag. Endnu mere almenlæst, ogsaa i tysk oversættelse, blev det værk, hvorfra Ewald havde hentet sit emne, Ove Mallings »Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere« (1777). Malling, den dansksindede, men konservative statsleder Guldbergs protégé, holdt sig endnu forsigtigt tilbage i reformkampen, men hans helstatslige nationalfølelse omfattede ogsaa bonden, som han i sin bog skildrer, som det hed i forordet, »under-

¹ Danmarks Historie II, s. 396.

tiden ved Siden af Kongen, thi hans Handlinger fortjente at staae der«.

Til optimismen bidrog bl. a. de bedrede landbrugskonjunkturer og det heldige udfald af Chr. Günther Stolbergs reformer paa Hørsholms gods (1759-61) og A. P. Bernstorffs og Torkel Badens paa godset Bernstorff (1764-67).¹

Man kan næppe beskyldes for uberettiget nationalistisk overvurdering ved at hævde, at dansk-norsk aandsliv, naar undtages abstrakt og systematiserende filosofi, som aldrig var nordboernes stærke side, musikken og kunsthistorien (Winckelmann), i den nævnte periode, indtil Herders, Goethes og Schillers fremtræden i 1770'erne og 1780'erne, overgik det tyske m.h.t. digtergenier af høj rang indenfor forskellige genrer og i følelsernes ægthed, styrke og rigdom. Man berøver herved ikke Lessing den ære, der tilkommer ham, og Wieland den vel noget ringere, hvorpaa han kan gøre krav. Dette rige dansk-norske aandsliv, i hvilket hjemlige traditioner forenedes med inspirationer fra antiken, bibelen, Vesteuropa, Italien og Tyskland, skabte en frugtbar grobund for den danske kamp for landboreformer, uden hvilken denne ikke fuldt forstaas.

Nær tilknytning til dansk aands- og lærdomsliv, især dansk historieforskning, havde lensgrev Johan Ludvig Holstein til Ledreborg, født i Mecklenburg, men gennem sin fader J. G. v. Holstein, som før sønnens fødsel traadte i dansk hof- og siden i dansk statstjeneste, tidligt akklimatiseret i Danmark, hvor han ægtede en dame af gammel dansk adel, og fra 1735 til sin død i 1763 oversekretær i Danske Kancelli og medlem af konseillet. Ægteparrets karakterfulde og dybt religiøse datter blev 1762 stifmoder til den 14-aarige Chr. Ditlev Reventlow og hans tre aar yngre broder Ludvig. Mere paa initiativ af hende end af deres

¹ Dr. Hvidtfeldt kritiserer, at A. P. Bernstorff i et brev af 1783 om indskriften paa mindestotten over hans farbroder J. H. E. Bernstorff paa Gentofte Bakke ønskede anført, at onkelen »har været den første i Danmark, som har gjort dette«, den eneste, som helt har udført dette, uden at omtale, at hans svigerfader grev Stolbergs Hørsholmreformer i væsentlige henseender blev taget til forbillede. Dr. Hvidtfeldt gætter paa, at Bernstorff d. y. har glemt dette (s. 45 f.). Det er dog meget lidt sandsynligt. Paa indskriften takkes Bernstorff d. æ. af godsets beboere, fordi han »gav udskiftede, hovningsfrie, arvelige Gaarde« etc. Paa Hørsholmgodset fandt ingen udskiftning af fællesskabet med paafølgende udflytning sted. I dette tilfælde hverken glemte eller løj A. P. Bernstorff, selvom man, naar der maales med guldvægt, nok kan sige, at han gav farbroderen og deres fælles slægtsnavn noget mere, end der strengt taget tilkommer dem. Men Stolbergs søn gik endnu videre i samme retning i sin lovprisning af faderens værk (s. 205).

humane, men konservative og lidet aktive fader studerede brødrene 1764–67 ved det danske akademi i Sorø. Skønt de havde en tysk læge, den udmærkede Carl Wendt, en aandsfrænde af stifmoderen, som hovmester og det i hjemmet herskende sprog var tysk, førtes især den ældre af brødrene tidligt ind i det danske aandsmilieu, hvortil siden under et ophold i England kom stærk betagelse af engelsk liv og borgerfrihed. Han lærte sig at beherske det danske sprog ogsaa skriftligt, hvad ingen af de to berømte Bernstorffer nedlod sig til og blev, som ridderskabets førstemand, den gamle grev C. U. Brockdorff til Kletkamp 1797 med sorg fastslog, »dansk af hjerte og sjæl« (Hvidtfeldt, s. 266). A. P. Bernstorff havde samme syn som Brockdorff og holdt derfor til sin død rentekammerpræsidenten udenfor statsraadet. Monarkiets høje tyske embedsmænd og godsejere betragtede næsten lederen i de danske landboreformer som en national konvertit eller renegat. Det er ogsaa tonen fra de danske reformskrifter og fra Ewalds lyre, som klinger i det jublende brev, som Reventlow 14. juli 1786 skrev til sin søster Louise, grevinde Stolberg, da han havde faaet kronprins Frederiks samtykke til nedsættelsen af den store landbokommission. I brevet peges ogsaa paa den danske tradition: »Hvad Frederik IV ønskede at være, det er Frederik VI...« Sin tro paa lighedens ideal gav Reventlow udtryk i hans nidkærhed for ved folkeoplysning at faa udslettet skellet mellem »civiliserede« og »uciviliserede«.

Naturligvis forbandt Reventlow med sin ogsaa menigmand omfattende danskhedsfølelse, skønt han mere var det praktiske livs end de boglige studiers mand, kendskab til den udenlandske stats- og samfundsteoretiske litteratur, dog ikke kun den tyske. Det samme gælder i større eller mindre omfang de fleste danske reformskribenter. Men Holm har utvivlsomt ret i, at de fleste af disse skribenter i de første aartier efter 1755 (og forfatterne af reformbetænkninger til kommercekollegiet eller rentekammeret i 1730'erne kan her medtages) helt overvejende byggede paa deres personlige kendskab til de danske landboforhold, »foruden at ogsaa deres naturlige varme Følelse drev dem frem«. »Det maa fastholdes, at Arbejdet for Bondestandens Frigørelse herhjemme fra først af har havt et stærkt, ganske selvstændigt udviklet dansk Element i sig.«¹

Det lader sig paavise, at denne »genius loci« og kendskab til landboforhold i Danmark og Norge har været med til at inspirere udlændinge, som i Danmark i tale og i skrift virkede for reformer i bondekaar og landbrug, hvad enten deres forudsætninger var

¹ Danmark-Norges Historie . . . (1720–1814), III, 2. Afd., s. 80 f.

overvejende tyske — som J. A. Cramers, Klopstocks og Oeders eller overvejende franske eller fransk-schweiziske — som Saint-Germains og Reverdils¹. Hvor lidt dr. Hvidtfeldt har blik for denne danske linie, fremtræder næsten grelt, naar han former en udtalelse som denne: »Man vil ikke kunne forstaa kronprins Frederiks indsats som hersker uden at se den paa baggrund af den tyske naturret og den tyske kameralistiske lære« (s. 430). Man kan maaske tro, hvad Oeder 22. jan. 1788 skrev til hertugen af Oldenburg: at kronprinsen, efter hvad man havde forsikret brevskriveren, havde »læst mine forskellige afhandlinger med deltagelse og varme«, saa vidt, at den da 20-aarige regent havde kigget lidt i eller ladet oplæse for sig passager i de nævnte afhandlinger. Men kronprinsen havde faaet en ringe uddannelse, blev aldrig meget stiv i tysk og læste sjældent andet end statspapirer, ansøgninger og aviser. Derimod gik han ofte i Det kgl. Teater og oplevede der baade »Fiskerne« og Th. Thaarups »Høstgildet«. Axel Linvald har med rette fremhævet, at kronprins Frederik var mere administrator end lovgiver. »Som han overhovedet manglede Anlæg for det store og var blottet for Fantasi, laa det udenfor hans Begrænsning at trække Linierne op for Udviklingen og gennem store Lovgivningsarbejder at bestemme dens Retning. . . Først naar hans Ministre havde taget Spørgsmaalene op og forklaret deres Synspunkter, evnede han at arbejde sig ind i deres Anskuelse og tilegne sig deres Indhold.«²

M.h.t. de danske landboreformer var Chr. D. Reventlow hans hovedraadgiver baade før og efter den samtale i juli 1786, da han varmt og helhjertet sluttede sig til rentekammerchefens reformtanker og til nedsættelsen af den store landbokommission med den sammensætning og de opgaver, som Reventlow ønskede. Da han tog dette for hele landbosagens løsning afgørende skridt, var han 18¹/₂ aar gammel og sikkert ret uvidende om den tyske naturrets og den tyske kameralvidenskabs teorier. Men han besad »en medfødt Sympati for Menigmand og Trang til at skaffe ham Anerkendelse som fuldgod Borger i Samfundet.«³ Det i den givne forbindelse kuriøse ord »medfødt« kan vel forsvares med henvisning til den godlidenhed, som flere af kronprinsens fædrene og mødrene forfædre ejede. Men sympatien og trangen havde dog faaet

¹ Carl Roos har berørt dette forhold i sin tankevækkende recension af Leopold Magons og J. W. Eatons bøger om tysk indflydelse paa dansk aandsliv i 2. halvdel af 18. aarh. Hist. Tidsskrift, 10. rk. I, 1930-31, s. 226 ff.

² Kronprins Frederik og hans Regering 1797-1807, s. 42; om kronprinsens barndoms- og ungdomsudvikling se især Holm: Danmark-Norges Historie etc. V, s. 711 ff.; VI, 1. Del, s. 1 ff.

³ Linvald: Anf. v., s. 37.

deres retning under indflydelse af det aandsmilieu, som hans kongeriges betydende forfattere og landboreformvenner og -skribenter havde skabt, i forening med den unge mands haarde personlige erfaringer, hans enkelthed i føle- og tænkemaade, hans retlinethed og hans alle undersøatter omfattende danskhedsfølelse. »Han er ikke nogen frankernes lærling«, skriver dr. Hvidtfeldt (s. 430). Aa nej — og dog: Var han helt uden viden om, hvad Reverdil havde lagt hans ulykkelige fader paa sinde? Sikkert er imidlertid, at han i langt ringere omfang var en »germanernes lærling« end forfatteren af den foreliggende bog.

I sit afsnit om »Europæisk diskussion og reformarbejde« skriver dr. Hvidtfeldt: »Aldrig siden er Europa blevet international som i dette forjættende aarhundrede« (s. 23).

Som saa mange andre almindelige vendinger trænger ogsaa denne til at modificeres. For det første er udvekslingen af baade materielle og aandelige kulturelementer indenfor den europæisk-nordamerikanske kulturkreds, i alt fald vest for »jernetæppet«, jo i vore dage mere intensiv og omfatter et langt bredere udsnit af befolkningerne end i 18. aarh. Men dernæst er det 18. aarh.s »verdensborgerlighed« (»Weltbürgertum«) jo i første linie et udslag af fransk sproglig og aandskulturel indflydelse paa de andre europæiske landes højeste overklasser og aandseliter, hvortil maa føjes, at hvad de ofte formelt saa blændende franske skribenter bragte til torvs i væsentlige henseender havde rod i britisk tænkning og stats- og samfundsliv, og at den direkte britiske indflydelse var stigende i aarh.s 2. halvdel. De øst-vestlige strømninger har langt mindre betydning før Goethes og romantikkens tid. Størst indflydelse havde i saa henseende vel den tyske og tysk-østrigske musik, züricheren Gessners idylliske hyrdedigtning og — især i England — den tyske pietisme, til dels via Nord-Amerika (Wesley). Den moderne roman havde sit udspring i Frankrig og England, det borgerlige drama i England, førromantiken i Skotland, Schweiz og England, før Rousseau paa sælsom vis parrede den med rationalismen. For indlemmelsen af »det gotiske Elysium« i europæisk litteratur betød det 17. aarh.s nordiske latinskrivende oldforskere og fransk-schweizeren P.-H. Mallet mere end Troels Arnkiel, J. G. Keysz'er, G. Schütze og (den stærkt danskpaavirkede) H. W. Gerstenberg.

I forbindelse med sin omtale af europæisk indflydelse paa reformdrøftelsen i det danske monarki skriver dr. Hvidtfeldt (s. 23): »Enhver dansk mand eller kvinde i Danmark forstod selvfølgelig tysk.¹ Det var naturligt i det nationalt blandede

¹ Om berettigelsen af denne udtalelse se bl. a. Roos: Anf. sted, s. 222 f.

monarki.« Han spørger ikke, hvorfor — hvad der var mindst lige saa naturligt — kendskabet til de to kongerigers rigssprog og højtstaaende litteratur ikke var lige saa almindeligt blandt de dannede i hertugdømmerne. Som før nævnt, var den tyske litteratur i 18. aarh. ikke overvættede fascinerende før Kant, Herder, Goethe og Schiller. Og det aandsliv, som udfoldede sig i Holsten med centre paa nogle ridderskabelige herresæder, især grev Fritz Reventlows Emkendorf og, i ret nær tilknytning dertil, ved Kiels universitet, var overvejende epigonagtigt og, hvad slotskredsene angaar, med et ikke ringe præg af aandfuld selskabsleg, en karakteristik, som man uden at gaa sandheden for nær ogsaa kan anvende om det schimmelmannske aand- og selskabsliv paa Sølyst og i Bredgade — trods de forsøg, som er gjort af L. Bobé, Otto Brandt, Leopold Magon o. a. paa at glorificere denne nordtyske aristokratiske kulturudfoldelse. Hvor virker ikke ved sammenligning aarhundredets dansk-norske aandsliv langt mere livsnært og rigere paa ægte digterbegavelser. Det samme gælder tidens svenske litteratur, især i den gustavianske periode med Bellman som den ypperste genius. Et tilsvarende forhold er i øvrigt til stede, naar man ser paa tidens billedkunst. Hvilken i 18. aarh. virkende tysk kunstner staar maal med C. G. Pilo, N. Abildgaard, Jens Juel, J. T. Sergel og B. Thorvaldsen? I alt fald ikke A. R. Mengs, J. H. Tischbein og den ulykkelige tysk-slesviger Asmus Carstens.

Betegnende nok var den i hertugdømmerne og i Københavns tyske aristokratkreds højst værdsatte digter den »überschwängliche« og kunstlede Klopstock, og blandt de til Holsten fastere knyttede fejredes især Eutinrektoren J. H. Voss, betydeligere som oversætter end som skabende aand. Goethes indflydelse var ikke dybtgaaende indenfor kredsen (modsat forholdet i Oehlschläger-Tegnértidens Norden); dens damer, der spillede saa stor en rolle som smags- og aandsdommere, fandt den største tyske digter umoralsk. Dyrkningen af Schiller var forbigaaende og uden megen sans for hans storhed som dramatiker og psykolog, saa højt man end beundrede hans idealisme. Blandt de ikke faa rammende bemærkninger i Paul v. Hedemann-Hespens knudrede storværk er den, at der over hertugdømmernes aandsliv i Klopstocktiden rugede den tragik, »dass ihre Männlichkeit so oft an ihre Geistigkeit nicht heranreicht.«¹ Tvillingekongerigernes aandsliv i 18. aarh. staar i flere henseender i gæld til det tyske. Mindst gælder det de to store norsk-københavnske komiske digtergenier Holberg og Wessel, der nærmest maa betegnes som allergiske overfor det

¹ Die Herzogtümer Schlesvig-Holstein und die Neuzeit, s. 540.

specifikt tyske. I højere grad Brorson og Ewald og flere mindre aander. Men dels i kraft af det nordiske i deres væsen, dels ved frugtbare impulser fra andre kulturer formaar de at hævde sig i deres selvstændighed og ofte at hæve sig op over de sydfra kommende paavirkninger. (En højt begavet aand, Jens Baggesen, bidrog forsøget paa at blive baade dansk og tysk digter til at splitte). Den tyskhed, som længe dominerede saa stærkt ved de enevældige Oldenborgkongers hoffer og paa tyske højadelige familiers herresæder i Danmark og i deres palæer i København, var derfor domt til at vige for en langsomt, men sikkert sejrende danskhed. Det holder, som vist, ogsaa stik for landboreformbevægelsens vedkommende. Og her er talen ikke blot om kongeriget, men ogsaa om hertugdømmerne.

Det er nemlig en kendsgerning, som dr. Hvidtfeldt ikke rigtigt har faaet fat paa — se bl. a. hans afsnit om »Kongerigets betydning« (s. 46–47) — at hovedaarsagen til, at livegenskabet ophævedes i Holsten og Slesvig tidligere end i nogen anden tysk stat, med undtagelse af Josef II.s bøhmiske og sydøstrigske lande og den fysiokratiske hertug Karl Frederiks Baden, var de store danske landboreformlove og det pres, som fra reformvenner i København udøvedes paa hertugdømmernes ridderskabelige og andre godsejere.

Forfatterens skildring af diskussionen om landboproblemer i Europa og hertugdømmerne har derfor knapt nok den betydning, han tillægger den, selvom redegørelsen især for drøftelserne og de begyndende reformer i Slesvig og Holsten naturligvis ikke helt kunde undværes i hans bog. Han svigter paa to punkter. Det rids, han, væsentligt paa grundlag af L. A. G. Schraders »Handbuch der Vaterländischen Rechte« I (1784), giver af »Livegenskabet paa reformtiden« (s. 19–22), er meget summarisk. Her burde han for en gangs skyld have bredt sig mere og tegnet et anskueligt billede af de livegne bonders forskellige klassers, ofte fra gods til gods ret varierende byrder og levevilkaar. Hans materiale er rigt nok dertil. Et eller flere kort over godsomraaderne og deres beliggenhed i forhold til de kongelig-hertugelige amter og lande vilde samtidig have ydet læseren en god hjælp. Hvad der savnes, er ogsaa en samlet redegørelse for hertugdømmernes temmeligt indviklede administrationsforhold, ikke mindst for at vise, hvor omfattende et selvstyre godsejerne besad i forhold til de centrale regeringsorganer. I de fleste henseender sorterede de under Tyske Kancelli i København, saaledes at deres øverste chef var dettes direktør, fra 1784 præsident, A. P. Bernstorff (1773–80, 1784–97), som tillige var udenrigsminister, mens de, modsat de kongelige

amter og lande og byerne, var omtrent uafhængige af rentekammeret og dets chef Chr. D. Reventlow (fra 1784 1. deputeret. 1789–1813 præsident).

Efter de indvendinger af forskellig art, som her er fremført, er der al mulig grund til at betone, at dr. Hvidtfeldt i den snes aar, han har syslet med emnet, har erhvervet sig et imponerende stort kendskab til den relevante ældre og nyere litteratur og ikke mindst til det vældige utrykte stof i en række offentlige og private arkiver og haandskriftsamlinger i kongeriget, hertugdømmerne, Oldenburg og Hannover. Ikke mange historiske værker hviler paa saa solide fundamenter og er i samme grad præget af arkivalsk grundighed og skoling. Her overgaar det langt arbejder af de historikere, som tidligere har behandlet ophævelsen af livegenskabet i hertugdømmerne. Roses maa ogsaa den fyldige indholdsfortegnelse og det rationelt anlagte henvisningsapparat, som i høj grad letter benyttelsen af værket. Og selvom forf. ikke kan siges afgørende at have ændret grundlinierne i billedet af frigørelsesværket i Holsten og Slesvig, saaledes som de er tegnet af Georg Hanssen i hans grundlæggende værk fra 1861, Edv. Holm, Axel Linvald, Otto Brandt, Holger Hjelholt og Chr. Degn, saa har han paa en lang række punkter kastet nyt lys over personer og deres synspunkter og stillingtagen under de mange drøftelser i privatbreve, i trykte skrifter og i de forskellige corpora, kommissioner og kollegier, og over de ændringer, som i praksis fandt sted paa hertugdømmernes godser i det behandlede tidsrum. Og den, som i flere tilfælde afviger fra hans synsmaader, vil redebont erkende, at grundlaget for kritiken i stor udstrækning bygger paa hans redelige og objektive resuméer af og citater fra de talrige kilder. Erkendes bør ogsaa, at selvom reformbevægelse og reformværk i Danmark former sig mere dramatisk og spændende, saa havde befrielsesværket i hertugdømmerne nok saa vanskelige problemer at kæmpe med, bl. a. fordi den i kongeriget under hoved- og avlsgaarde dyrkede jord var relativt ringe i omfang i forhold til bondejorden, mens forholdet i hertugdømmernes godsomraader var det modsatte, og fordi godsejerrettighederne i de sidstnævnte var adskilligt mere omfattende og kunde bygge paa aarhundredgammel sædvaneret, mens stavnsbaandet i kongeriget — omend ældre forhold spillede ind — som retsgrundlag havde en ret ny kongelig lovgivning, knyttet til landmilitisen.

I hertugdømmerne tog, hvad forf. ikke skjuler, diskussionen om bøndernes retsstilling og kaar, som saa længe havde optaget sindene i Danmark, først fart efter udgivelsen i 1787 af H. Kamphöveners paa tysk skrevne værk om udstykningen af og ophævel-

sen af livegenskabet paa kronens domænejorder i Slesvig og Holsten. Forf. har uden tvivl ret i, at fremtrædende danske reformmænd, i første linie Kamphøveners chef i rentekammeret Chr. D. Reventlow, har givet stødet til udarbejdelse af bogen. Men det burde da stærkere være fremhævet, som Edv. Holm gør det, at det i bogen udtales, at staten har *ret* og *pligt* til at kræve ogsaa livegenskabet paa privatgodserne ophævet. Dette maa have gjort et stærkt indtryk i hertugdømmerne. I samme retning virkede naturligvis den berømmelige danske forordning af 20. juni 1788 om stavnsbaandets ophævelse med aar 1800 som definitiv afslutningsfrist og de andre betydningsfulde danske landbo-love.¹

Der er i denne forbindelse grund til at fremdrage en ridderkabelig godsejer, som forf. er noget haard imod, nemlig den som landmand højtansete kammerherre Hugo von Buchwald til Fresenburg, fra 1797 økonomisk raadgiver for hertug Frederik Christian af Augustenborg. I anledning af en strid mellem hertugen og hans bønder skrev v. Buchwald bl. a. i et brev til hertugen: »Menneskets kærlighed begynder dog overfor sig selv.« Dr. Hvidtfeldt nagler disse ord paa væggen som det stærkeste udtryk for

¹ Selvom de især i 1770'erne og 1790'erne stigende landbrugspriser, som forf. fremhæver (s. 94 ff.), havde deres andel i de godsreformer, som navnlig i 1780'erne og 1790'erne fandt sted i hertugdømmerne, spillede ogsaa reformerne paa domænegodserne og i kongeriget deres rolle som forbilleder. I Slesvig var livegenskabet før 1/1 1791, især fra 1780'erne, ophævet paa 18 godser, deraf 13 i Angel, hvortil 1791-96 kom yderligere 9, deraf 4 i Angel (i alt 27 godser med 476 1/2 pløve). Som oftest fandt tillige udparcellering og indførelse af arvefæste eller selveje sted. Hvor tilsvarende reformer i 1780'erne og 1790'erne, indtil 1/1 1797, gennemførtes i Holsten (paa 7 godser med 62 pløve), drejede det sig om godser, hvis ejere stod regeringskredsen i København mere eller mindre nær. Dr. Hvidtfeldt nævner dette for Johann Matthias Schalburs og Ernst Schimmemanns to broders vedkommende, men overser, at det samme gælder ejeren af Muggesfelde generallojtnant grev Caspar Hermann Gottlieb Moltke, søn af overhofmarskal lensgrev A. G. Moltke og i sin tid tilhænger af Saint-Germain, og den revolutionsvenlige grev Nikolaus v. Luckner, hvis fader af samme navn 1783 var opløftet i dansk grevestand, 1791 blev fransk feltmarskal og 1794 guillotineredes. Til samme kategori maa i virkeligheden henføres »den mærkelige« olding konferensraad Paridon Nikolaus v. Cossel til Jersbæk og Stegen, som ophævede hoveriet, foretog en omfattende udparcellering og i stor udstrækning indførte arvefæste, men af juridiske grunde protesterede mod ophævelse af livegenskabet, som han i øvrigt erklærede sig »af hele mit hjerte fjendsk imod« (Hvidtfeldt, s. 85-89, 210-14). Det burde være oplyst, at v. Cossel 1764-71 var i dansk statstjeneste, bl. a. som kommitteret i General-Landets-Økonomi- og Kommercekollegium og 1769-70 i Generallandvæsenskollegiet, hvis sekretær han 1768-69 var. Paa nogle andre holstenske godser ophævedes 1791-96 hoveriet, men ikke livegenskabet, og bønderne blev tidsfæstere (s. 89-90).

den godsejeregoisme, som han tillægger det store flertal af hertugdømmernes godsejere (s. 420). Han overser, at de, selvom de ikke helt stemmer overens med et hovedbud i evangelierne, dog har været handlingsnorm ikke blot for de nævnte godsejere, men for det altovervejende flertal indenfor alle befolkningsgrupper siden historiens gry. H. v. Buchwald bør imidlertid ikke blot erindres for denne sanddru bekendelse og sit noget konservative syn paa hoveriet, men for den kendsgerning, at han i sin besvarelse af det 1796 til godsejerne udsendte cirkulære uden forbehold og med varm tilslutning gik ind for livegenskabets ophævelse med aar 1800 som seneste tidsfrist (s. 215). I svaret mindede han om — hvad dr. Hvidtfeldt nøjes med at omtale en passant (s. 104), skønt kildens troværdighed efter sagens natur er uangribelig — at, da man i Danmark ophævede »livegenskabet« (altsaa 1788 eller ikke længe efter), »ansaa jeg det for min pligt to aar efter hinanden at fremsætte et lignende ønske med hensyn til Holsten og at bringe denne vigtige sag i forslag.« Dr. Hvidtfeldt nævner i denne forbindelse, at v. Buchwald mente i ridderskabet »uden væsentlig succes at have ført en oppositionstale«, at han i skattesagen var modstander af de privilegiehævde ridderskabsmedlemmer, og at han »synes at have haft ret nær forbindelse med kronprinsen« (s. 105).

Allerede kort efter den danske stavnsbaandsløsning og efter hans syn som nødvendig konsekvens af denne har altsaa et klartseende ridderskabsmedlem af ældste holstenske uradel, i hvis slægt der var tradition ikke blot for en del selvraadighed, men ogsaa for samfundssind og reformtrang,¹ søgt at fremkalde en godsejererklæring om livegenskabets ophævelse, den som først 1797 blev til virkelighed.

Men der arbejdedes i samme retning fra anden, meget højtstående side. Den holstensk fødte retslærde og nationaløkonom af ny-adelig familie C. U. D. v. Eggers, 1785–89 professor ved Københavns Universitet i statsret og kameralvidenskab, fra 1786 anvendt af centralregeringen i forskellige hverv og nært knyttet som raadgiver til A. P. Bernstorff, var en ivrig talsmand for ophævelsen af livegenskabet, hvorom han udgav et latinsk skrift, der skaffede ham doktorgraden i Göttingen (1791) og flere afhandlinger paa tysk, der gav ham ry. Han tillagde i en dansk afhandling 1805, som redegør for forhandlingerne om livegenskabets ophævelse indtil 1797, kronprins Frederik hovedæren for reformens gennemførelse. »Han selv fattede med ædel varme den

¹ Se bl. a. Dansk biografisk Leksikon IV, s. 313–25, C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested I, s. 376.

store tanke at se alle sine undersaatte personlig frie: Han forfulgte den med urokkelig fasthed.« Og han udtalte efter udstedelsen af den definitive forordning af 19. dec. 1804, at derved fuldfortes »et ønske, der næsten i tyve aar har været mig magtpaaliggende.« Usandsynligt er det ikke, som forf. mener, at v. Eggers' kilde er et brev fra kronprinsen til kancellipræsident Møsting af 17. dec. 1804, hvori han udtaler, at livegenskabet altid havde været ham forhadet, og at han følte sig »meget lykkelig over, at en yndlings-tanke, jeg har haft i mere end 20 aar, nu endelig bliver til virkelighed« (Hvidtfeldt, s. 102). Selvom forf. uden tvivl har ret i, at kronprinsen næppe helt forstod rækkevidden af de med livegenskabets ophævelse forbundne militære og andre problemer (s. 264), og selvom Ernst Schimmelmann aabenbart nærrede nogen mistillid til kronprinsens fasthed, da han i et brev til grev Cai Reventlow til Altenhof fra april 1795 skrev: »Hvis kronprinsens retfærdige ønske kunde blive hans alvorlige og retfærdige vilje, saa vilde han sandelig være uimodstaaelig« (s. 127), saa kunde man i hertugdømmerne ikke nære tvivl om, i hvilken retning regentens ønsker gik. Om Bernstorff skrev v. Eggers i sine »Denkwürdigkeiten« om den afdøde statsmand (1800), at beslutningen om livegenskabets ophævelse var dennes værk, fordi han indledte og gennem sin anseelse forberedte den. Her tages altsaa prioriteten fra kronprinsen, modsat i 1805-fremstillingen. Allerede, da stavnsbaandet ophævedes i kongeriget, havde i følge v. Eggers Bernstorff planer om en tilsvarende ophævelse af det slesvigholstenske livegenskab, men blev betænkelig ved at sætte de nødvendige store summer i omløb paa grund af montvæsenets omordning. Han vilde i øvrigt »gaa forsigtigt og gradvis tilværks« i erkendelse af de eksisterende fordomme og »de begrundede indvendinger, som kunne fremføres paa grundlag af godsejernes økonomiske forfatning.« Det var hans haab, at »godsbesidderne frivilligt ville tilbyde det, som man ikke gerne ville befale, men som man dog til slut ville have været nødt til at befale.« Paa sine korte rejser til Holsten, især under opholdet paa sit gods Borstel (i nærheden af Oldesloe), forsømte Bernstorff ikke nogen lejlighed til at søge at overbevise godsejerne om rigtigheden af den frigivelse af hertugdømmernes bønder, som var hans og kronprinsens yndlingsønske. Hans forestillinger gjorde ogsaa et dybt indtryk (s. 103-04). v. Eggers' fremstilling er formentlig trods dens Bernstorff forherligende tendens i det hele rigtig, hvor underligt det end er, at Bernstorff ikke samtidig virkede ved exemplets magt, nemlig ved ophævelse af livegenskabet paa Borstelgodset, et forhold, der er lige saa svært at forstaa som de kendsgerninger,

at Bernstorff aldrig lærte sig ordentligt dansk, stod dansk aandsliv lige saa fjernt, som Frederik II af Preussen stod tysk, og gav sine sønner en opdragelse, som gjorde det naturligt for den ældste, Chr. Günther B. i 1818 at forlade den danske statstjeneste for at blive preussisk udenrigsminister og stok-reaktionær.

Hans Jensen har, samtidig med at han overdriber de ældre oldenborgske enevoldskongers ønsker om at skabe større lighed mellem samfundsklasserne og beskytte den danske bonde ogsaa ud fra humanitære motiver, med en styrke, som faar mange til at tro, at det er hans egen opdagelse, fremhævet, at den danske enevælde i kraft af sin oprindelse ved (dog ikke helt fri) stænderbeslutning og »sit principielle statsretlige Grundlag, som det var givet ved Kongeloven«, havde enestaaende betingelser for »at omdanne Stat og Samfund i Overensstemmelse med en ny Tidsaands Krav«. ¹ Med hæren, en energisk gruppe reformvenner blandt de højeste embedsmænd, de herskende tendenser i litteraturen, praktiske erfaringer m.h.t. udstykning, arvefæste og bondeselveje, gode landbrugskonjunkturer og befolkningens store flertal bag sig kunde den retsligt omtrent ubegrænsede danske enevælde gennemføre de store landboreformer uden hensyn til modstanden fra konservative godsejere. I hertugdømmerne var imidlertid Kongeloven aldrig blevet anerkendt ved stænderbeslutning. I følge Bernstorffs syn, som han giver udtryk i et brev af 21. juli 1795 til grev Cai Reventlow til Altenhof — det eneste bevarede brev fra ham om livegenskabets ophævelse — kan statsoverhovedet kun kræve livegenskabet paa privatgodserne ophævet, fordi undertrykkelsen af den personlige frihed strider mod *naturens ret*. Det var ogsaa Kamphøveners standpunkt i bogen fra 1787 (jvf. s. 67). Bernstorff anerkender samtidig godsejernes fulde ejendomsret ogsaa til godsets bondejord og til at kræve hoveri efter sædvane (s. 145). Hans lærde raadgiver v. Eggers gik ganske vist videre i en tysk piece, trykt i slutningen af 1795. Han mener i tilslutning til visse holstenske retslærde, at de holstenske livegne kun er forpligtet til bestemt, ikke ubestemt hoveri, og at landsherren kan gennemføre livegenskabets ophævelse ved lov, i Slesvig i kraft af sin suverænitet, i Holsten som tysk fyrste, men i begge hertugdømmerne, fordi »menneskelighedens stemme« og statens vel taler derfor (s. 157 f.). Begge de to mænd mener imidlertid, at regeringen kun skal blande sig i sagen ved at sanktionere godsejernes frie beslutning.

Det ridderskabelige syn paa forskellen mellem kongeriget og hertugdømmerne baade m.h.t. statsret og aandsklima gav den

¹ Dansk Jordpolitik 1757-1919, I, s. 19, jvf. s. 33.

unge grev Fritz Reventlow til Emkendorf, aandelig fører blandt sine unge standsfæller, et markant udtryk i et brev fra 1798 til sin broder Cai: »At hertugerne af Holsten er blevet konger af Danmark, giver dem ingen grund til at løsrive provinsen fra det tyske rige og behandle denne *efter danske love, sædvaner og opfatelser*« (s. 101).¹

Bernstorff gik meget vidt i anerkendelsen af ridderskabets og de uadelige holstenske godsejeres godsherrerettigheder. Det burde være betonet, at han i langt højere grad end Chr. D. Reventlow og dennes danske meningsfæller er aristokraten med slægtens hjemlande Mecklenburgs og Hannovers forudsætninger. Han saa i det slesvig-holstenske ridderskab og i de tyskdannede højadelige godsejerfamilier i kongeriget monarkiets elite, som burde foretrækkes ved besættelsen af diplomatiske og andre høje statsembeder; og mænd og kvinder i disse kredse — endog Chr. D. Reventlows karakterfulde søster Louise Stolberg, der var gift i Holsten, Charlotte Schimmelmann og v. Eggers tænkte og følte som han.² Alt for stærkt et pres m.h.t. spørgsmaalet om livegenskabet har han derfor næppe foreløbig øvet paa sine holstenske godsejerkolleger.

Adskilligt mere betød andre faktorer. Næppe meget bondefrigørelsesværket i Baden og en del af Josef II.s lande og Frederik II.s mere begrænsede reformer i Preussen, Pommern og Brandenburg. Afgjort mere de danske landbo- og landbrugsreformer og reformerne paa de slesvig-holstenske domænegodser og deres økonomisk fordelagtige resultater. Under paavirkning deraf ogsaa reformskribenterne i hertugdømmerne, hvortil kom indflydelsen fra og den stigende frygt for følgerne af den store franske revolution. Der dannedes i flere byer og stedvis paa landet jakobinerklubber i hertugdømmerne, og indre uroligheder og optøjer i flere byer fandt sted. Dr. Hvidtfeldt har i Sønderjydske Aarbøger 1945 givet en række oplysninger om denne bevægelse; bogen ville have vundet ved en noget fyldigere skildring af den paa grundlag af 1945-afhandl. I anden halvdel af 1794 erobrede, samtidig med at de mere maadeholdne borgerlige republikanere vandt magten i konventet og dets komiteer, den franske republik hære Belgien og de fleste tyske omraader vest for Rhinen og trængte sejrende frem i De forenede Nederlande; den antifranske koalition var i

¹ Udhævelserne er anm.s, den historisk ukorrekte formulering Fritz Reventlows.

² Se især Holm: Danmark-Norges Historie etc. V, s. 245 ff.; VI, 1. Del, s. 402 ff. — stadig de mest ædruelige behandlinger af den nationale mod-sætning dansk (og norsk)-tysk i dette tidsrum.

fremadskridende opløsning; østmagterne var optaget af undertrykkelsen af rejsningen i Polen og forhandlingerne om den anden deling af dette, og Preussen havde indledet den politik, som i april 1795 førte til dets fredslutning med den franske regering i Basel. Alt dette gjorde et mægtigt indtryk paa sindene i her-tugdømmerne, hvad bl. a. breve fra grev Fritz Reventlow til Emkendorf og v. Eggers' fornævnte piece om nødvendigheden af livegenskabets ophævelse bærer vidne om. Baade brevene og pieceen er fra 1795. Fritz Reventlow skrev bl. a. 20. marts til sin svoger i København, statsminister grev Ernst Schimmelmann, at skulde man undgaa en revolution — »og hvem ved, hvor nær den er for os« — var en snarlig forandring i forholdet mellem godsherre og bonde i Holsten en nødvendighed.¹

Forf. omtaler i sin bog paa forskellige steder det meste af dette — dog ikke de franske revolutionshæres fremrykning til omraader, som ikke laa langt fra det danske monarkis sydgrænse, og koalitionen begyndende opløsning — men samler det ikke i et brændpunkt, som forklarer, hvorfor netop aaret 1795 blev saa betydningsfuldt i kampen om livegenskabet. 16. januar (vi skylder dr. Hvidtfeldt denne datoberigtigelse i st. f. ældre fremstillinger 6. januar) 1795 fremsatte godsejer F. O. V. Lawätz til godset Bramstedt i Holsten, som hvis ejer han forlængst havde afskaffet de sidste rester af livegenskabet, nu leder af de ikke-ridderskabelige godsejeres styrende tremandsudvalg, paa de ikke-reciperede godsejeres aarsmøde i Kiel forslag om med ridderskabet at drofte livegenskabets ophævelse paa alle godser inden for et fastsat tidsrum. De tilstedeværende 10 godsejeres flertal ansaa sagen for saa vigtig, at den »foreløbig skulle udsættes og overvejes indtil videre.« Man besluttede dog, at protokollatet om sagen (mod sædvane) skulle meddeles ridderskabet (Hvidtfeldt, s. 106 ff.).

Forf. rejser det unægteligt interessante spørgsmaal, om Lawätz' initiativ var inspireret af mænd indenfor den højeste regeringskreds i København. Efter længere ræsonneren frem og tilbage havner han i den konklusion, at man »ikke kan udelukke muligheden« deraf (s. 117). Jeg maa tilstaa, at en mere stringent kildekritisk undersøgelse synes mig at føre til det resultat, at sagen er evident. Man kan vel ikke se bort fra muligheden af, at et motiv for Lawätz, hvis han allerede nu forudsaa, at en kautionsforpligtelse vilde tvinge ham til at sælge sit gods, hvad der indtraf aaret efter (1796), har været at vinde regeringens bevaagenhed med henblik på en statsansættelse (først 1823 fik han dog et lille embede

¹ L. Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds VIII, s. 292 ff., cit. Hvidtfeldt, s. 123 f.

som postmester i Burg paa Femern). Det maa dog ud fra hele sammenhængen være udelukket, at det er privatøkonomiske omstændigheder han sigter til, da han 11 dage efter mødet (27. jan. 1795) skrev til landsyndicus Circovius, at han var bange for, at hans forslag havde mishaget ridderskabet, »og det vilde af meget vigtige aarsager gøre mig ondt« (s. 115). Al sandsynlighed taler for, at det er de samme »meget vigtige aarsager« han tænker paa, da han i en 1799 affattet redegørelse fortæller, at han havde fremsat forslaget »paa grund af en særlig foranledning, som jeg ikke her anser det for nødvendigt at nævne« (s. 115).

I sin bog fra 1797 »Gemälde der Slavery und Leibeigenschaft«, skriver han, at alle var klare over at ophævelsen var regeringens og den fremtidige monarks ønske, og »at alt, hvad der i denne sag kunde ske for en ulykkelig masse mennesker kom fra oven (von oben herab)«. Dette maa ud fra en streng fortolkning gælde ogsaa hans egen aktion. Om denne hedder det i 1799-redegørelsen, at da næsten ingen var forberedt paa, hvad der vilde ske, »saa ventede jeg og de, der med mig havde kendskab til sagen, heller ikke paa nogen maade et afgørende, bekræftende svar, men vi er glade ved, at vi saa vort ønske opfyldt« (s. 115-16). Jeg giver dr. Hvidtfeldt ret i, at en direkte tilskyndelse til aktionen fra kronprinsens side synes usandsynlig, bl. a. fordi denne ikke i aaret 1794 eller i jan. 1795 synes at have besøgt hertugdømmerne. I et brev fra Cai Reventlow til Bernstorff af 26. marts 1795 siges, at Bernstorff i et nu vistnok tabt svar paa holstenerens brev til statsministeren af 27. jan. har beroliget ham med hensyn til Lawätz-aktionen (s. 122). Skont Bernstorffs holstenske gods Borstel ikke laa langt fra Bramstedt, synes da ogsaa en direkte tilskyndelse fra Bernstorff mindre sandsynlig. Afvises kan derimod ikke en tilskyndelse i en eller anden form fra v. Eggers, som stod statsministeren nær og som 1792 betegner Lawätz som »en ven« (note 90 til s. 41). Afvises kan heller ikke, trods forf.s tvivl, en formodning om, at Ernst Schimmelmänn, der stod mere kritisk overfor ridderskabet end Bernstorff, mere eller mindre direkte har været impliceret i sagen. Han skrev 28. febr. 1795 til Fritz Reventlow, at han vidste, at der var fremsat »ubestemte forslag« om livegenskabets ophævelse. »Jeg er ikke nøje underrettet om deres virkning, men den maade, det er sket paa, og hvorpaa sagen er blevet indledet, gør, at jeg kun venter mig lidt deraf« (s. 115). Disse ord, skrevne nogle maaneder før »Provinzialberichte« under overskriften »Indsendt til indrykning« gav et referat af forhandlingerne den 16. januar, vækker mistanke om, at Schimmelmänn ved mere, end han er villig til at indrømme

overfor den konservative holstenske greve. Og herved føres man ind i en sammenhæng, som dr. Hvidtfeldt (s. 112–13) uden egentlig begrundelse tager afstand fra. Paa mødet 16. januar fik Lawätz til en af tremandsudvalgets tre »Beystände« valgt den unge dansker Jens Peter Neergaard, fra 1789 ejer af godset Eckhof i Slesvig. Neergaard var søn af den sjællandske nobiliterede godsejer og varme bondeven landsdommer Jens Bruun Neergaard til Svenstrup. Den unge Neergaard var efter samtidige vidnesbyrd en begavet, ærgerrig og dynamisk personlighed, i følge memoirer af Ernst Schimmelmans privatsekretær fra 1797 J. G. Rist altid svanger med planer og forslag, ofte gæst i det schimmelmanske hjem, hvor hans ankomst altid betød en ny sejr over »finansernes sejhed og grevens mistro«. ¹ Fra 1794 var han gift med en datter af sin ungdomsven, den bondevenlige grev H. F. Baudissin til Knoop, tidligere deputeret i Tysk Kancelli i København og nogle aar dansk gesandt i Berlin, og hans ligesindede hustru Caroline, Ernst Schimmelmans charmerende søster, som stod broderen meget nær. Den unge dansker maa for Lawätz have staaet som en særdeles velinformeret repræsentant for reformønskerne indenfor de højeste kredse i baade København og hertugdømmerne. Han var ved nyttaarstid 1795 lykkeligt nygift og sprudlede af foretagsomhed, og han beundrede, som siden Albrecht Thaer, sine svigerforældres menneskekærlige reformer paa Knoop.

Hvorledes Lawätz' aktion, skønt ridderskabets »Fortwährende Deputation« i følge en promemoria af den reformvenlige licentiat og godsejer G. L. Bokelmann vilde have lagt sagen ad acta, »hvis ikke et vink fra højere sted havde tilraadet at overveje den«, vakte sensation og forte til en betydningsfuld meningsudvexling om den store sag mellem de ridderskabelige grevebrødre Fritz og Cai Reventlow, Bernstorff og Schimmelman, og hvorledes Neergaards svigerfader grev Baudissin i forstaaelse med de sidstnævnte og svigersønnen paa ridderskabets møde 8. juli 1795 fremsatte forslag om livegenskabets ophævelse inden et bestemt tidspunkt, f. ex. aar 1800, med henvisning til, at en beslutning herom vilde være »hoffet velbehageligt,« om alt dette giver dr. Hvidtfeldts bog udførlig besked. Det maa dog endnu engang betones, at hans fremstilling ikke giver klart udtryk for, i hvor høj grad — ved siden af revolutionsfrygten, den politiske og sociale situation og reformønskerne væxt indenfor den akademiske og borgerlige verden i hertugdømmerne — tilskyndelser fra dansk side og fra de af de danske landboreformer paavirkede høje dansk-tyske eller tyske

¹ J. G. Rist: Lebenserinnerungen II, 1880, s. 284 f., cit. Hvidtfeldt, s. 137.

dignitarer i København med kronprinsregentens tilslutning har bidraget til at faa sagen paa gled.

Baudissins aktion havde til følge, at de tilstedeværende 25 herrer af ridderskabet efter samstemmende førstehaandskilder »erklærede sig enstemmigt og med varme for sagen selv«, men var imod ved en flertalsbeslutning at binde godsejerne, hvis forhold var saa forskellige, til ophævelse inden en bestemt frist.

Forf. erklærer dette for et afgjort nederlag for Baudissin og dermed for reformpartiet i København, først og fremmest Bernstorff og Schimmelmann (s. 144). Bernstorff var vel, som han 21. juli 1795 skrev til Cai Reventlow, skuffet over, at saa mange af ridderskabet manglede den nødvendige »begejstring for det bedre« og erkendelsen af, at bøndernes frigørelse var en almindelig menneskepligt. Men han kan umuligt, underrettet som han var om de ridderskabelige synspunkter bl. a. gennem breve fra brødrene Fritz og Cai Reventlow til ham selv og Schimmelmann i tiden marts-juni 1795, hade ventet en ridderskabsbeslutning som de franske adelige deputeredes af 4. aug. 1789. Og han vedblev at haabe, at ridderskabets og de andre godsejeres flertal vilde enes om at vedtage bondefriheden, naar et godsejerudvalg paa 3-4 personer, tilforordnet et par upartiske juridiske Kielprofessorer, havde foretaget en indgaaende undersøgelse og udarbejdet et projekt, som i mere eller mindre modificeret form kunde underskrives af godsejerne og derpaa godkendes af kongen. Han fik, med tidsaanden, publicisterne, revolutionsfrygten og last not least den kongelige enevælde bag sig, ret. Den af ridderskabet i jan. 1796 nedsatte kommission blev vel mere godsejerpræget end den af statsministeren foreslaaede, men dens medlemmer underskrev, efter langvarige forhandlinger og modtagelse af de til alle godsejere udsendte spørgeskemaer i besvaret stand, 10. marts 1797 en henvendelse til kongen, som udtalte, at samtlige godsejere paa nær én havde erklæret sig for afskaffelse af det personlige livegenskab, og at flertallet var for en tidsfrist paa 8 aar. Bernstorff var da mærket af sygdom, men kunde 21. juni udaande med bevidstheden om, at ogsaa livegenskabets ophævelse i hertugdømmerne inden alt for længe var føjet til hans og hans farbroders andre æreskranse. Tidsfristen var vel dobbelt saa lang som de af Baudissin i juli 1795 foreslaaede 4-5 aar, men dog kortere end de 12 aar, som den danske forordning af 1788 om stavnsbaandets ophævelse fastsatte for den sidst frigivne aldersklasses vedkommende.

Det er givet, at godsejerne handlede under situationens og opinionens tryk, men forf.s forsøg paa at vise ved en analytisk og statistisk behandling af de 43 bevarede skemabesvarelser, at

deres flertal vedblev at være modstandere af ophævelsen, rummer efter mit skøn flere fejlslutninger. Det vil imidlertid tage for megen plads her at begrunde min kritik. Lad mig blot nævne, at forf. synes at slaa sig selv for munden, naar han skriver, at af de 43 var der i alt »23 godsejere — 7 slesvigske og 16 holstenske — der sagde ja uden tvivl i deres hjerte eller i hvert fald kun tog det forbehold, som deres modstand mod afgørelse ved stemmeflertal førte med sig« (s. 218). Det har sin interesse i denne sammenhæng at nævne, at Fritz Reventlow, der paa grund af en udenlandsrejse ikke kom til at deltage i »afstemningen«, men var en ivrig modstander af en fælles godsejererklæring, i juni 1795 skrev til Ernst Schimmelmänn, at der ikke var nogen grund til at tvivle om, at ingen vilde vove selv den mindste indsigelse imod en forordning om personernes frihed, naar der ikke skete indgreb i ejendomsretten til jorden (s. 129).

Forf. kritiserer sikkert med god grund Bernstorff, fordi han ikke indsaa nødvendigheden af at gennemføre forskellige af Fritz Reventlow foreslaaede hjælpeforanstaltninger og reformer, som maatte gaa forud for en almindelig ophævelse af livegenskabet. Baade Chr. D. Reventlow, Ernst Schimmelmänn og regeringskancelliet i Glückstadt — et kollegium af forstandige mænd, hvis sammensætning og funktioner bogen burde have orienteret læseren bedre om — saa her klarere end Tyske Kancellis præsident. Men dr. Hvidtfeldt løber — og det er ikke den eneste gang — vild i sine ræsonnementers spind af spegede traade, naar han i sit slutkapitel »Kampens resultater« skriver (s. 424): »een ting er givet, skulle livegenskabet virkelig forsvinde fra de to hertugdømmer, var det nødvendigt at faa fastsat en bestemt frist, 10, 15 eller 20 aar. Kunne A. P. Bernstorff ikke have faaet Fritz Reventlow med hertil, var der ingen mulighed for en indbyrdes aftale mellem de to mænd«. Det synes her glemt, at Fritz Reventlow overhovedet ikke ønskede nogen erklæring om, at livegenskabet skulde være afskaffet inden en bestemt fremtidsdato. Han vilde, at hver enkelt godsejer med pekuniær og anden støtte fra regeringen, naar hans forhold tillod det, skulle gennemføre forskellige reformer, som ophævede bøndernes tjenesteforhold og sikrede dem ejendom, hvor det var muligt, eller forpagtning paa billige vilkaar m.m. som forudsætning for deres personlige frihed. En principiel vedtagelse om livegenskabets ophævelse efter et fastsat tidspunkt var han imod, fordi bønderne let kunne blive trodsige og urolige, naar de vidste, at friheden ventede dem, og fordi hensynsløse godsejere, især ikke-reciperede, kunde udnytte mellemprioriteten til skade for bønderne (s. 123 ff., 126 ff.). Men det var netop en saadan prin-

cipiel vedtagelse, Bernstorff ønskede, før han gik i graven, og ogsaa fik gennemført. Der var et uoverstigeligt svælg mellem de to mænds synspunkter og ønsker, som udelukkede enhver aftale imellem dem. Samtalerne mellem Fritz Reventlow, Schimmelmann og Bernstorff i København i april-maj 1795 viste det (s. 127). Fritz Reventlow var vel smidigere og mere reformvenlig end broderen Cai, men der var ikke i grundsynspunkterne den forskel mellem dem, som forf. i sin gennemgang af brevvekslingen mellem dem og de to statsmænd i København i foråret og sommeren 1795 vil konstruere frem (jvf. s. 118 ff.).

Den passivitet i landbospørgsmaalet for hertugdømmernes vedkommende, som regeringen viste i tiden mellem Bernstorffs død i juni 1797 og arbejdet med den endelige forordning af 19. dec. 1804, som bl. a. definitivt fastslog, at livegenskabet skulde ophøre fra 1. jan. 1805, giver dr. Hvidtfeldt de to konservative deputerede i Tyske Kancelli Cai Lorenz Brockdorff og grev Cai Reventlow, fra juli 1797 sin afdøde svigerfader A. P. Bernstorffs efterfølger som kancelliets præsident, hovedansvaret for (s. 260 ff.). Den forstes ansvar maa dog være ophørt, da han i dec. 1801 blev kansler i Glückstadt, Cai Reventlows fra dec. 1802, da han tog sin afsked som kancellipræsident, fordi han sluttede sig til sin broder Fritz i ridderskabets af denne ledede kamp mod regeringens skattepolitik i hertugdømmerne, hvorefter præsidentposten stod ledig, til Haderslevamtmanden J. S. Møsting i nov. 1804 udnævntes til embedet. Et spørgsmaal, som ikke rejses i bogen, er det, om ridderskabets modstand, med henvisning til dets gamle privilegier, mod at svare overordentlige skatter, som det ikke i forvejen havde godkendt (en strid, som i bogen kun omtales helt en passant), den af gentagne kriser prægede udenrigspolitiske situation 1798-1802 og de store militærreformer og -udgifter har bidraget til at gøre regeringen mere tilbageholdende m.h.t. landbosagen i hertugdømmerne. Hvorfor holdt kronprinsregenten ikke i disse aar Tyske Kancelli mere til ilden i denne sag? Passiviteten medførte, som forf. viser, at der 1797-1805 i tidsforpagtnings- og inderstkontrakter som oftest af godsejerne blev indsat meget haarde vilkaar. Større mængder af bondejord blev dog samtidig ikke inddraget under hoved- eller avlsgaarde, som Fritz Reventlow havde udtalt frygt for.

Selvom det vel er kronprinsen, som i statsraadmødet 23. juni 1797 i den kongelige resolution som svar paa den i hertugdømmerne nedsatte kommissions forestilling af 10. marts fik indsat ordene om, at kongen »ønskede at maallet snart maatte blive naaet, og vilde agte enhver, som bidrog dertil, desto højere«

(s. 264), var han øjensynligt da som senere først og fremmest optaget af militærordningen, nemlig af at den kongerigske ordning gennemførtes ogsaa i hertugdømmerne.

I skildringen af de forhandlinger, som førte til den endelige forordning af 19. dec. 1804 (s. 317 ff.), tillægger dr. Hvidtfeldt paa flere vigtige punkter kronprinsregentens indgriben en afgørende betydning. Det maa, hævder han, i statraadsmødet 2. november 1804, da Chr. D. Reventlow i følge sin dagbog var bortrejst, være kronprinsen, som fik ændret Tyske Kancellis forestilling derhen, at antallet af familiesteder med jord, som 31. dec. 1804 fandtes paa de enkelte adelige godser, ikke maatte formindskes »og især ikke antallet af de hele, halve og kvarte gaarde, bol og lignende steder, som findes paa hvert gods og beboes og indehaves af livegne, frigivne eller andre bønder«, og at hoveriet paa de adelige godser i hertugdømmerne, hvor det endnu ikke var sket, »snarest muligt skal fastsættes, og at ingen forpligtelse til ubestemt hoveri i fremtiden skal være tilladt« (s. 350 f.). Det svarer til principperne i forordningerne for kongeriget af 6. juni 1769, 25. marts 1791 og 6. dec. 1799 samt plakaten af 24. juni 1791, i hvilke, med undtagelse af den førstnævnte, rentekammerpræsident Chr. D. Reventlow som den store landbo-kommissions ledende medlem havde en afgørende andel.¹ Det var denne lovgivning, som var bestemmende for kronprinsens synsmaade ogsaa m.h.t. landboreformværket i hertugdømmerne. Iøvrigt indeholdt kancelliets forestilling bestemmelsen om, at antallet af familiesteder med jord ikke maatte formindskes. Og naar den tillod nedlæggelse eller sammenlægning af ladegaarde, forpagtersteder, hele, halve eller kvarte gaarde, bol eller lign., hvis der altid i stedet blev oprettet et andet familiested med mindst 3–6 tdr. land i udsæd — unægtelig en farlig ret at give godsejerne (s. 349 f.), var der blandt regeringsraaderne i Glückstadt (især hos J. G. Rønne og P. Mathiassen) blik for nødvendigheden af en mere eller mindre vidtgaaende beskyttelse af bønderbrugene (s. 332 ff.). Naturligvis tjener det kronprinsen til ære, at han saa stærkt, ud fra baade militære og humane motiver, fastholdt en ordning som den kongerigske. Men han havde dog i sin nærhed raadgivere, som kunde bestyrke ham i de nævnte synspunkter, i første linie Chr. D. Reventlow, Selv om denne ikke overværede statsraadsmødet 2. nov., falder det svært at tro at han ikke forinden med kronprinsregenten har drøftet spørgsmaalene om baade bondejordens beskyttelse og hoverifastsættelse i forbindelse med

¹ Hans Jensen: Anf. v., s. 179 ff., 184 ff.; jvf. Holm: Danmark-Norges Historie etc. II, 1. Del, s. 342 ff.; 2. Del, s. 420 ff.

reformerne i hertugdømmerne. Forholdet mellem de to mænd var jo endnu paa dette tidspunkt præget af gensidigt venskab og tillid.¹ Den nye kancellipræsident Møsting ønskede ogsaa en bestemmelse rettet imod udvidelsen af hoved- eller ladegaardsmarker ved henlæggelse af enkelte stykker jord fra bøndermarkerne uden særlig tilladelse. Kronprinsen fandt dog, som hans brev til Møsting af 17. dec. viser, ikke formuleringen af forordning og forestilling tilfredsstillende paa dette og nogle andre punkter. I hvilket omfang han her har støttet sig paa den nu til hovedstaden hjemvendte Reventlow, er ukendt. Da den endelige afgørelse i statsraadet blev truffet 19. dec., var rentekammerpræsidenten som statsminister til stede og lagde i følge sin dagbog ikke skjul paa, at han havde flere indvendinger mod forordningen, som han fandt »meget lidt bearbejdet«, bl. a. hvad angik bestemmelsen om henlæggelse af enkelte jordstykker fra bondegaarde til hovedgaardsjorden og hoveribestemmelserne. I det underskrevne exemplar af loven er der ved en tilføjelse taget hensyn til den sidste indvending. Der er desuden foretaget et par smaa rettelser ved hjælp af radering. »Disse rettelser«, skriver dr. Hvidtfeldt, »skyldes vel udtalelser af *kronprinsen* i Statsraadet« (s. 366). Dette kan kun blive en gisning. I hvert fald én af rettelserne — fra »opmaalingsregister« til »opmaalingsregister, udfærdiget af en autoriseret landmaaler« — smager dog ubetinget mere af rentekammer end af kronprins.

I overensstemmelse med de danske hoveribestemmelser og den kongelige resolution af 2. nov. 1804 paabød forordningen af 19. dec. 1804 i sin § 25 (jfv. § 23), at alle forpligtelser til ubestemt hoveri i hertugdømmerne fra 1. jan. 1805 skulle være ugyldige; iøvrigt, tilføjes der i § 26, skulde bestaaende retsgyldige kontrakter, ogsaa de, som omfattede bestemt hoveri, forblive i deres fulde kraft (s. 374). I statsraadsmødet 19. dec. fik Chr. D. Reventlow, der ikke var uden blik for godsejernes vanskeligheder, i følge sin dagbog »afværget, at ikke arbejdet aldeles skulde ophøre paa de steder, hvor ingen forening kan sluttes med bønderne«. Dette foranledigede kancellipræsident Møsting til at udkaste en bestemmelse om, at hvor godsejere og bønder ikke kunde enes om en hoverigodtgørelse, »saa skal undersaatterne præstere det hidtil ydede hoveri, indtil afgørelsen derom er truffet«. Den endelige formulering blev dog, at der i tilfælde af uenighed skulde finde en kommissarisk afgørelse sted saa snart som muligt og senest før 1. maj — dette til dels i overensstemmelse med det af v. Eggers, nu overprokurør, udarbejdede forordningsudkast og det af den

¹ Linvald: Anf. v., s. 74 f.

kancellideputerede Heinzelmann fremsatte ændringsforslag (s. 365 f., s. 374). Da regeringen i Glückstadt siden frygtede, at indersternes holdning kunde føre til ikke-overholdelse af de bestaaende kontrakter, hvis endelig afgørelse ikke var truffet inden majdag, udstedte den d. 13. april 1805 paa egen haand et mandat, som indskærpede bestemmelsen i forordningens § 26, idet der tilføjedes at den ogsaa gjaldt mundtlige kontrakter. Desuden var der i stedet for »bestemt« hoveri indsat »ubestemt«. Da mandaget bragtes til kronprinsens kendskab, skrev han et brev til kansler Cai Lorenz Brockdorff, som lyner af vrede, enevældig monarkfølelse og krænkelighed over, at man har tilladt sig at ophæve kongens løfter i forordningen om afskaffelse af ubestemt hoveri. »Man har villet undergrave min yndlingssag, man har villet indføre menneskenes slaveri og slaa alle mine gode hensigter omkuld.« Han blidgjordes noget, da Brockdorff bedyrede at det drejede sig om en trykfejl,¹ men tilføjede i sit svarbrev, at han havde »mange sørgelige beviser paa, at mange i Holsten er imod denne sag« (s. 382–85). Disse breve er, som dr. Hvidtfeldt senere fremhæver, vidnesbyrd om, hvor stærkt bondefrigørelsen ogsaa i hertugdømmerne laa kronprins Frederik paa sinde (s. 432). Men bag ham stod i denne sag kancellipræsident Møsting, der meddelte ham mandaget, og vel ogsaa den i de paagældende forordningsparagrafer stærkt implicerede rentekammerpræsident og statsminister.

Naar forf. i bogens slutord giver A. P. Bernstorff og kronprinsegenen hovedæren for livegenskabets ophævelse (s. 432), har han for saa vidt ret, som det blev afgørende for denne reformgennemførelse, at indehaveren af kongerigernes enevoldsmagt og hertugdømmernes landsherre og monarkiets ogsaa i dets tyske dele højest ansete statsmand saa stærkt gik ind for den. Linvalds forsøg paa at skyde Bernstorff i baggrunden til fordel for Ernst Schimmelmann,² bygger paa, at L. Bobé antog nogle breve fra 1795 fra Cai og Fritz Reventlow i det schimmelmanske arkiv for at være rettede til Schimmelmann, mens adressaten, som dr. Hvidtfeldt paaviser, i virkeligheden er Bernstorff (Hvidtfeldt, s. 132, n. 75; s. 140, n. 105 og 107). Ernst Schimmelmann omfattede dog uden tvivl sagen med større medmenneskelig varme end den koligere Bernstorff og havde, som sin ven Chr. D. Reventlow, mere blik for de andre af livegenskabsophævelsen nødven-

¹ Dr. Hvidtfeldt tager ikke klar stilling til rigtigheden heraf, skønt det maa have været hævet over enhver tvivl, at Brockdorff lalte sandhed, hvad man da ogsaa i hertugdømmerne var klar over (jvf. s. 386).

² Anf. v. s. 265.

diggjorte reformer og støtteforanstaltninger. Hans tilknytning til søsteren og svogeren Baudissin og deres svigersøn J. P. Neergaard og den sidstnævntes forbindelse med Lawätz og hans igangsættende aktion i jan. 1795 er ovenfor omtalt. Kronprinsens indsatser skal ikke forringes, men han maa dog bære sin andel af skylden for, at reformværket i saa høj grad stod i stampe 1797–1804.

Hvad Chr. D. Reventlow angaar, er der ingen tvivl om, at dr. Hvidtfeldt reducerer hans betydning utilbørligt. Han maa, som før nævnt, have haft en hovedandel i fremkomsten af Kamphøveners bog om domænereformerne 1787. Under sin langvarige tjenesterejse i hertugdømmerne maj–okt. 1796 bidrog han, som Charlotte Schimmelmänn ventede sig af ham (i brev til hans søster Louise Stolberg i Tremsbüttel), til at »forskrække disse adelsmænd, som forsvarer livegenskabet».¹ Han gjorde det, som hans dagbog fra rejsen viser, bl. a. ved sin betoning, skarpere end Bernstorffs, men overensstemmende med Schimmelmännns manende ord til kronprinsen i brev fra efteraaret 1796 (Hvidtfeldt, s. 185 ff.), af at livegenskabets ophævelse var en pligt for statens overhovede, og at denne nødtes til at befale det ophævet uden godsejernes medvirken, hvis de ikke selv fremsatte forslag derom. Han lod forstaa, at han ønskede en ordning omtrent som den danske, saaledes at livegenskabet forsvandt af sig selv lidt efter lidt, aar for aar. 8. okt. 1796 besøgte han Kletkamp og havde en indgaaende samtale med dets ejer, den gamle greve og klosterprovst C. U. Brockdorff, formand i den nedsatte godsejerkommission. Selv om ridderskabets førstemand fandt ham »dansk af hjerte og sjæl« og selv var rodfæstet i de ridderskabelige traditioner — hvis aristokratiske konstitutionalisme jo ingenlunde var blottet for positive værdier, som Reventlow kunde anerkende (jfv. hans senere bitre kritik af Frederik VI.s kabinetsstyre) — var samværet mellem de to karakterfulde personligheder øjensynligt præget af ikke ringe gensidig sympati. Reventlow glædede sig over de humane reformer, hvormed den gamle hædersmand forberedte sine bønders frigivelse, og følte sig overbevist om, at Brockdorff ikke vilde gøre haard modstand mod livegenskabets ophævelse, naar man fra begge sider kom hinanden mest muligt i møde. Dr. Hvidtfeldt konstaterer, at grev Brockdorff og hans brodersøn, amtmand C. F. Brockdorff paa Schierensee » har været ude for en pression fra Reventlow« (s. 185). Efter al sandsynlighed har rentekammerpræsidentens udtalelser gjort indtryk ogsaa

¹ Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds IV, s. 161, cit. Hvidtfeldt, s. 103.

paa andre godsejere og haft deres andel i den begivenhedsrække, som førte til kommissionsforestillingen af 10. marts 1797 om ophævelse efter 8 aar. Dr. Hvidtfeldt bebrejder stærkt kommissionen og især dens formand, at den ikke foreslog regeringen forholdsregler, der kunde fremme de praktiske reformer. Han fremhæver imidlertid selv, at dette laa udenfor dens kommissorium (s. 254). Det var af mange grunde naturligt, at den, idet den til Bernstorff sendte de forskellige godsejeres besvarelser af spørgeskemaet, herefter gav ordet til regeringen i København. Var der tale om svigten, falder hovedansvaret derfor paa regenten og hans tyske kancelli.

Først under drøftelserne om forordningen af 19. dec. 1804 fik rentekammerpræsidenten lejlighed til efter evne at holde kronprinsen til ilden. Han var siden hovedmand for udarbejdelsen af den betydningsfulde paa de kongerigske principper byggede hoveriforordning for hertugdømmerne af 17. juli 1805.

Forsøger man imidlertid at se tingene i det helt store perspektiv, er det afgørende moment, at Reventlow, sammen med den norske retslærde Chr. Colbjørnsen den førende personlighed i den store landbokommission, er den eneste blandt de mænd, som fik mere afgørende indflydelse paa bondefrigørelsen i Holsten og Slesvig, der helt og fuldt var gennemtrængt af det menneske- og samfundssyn, som den danske reformlovgivning, indbefattet kornhandelens frigivelse, ophævelsen af slavehandelen og den levende interesse for folkeoplysning, der førte til skoleloven af 1814, gav udtryk, og som var vokset frem af mere og mere sejrige tendenser i aarhundredets dansk-norske aandsliv. Naturret og økonomiske overvejelser spillede deres rolle, hovedsagen var dog den aandens og hjertets dannelse, som stadig stærkere vandt magt over sindene i akademiker- og borgerstanden og derfra bredte sig til videre kredse, ogsaa indenfor gods-ejer- og bondestand.

Det er almindeligt i danske historiske fremstillinger at skildre det slesvig-holstenske livegenskabs ophævelse som en epiløg til de store danske landboreformer. Nærmest mod dr. Hvidtfeldts vilje bestyrker hans bog rigtigheden af denne synsmaade.

I 1830 var der en bevægelse fremme i hertugdømmerne for dér til ære for Frederik VI. at rejse en bautasten, som skulle minde om livegenskabets ophævelse »som det vigtigste fremskridt hen i mod det bedre i det nye aarhundrede«. Tanken glædede kongen, som dog hellere saa pengene anvendt til afhjælpning af den nød, som misvækst havde skabt i marsklandene. Dr. Hvidtfeldt fremkaster den tanke, at holstenske og slesvigske bønder

nu kunde rejse kronprins Frederik et minde (s. 433). Rigtigere — og man tør tilføje: mere i den aldrende Frederik VI.s aand — vilde det være, om et saadant mindesmærke paa en eller anden maade symboliserede Danmarks og Norges nationale genier, til minde om, hvad ogsaa monarkiets tyske dele skyldte den statslige forbindelse med de to kongeriger. At det sikkert aldrig rejses, er en sag for sig. —

At denne recension er kommet til at indeholde en del polemik bør ikke bringe den kendsgerning i forglemmelse, at dr. Hvidtfeldts hidtil største værk i kraft af den vældige forskningsindsats og mange skarpsindige udredninger er en imponerende præstation. Ikke mindst gælder det de indtrængende afsnit om godsreformerne i hertugdømmerne 1765–1805, om det omfang, før 1805 ikke meget stort, i hvilket den kongelige kredittkasse af 1786 og laaneinstituttet for hertugdømmerne af 1801 ydede laan til fremme af reformerne, om tidsforpagtningens sejr over arvefæste og bonde-selveje undtagen i Nord- og Mellemslesvig og om indersternes kaar. Den evne til belysning, bl. a. ved statistiske undersøgelser, af økonomiske og sociale forhold, som han i flere tidligere arbejder har lagt for dagen, fornægter sig heller ikke her. Af meget stor interesse er den tanke, han udkaster (s. 405), at »parcelleringerne og maaske ogsaa andre forhold i forbindelse med reformerne i Angel kan have medført ændringer i de demokratiske forhold, som kan være en medvirkende årsag til det *sprogskifte* i Mellemslesvig, først og fremmest i Sydangel, som satte ind i årene før 1800«. Man maa oprigtigt ønske, at hans nye høje embede vil levne ham tid og kræfter til at gennemføre de nødvendige undersøgelser paa dette felt. Ingen anden dansk forsker vil have saa gode forudsætninger derfor.

Den tankevækkende sammenligning (s. 425–30) mellem den selvstændige bondestands kranke skæbne i 19. aarh. i andre ostalbingske lande og udviklingen i Slesvig og Holsten understreger endnu en gang, hvilken lykke det var for bønderne i de sidste, at de i kongerigets store reformtid havde den danske og norske konge som hertug og derfor nød godt af de danske landboreformers humane aand og lyse fremskridtstro.

C. O. Bøggild-Andersen

Nyt fra historisk Videnskab

Som bind IV i *Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1742–1942. Samlinger til Selskabets Historie* er 1961 udsendt et af selskabets arkivar Asger Lomholt forfattet arbejde om *Landmaaling og Fremstilling af Kort under Bestyrelse af Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1761–1843*. Det er det mest omfattende, praktisk videnskabelige Arbejde, der har været paalagt Selskabet, som her i et særligt bind grundigt gennemgås. Efter et kort afsnit om ældre kort skildrer forfatteren den geografiske landmålings almindelige historie i to kronologisk fremskridende afsnit, der er delt ved 1820, da arbejdet var svækket efter professor Thomas Bugges død 1815, hvorfor dets videreførelse 1820 ændredes for Holstens vedkommende. Iøvrigt er det sidste afsnit 1821–42 præget af den tiltagende indskrænkning i selskabets landmålingsarbejde, samtidig med voksende interesse fra militær side i udgivelse af kort. Selskabets sidste kort (i to blade) over kongeriget Danmark blev udsendt 1841, netop s. å. som selskabet – iøvrigt kun med 8 stemmer imod 7 – besluttede at ophøre med kortarbejderne. Man fandt da, at selskabet ikke uden en ny organisation med et betydeligt antal af kyndige og øvede mænd og langt større pengemidler kunne påtage sig at videreføre landmålingsarbejderne på tidssvarende måde; ligesom man nu også mente – utvivlsomt med rette – at den administrative virksomhed, der ville udkræves ved en sådan reorganisering af arbejdet, vanskeligt ville kunne ledes af selskabet.

Arkivar Lomholts arbejde, der naturligvis kan gå anderledes i dybden, end det var muligt for N. E. Nørlund i værket om Danmarks kortlægning, giver alle ønskelige oplysninger om arbejdets organisation, om medarbejderne ved dette, ligefra medlemmerne af selve landmålingskommissionen og landmålerne med deres assistenter til korttegnere, kobberstikkere og kobbertrykkere samt de faste instrumentmagere (oversigt s. 135 ff. med henvisninger til omtale af de enkelte andetsteds i teksten), om de udsendte kort etc.; især er udnyttet det materiale, der endnu findes i Viden-

skabernes Selskabs arkiv. Anmelderen kunne have ønsket fylligere oplysninger om den del af opmålingsarkivet, der overdroges til det nuværende Geodætisk Institut (se især s. 90 note 2), herunder oplysninger om de originale målebordsbladets indhold; et udsnit af et målebordsblad med sigtelinier aftrykkes vel s. 26 (et andet udsnit er trykt i N. E. Nørlunds ovennævnte værk); men det ville have været af interesse, om det f. eks. var meddelt, om disse målebordsblade gav oplysninger, der ikke kunne udlæses af de trykte kort; dette er i hvert fald tilfældet for visse af disse bladets vedkommende. Men dette er kun en detalje. Arkivar Lomholts arbejde er et værk, der både i indhold og udstyr gør såvel forfatteren som det selskab, der står bag, ære.

C.R.H.

I europæisk politisk idédebat i de sidste tiår af det 16. årh. spillede en lille gruppe forfattere, de såkaldte monarkomaker, en betydningsfuld rolle. Monarkomakernes tanker var på ingen måde »nye«, tilmed på vigtige punkter indbyrdes afvigende, men benævnelsen er dog anvendelig som en bekvem fællesbetegnelse for de forfattere, der direkte eller indirekte vendt mod fyrsteabsolutismen hævdede en lære, som tilkendte folket eller dets repræsentanter en plads i statslivet ved siden af fyrsten samt ret til modstand mod denne, hvis han brød sine – oftest kontraktmæssigt begrundede – forpligtelser over for folket. De fleste af monarkomakerne var franskmænd, men ideerne vandt også udbredelse i f. eks. Nederlandene og Skotland. I Danmark sluttede Arild Huitfeldt sig til en af monarkomakerne formuleret modstandslære, og Erik Sparre, den fremtrædende adelige oppositionsleder i Sverige, var givetvis ligeledes bekendt med deres synspunkter. Spørgsmålet om i hvor høj eller ringe grad de har været bestemmende for udformningen af Sparres indlæg i de politiske kontroverser mellem rigsrådet, kong Johan III og hertug Karl i 1580'erne er nu påny taget op til drøftelse i første halvdel af *Kerstin Strömberg-Back's* akademiske afhandling *Lagen Rätten Lära, Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III.s tid*, Lund 1963, udgivet som bind XI i serien »Bibliotheca historica Lundensis« (Ediderunt Sture Bolin et Jerker Rosén), XI+350 s. I tilslutning til Otto Brunner hævder forf. det standpunkt, at ældre tiders retsforhold og retstænkning, in casu det 16. årh.s, må forstås ud fra tidens egne begreber og ud fra disses ældre (oprindelige) betydningsindhold frem for at de indordnes i moderne retlige kategorier. En dygtigt gennemført drøftelse af de relevante retsbegreber i det 16. årh., lærerig

for dem der vil begive sig ud i dette vanskeligt tilgængelige område, sætter forf. i stand til at vise uklarheder og misforståelser i de tidligere fremsatte opfattelser af Sparres politiske teori og danner dernæst grundlaget for en fornyet og nuanceret analyse heraf. I denne ligger utvivlsomt afhandlingens største fortjeneste. Sparres bundne opgave var den at tolke Sveriges forfatning i en for højadelen gunstig retning, dvs. at indordne det af Gustav Vasa berammede politiske system i en antiabsolutistisk teori. Dette lykkedes kun for ham ved at forene mangeartede elementer fra ældre og nyere retstænkning. Hvor de positiv-retlige argumenter, som han helst gjorde brug af, ikke slog til, tyede han til naturretlig deduktion, med monarkomakerne viser han både overensstemmelse og uoverensstemmelse, overensstemmelse f. eks. i opfattelsen af stænderne og uoverensstemmelse i opfattelsen af de kgl. højhedsrettigheder, hvori han, som forf. antyder, kan være påvirket af Bodins suverænitetetsbegreb. – Noget forsøg på direkte jævnførelse med en eller flere af de monarkomakiske forfattere foretager forf. ikke; hendes kendskab til 1500-tallets politiske litteratur (ud over den svenske) synes udelukkende at bero på senere værker herom. En gennemført sammenligning, f. eks. med Hotman, ville antagelig yderligere kunne nuancere forståelsen af Sparres politisk-teoretiske indlæg.

At forf. ikke er blind for sådanne indlægs muligt taktiske karakter ses lejlighedsvis i Sparre-afsnittet og ikke mindst i afhandlingens anden del, hvor der redegøres for de religiøse og kirkepolitiske modsætninger og det deraf affødte indviklede politiske spil mellem Johan III og hertug Karl, et afsnit som en ikke i Sveriges historie specielt kyndig vanskelig kan vurdere. Vedrørende stridsspørgsmålene »utanför det religiösa och kyrkliga området« bebuder forf. (s. 249) en senere undersøgelse, hvormed de her omtalte studier vil blive afrundede.

Harald Ilsoe

»Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte« har i sin skrift-række som nr. 16 udsendt et bind med titlen »Aus Flensburgs Geschichte« (Flensburg 1963). Dets indhold er en række bidrag særlig til det 18.s århundredes historie: nogle små artikler af den afdøde byhistoriker Christian Voigt, en større afhandling »Der Pietismus in Flensburg« af den danske præst i Satrup (Angel), H. F. Petersen samt som hovedstykke (50 sider) »Olaus Henrich Moller, ein Geschichtsforscher, Genealologe und Schulmann des 18. Jahrhunderts« af fhv. stadsarkivar dr. Otto Schütt.

O. H. Møller (f. 1715, d. 1796) var søn af Flensborgs lærde rektor Johannes Møller (d. 1725), kendt som forfatter til det store værk »Cimbria Literata«, først udgivet af sønnen i 1744. Fra 1738 til 1749 opholdt O. H. Møller sig i København, hvor han 1744 udnævntes til honorær professor. Under Københavnsopholdet udgav han foruden faderens værk flere bd. af »Dänische Bibliothec«. I 1749 blev han rektor i Flensborg. Med utrættelig flid samlede han her genealogiske og historiske, navnlig byhistoriske efterretninger. Han udgav talrige skrifter og efterlod sig store samlinger, der nu beror flere forskellige steder. Også i Rigsarkivet findes saadanne. Møller valgtes nemlig i marts 1778 til korresponderende medlem af det året før oprettede kongelige danske genealogiske og heraldiske Selskab, hvis omfattende samlinger er havnet i Rigsarkivet. Selskabet sluttedes i 1810 sammen med det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie.

Når det i Dansk Biografisk Leksikon (XVI, 1939, s. 26) og også anden steds siges, at Møller i 1776 blev medlem af omtalte Selskab, stiftet året efter (!), er det jo urigtigt. Dr. Schütt undlader klogeligt at anføre årstal for optagelsen.

Dr. Schütts meget velskrevne afhandling er både som levnedsskildring og som bidrag til tidshistorien fortrinlig. Vel er det først og fremmest flensborgske forhold, vi stifter bekendtskab med, men der er også meget om de lærdes virksomhed i hovedstaden og om tyske universitetsforhold. Man mærker i hele skildringen den overlegne og meget vidende historiker. At han har indgående kendskab til Flensborgs historie, er ikke underligt, og måske heller ikke, at han er ekspert i latin, nedertysk, dansk og højtysk. Men det bør nævnes.

Om Møllers håndskrevne samlinger siger dr. Schütt et sted (s. 92), at forskellige af dem kun findes i koncept »und bereiten darum dem unkundigen Leser einiges Unbehagen«. Mon ikke også andre? I hvert fald anfører S. selv (s. 74), at konen til en ven af M. mente: »Lat em ok en beten dytliker schriven, dat man et lesen Kan«.

Af den vurdering, som dr. Schütt giver af »Cimbria Literata«, der omfatter forfattere fra Slesvig og Holsten, Hamborg og Lybæk (indtil ca. 1725), skal jeg anføre, at han – trods værkets uhandlelighed: 3 svære bd. – skriver: »Aber die Mühe lohnt sich, denn auch heute noch ist die »Cimbria Literata« als Nachschlagewerk bei geschichtlichen Forschungen über ältere Autoren durchaus brauchbar und besonders der Sippen- und Familienforscher wird das Werk mit Nutzen heranziehen«.

Med udgivelsen af »Cimbria Literata« fik Det kgl. danske

Videnskabernes Selskab straks efter sin stiftelse at gøre, sådan som det nævnes i Asger Lomholt: Det kgl. danske Videnskabernes Selskab 1742–1942. III (1960), s. 42 ff. Naar det her siges, at manuskriptet i flere år henlå hos familien, »indtil J. L. Holstein blev opmærksom derpå« er dette i hvert fald for summarisk sagt og må nu suppleres med oplysningerne hos dr. Schütt om O. H. Mollers virksomhed for udgivelsen. Bjørn Kornerups bemærkning (Dansk Biografisk Leksikon XVI, 1939, s. 24), at den ældre broder Bernhard »skulde have forestået trykningen«, synes også delvis at bero på en dog forklarlig misforståelse (sml. Schütt, s. 74).

Holger Hjelholt.

Historische Zeitschrift har i 1962 udsendt et *Sonderheft* I. Dets omfang er ikke mindre end 779 sider. Undertitlen er ikke mindre upretentiøs end hovedtitlen. Den lyder *Litteraturberichte über Neuerscheinungen zur ausserdeutsche Geschichte*. I et kort forord begrunder den ene af Historische Zeitschrifts redaktører, professor Walter Kienast, samlebindets fremkomst. Redaktionen, skriver han, vil hermed raade bod paa, at man af pladshensyn har maattet opgive at bringe de fra gammel tid gængse litteraturoversigter i selve tidsskriftet. Videre bemærkes, at man herefter tilsigter at udsende en samling litteraturoversigter hvert andet aar. Videre at oversigterne fremefter kun skal omfatte 5 aar, hvorved omfanget reduceres. Da professor Kienast saaledes selv indirekte kritiserer mammothbindet, der unægtelig er noget uhaandterligt, tier anmelderen og takker for den orientering, som hermed gives, og hvorigennem et og andet hidtil overset noteres med glæde. Tanken melder sig dog, om ikke de i alt 11 bidrag var blevet lettere haandterlige, om de var blevet udsendt som enkelthæfter.

Med disse almindelige bemærkninger er indiceret, at bidragene ikke er udarbejdede efter en ensartet skabelon. Forfatterne af de enkelte bidrag synes at have været ret frit stillede. Professor *Kellenbenz* har skrevet afsnittet om *Skandinavien* (1945–ca. 1958) omfattende den historiske litteratur fra slutn. af middelalderen til nutiden. Fremstillingen viser klart, at vel er der skandinaviske fællesemner, og de historiske forskninger og fremstillinger, der omhandler disse egner sig fortræffeligt til fællesbehandling, men for de øvrige havde det nok været bedre at behandle hvert land for sig. Med en saadan opdeling i stedet for den i det foreliggende skrift anvendte opdeling i aarhundreder, var overblikket sikkert blevet bedre. Der er dog al grund til at være professor *Kellenbenz*

taknemlig for hans oversigt. Hans store personlige interesse for og viden om handelshistorie er mærkbar. Han finder plads til at nævne forskellige smaabidrag til dansk handelshistorie. I særdeleshed næsten alt hvad der er fremkommet til belysning af dansk øksenhandel, som han erklærer ogsaa at være af betydelig international interesse. Man maa da haabe, at Svend Ellehøj snart faar en del af sit store værk herom fra haanden.

I øvrigt finder man oversigter over den historiske litteratur om (2.) italiensk middelalder (1945-58), (3.) Ungarn (1945-60), (4.) Polen (1945-60), (5.) Sovjetrusland af russiske historikere (1953-57), (6.) Rusland og Sovjetunionen (1953-59) omfattende den i tidsrummet fremkomne litteratur udenfor Sovjetrusland, (7.) Latinamerika (1945-59), (8.) Sydøstasien (1945-58), (9.) Japan, (10.) England (1950-59), (11.) Frankrig, Middelalderen (1952/54-59).

Af listen ser man, at her foreligger en prisværdig bestræbelse for at orientere om i øvrigt ikke let tilgængelig litteratur f. eks. oversigterne over Latinamerika, Sydøstasien og Japan.

Skal man fremhæve oversigter, der brillerer med god og klar disposition og forfattet med overlegenhed, maa det nok blive Ch. Howard's om den engelske historiske litteratur, som dog naturligvis ikke er undertegnede anm. ubekendt samt den fastopbyggede oversigt over kaar og faser indenfor polsk historisk videnskab af G. Rhode. Billedet af polske historikere under de stadigt skiftende forhold kan meget vel prydes med et vaabenskjold med devisen *quand même*.

As. F.

I 1961 habiliterede den østtyske historiker *Erich Donnert* sig i Jena med arbejdet *Der Livländische Ordensritterstaat und Russland. (Der Livländische Krieg und die ballische Frage in der europäischen Politik 1558-1583), Rütten und Loening, Berlin 1963*. Efter en historiografisk indledning opdeles emnet i fire hovedkapitler: Den livlandske krig og de østbaltiske folks klassekamp, Rusland og Tyskland, Danmarks, Sveriges og Polen/Litauens kamp om den livlandske arv samt Moskva-staten og Vesteuropa. Forfatteren støtter sig fortrinsvis på trykte kilder og fremstillinger, men har naturligvis også søgt i de efter krigen ofte forstyrrede arkiver (f. eks. s. 46 note 164, s. 52 note 209, s. 77 note 83, s. 154 note 15, s. 157 note 33, s. 168 note 50). Emnets mangfoldighed kræver et stort sprogkendskab, og Donnert har tydeligvis stræbt efter en fuldstændig udnyttelse af tysk og (sovjet-)russisk litteratur,

men også fremstillinger og kildeudgaver på lettisk, polsk og svensk er benyttet. De grundlæggende betingelser for at behandle det russiske fremstød mod vest skulle således i sjælden grad være til stede.

Det er da også undertegnede opfattelse, at Donnert – på et marxistisk grundlag – har ydet et værdifuldt bidrag i retning af en syntetisk fremstilling. Der gøres rede for den uhyggeligt stærke klasseforskel og deraf følgende klassekamp i Livland og de livlandske byers monopolstilling i den russiske handel, der på »et parasitært grundlag« skaffede dem rigdom, såvel som for rivaliseringen mellem Riga/Tallinn og Narva, der forgæves søgte om optagelse i Hansa'en, samt for spændingen mellem de livlandske byer og Lübeck. Den stærke anti-moskovitiske kampagne fra Polen/Litauen og visse tyske fyrstelige kredse – i modsætning til Habsburgernes russiskvenlige politik – stilles op mod Lübecks og det øvrige Vesteuropa's ønske om direkte kontakt med det russiske marked. Russerne ønskede på deres side at befri sig for naboernes chikanerende handelskontrol, der skyldtes frygt for Ruslands voksende magt.

Donnert konkluderer, at de russiske troppers angreb 1558 og deraf følgende bondeopstand tilintejggede ordensstaten, men i selve fremstillingen er årsagsforholdet knap så klart. De russiske troppers angreb på Livland 1558 var det udløsende moment for ordensstatens underkastelse under Polen/Litauen 1561 (s. 231), men andetsteds siges, at bondeopstanden i Estland 1560 indledte ordensstatens undergang som selvstændig stat (s. 78), for »den livlandske grundbesiddende feudalladel og byernes herskende lag giver sig under Rusland, Danmark, Sverige og Polen/Litauen ikke mindst for at blive herrer over den lettiske og estniske by- og landbefolknings revolutionære massebevægelse« (s. 83).

Naturligvis har netop bondeopstanden i Estland 1560 i særlig grad optaget nyere sovjet-estisk historieskrivning. Mens der for en halv snes år siden var en tendens til at se russerne betragtet som de estniske bønders befriere, er der nu kommet et mere nuanceret synspunkt, sidst hos esteren H. Ligi (1961), et synspunkt Donnert ligeledes er nået frem til.

Den russiske politik overfor Livlands indbyggere fremstilles som dobbelttydig: Man søgte at vinde den undertrykte indfødte befolkning ved at spille den ud imod den tyske overklasse, og tyskerne søgtes – særlig efter landets deling – vundet ved sikring af de gamle privilegier. De tyskere, der samarbejdede med russerne, gjorde det for at bevare deres position, mens letter og estere hjalp for at frigøre sig fra tysk undertrykkelse (s. 67 f.).

Den af Danmark mæglede seks måneders våbenstilstand 1558 mellem Rusland og Livland anser Donnert for at være den begivenhed, der førte den ubesatte del af Livland til underkastelse under Danmark, Sverige og Polen/Litauen. Årsagen til våbenstilstanden finder Donnert i kredsen omkring den indflydelsesrige Adashev, der ville foretage en offensiv mod Krim-tartarerne. Derimod anser *I. B. Grekov* våbenstilstanden for nødvendig af politiske grunde for at demonstrere en fredelig indstilling overfor det øvrige Europa (s. 315, i *Očerki po istorii meždunarodnych otnošenij Vostočnoj Evropy XIV–XVI vv*, Moskva 1963).

Donnert følger naturligvis den moderne opfattelse, der snarere ser Ivan Groznyj som et politisk geni end som en blodig tyrant. Det kommer især frem i gennemgang af de internationale relationer, hvor Ivan benyttede forholdet til England og Vesteuropa i øvrigt som taktiske led i sin store plan om moderniseringen af Rusland, mens de vesteuropæiske stater – trods tidens antirussiske propaganda – kappedes om at inddrage tsaren i deres diplomatiske spil. Særligt forholdet til England var vigtigt, da ikke mindst våbentilførslerne gennem de engelske købmænd spillede en rolle for krigen i Livland (p. 259 f.).

Donnert bringer meget materiale af direkte betydning for dansk historieforskning. Som bekendt spillede Frederik II.s bror, Magnus, i hele perioden en rolle i Livland, ja, i årene omkring 1570 fremstod han som landets »konge«. Der forsøges en omvurdering af Magnus: »Hvor vidt Frederik II af Danmark, Ivan IV af Rusland, Sigmunt II August og Stefan Batory af Polen var redskaber for (Magnus), der under den højdramatiske epoke af den livlandske krig stræbte efter personlig magt, må i det enkelte senere undersøges« (s. 182), og »allerede de første forholdsregler (1560), som Magnus indledte, viser den omtanke og det vidsyn, som også kendetegner hans senere handlinger« (s. 183). Desværre nævner Donnert ikke aftalen af 1561 mellem Magnus og Frederik II, der faktisk politisk umyndiggør Magnus indtil forhandlingerne med Ivan 1569–70. Donnert har ganske ret i, at der mangler en moderne biografi af Magnus, og at kilderne til hans historie er spredt i arkiverne. I øvrigt giver de polske politiske opfattelser af Magnus fra hans senere år, der for længe siden er offentliggjorte i Zamoyski-arkivet og de pavelige nuntiers indberetninger, et billede, der snarere harmonerer med det traditionelle danske; stor af navn, men ikke af styrke etc.

På 24 sider behandler Donnert Danmarks stilling til det livlandske problem og Rusland. Også her afviger hans opfattelse fra den traditionelle: Udenrigspolitisk foretog det danske monarki

i anden halvdel af 1500-tallet »grossangelegte Agressionen« (s. 174). Ud fra det benyttede russisk-udgivne kildemateriale til Danmarks politik er der grund til at komme med flere detail-indvendinger. De af *Ju.N. Ščerbačev* 1915 udgivne Akta Hafniensia ad historiam rossicam pertinentia I (1326–1569) (også russisk titel) i Čtenija v Imperatorskom Obščestvo Istorii i Drevnostej Rossijskih pri Moskovskom Universitete, bd. 255, har Kristoffer Valkendorffs og Elias Eisenbergs instruktion til tsaren 1569 for at formå denne til krig mod Sverige, hvad Donnert gengiver uden yderligere kommentarer. Uheldigvis mangler udgivelsen nærmere oplysninger. Det afhjælpes imidlertid af samme forfatters: Datskij arhiv. Materialy po istorii drevnej Rossii, hranjašesja v Kopengagene 1326–1690 gg, Moskva 1893, hvor det fremgår s. 62 f., at kreditiver m.m. ligger forseglede i Rigsarkivet – sendelsen blev aldrig til noget. Donnert burde heller ikke tale om »direkte samarbejde mellem storfyrsten og den danske konge« vedrørende fribytteren Karsten Rodes tjeneste hos Ivan 1570 (s. 195). Det antydes s. 53, note 214, at Donnert kender aktsamlingens fortsættelse med akter 1570–75(76), der udkom 1916 som samme series nr. 257 (i noten angives forkert bindnummer og årstal). Her fremgår det, at Frederik II september-oktober 1570 udsteder talrige arrestordrer på Rode, der måtte sidde fængslet på Hald lige til 1573. – En morsom pointe mister Donnert i forbindelse med ratificeringen af den dansk-russiske traktat i 1562, hvor de russiske gesandter ydmyger Frederik II for øjnene af det danske hof, idet de tvinger ham til at følge den russiske ratifikationsformel, og ikke den han selv først havde fremsagt. Ščerbačev har gjort rede for forhandlingerne i Dva posol'stva pri Ioanne IV Vasil'evice, Russkij vestnik, bd. 190, Moskva 1887. Desværre kommer Ščerbačev's fortjenstfulde udgiverarbejde ikke til sin ret. I litteraturlisten anføres akterne 1326–1569 som udgivet af M. K. Ljubavskij og det følgende bind 1570–75(76) nævnes slet ikke. (De to bind er for nylig også kommet til Det kongelige bibliotek, det sidste dog som mikrofilm).

For en vesteuropæisk læser vil det sikkert virke forvirrende, at en del russiske udtryk for samfundsinstitutioner bringes uformidlet. Ligeledes følges det russiske system med angivelse af litteratur i det alfabet, hvori den er trykt. I den 11 sider lange litteraturliste anføres et udvalg af de i noterne citerede titler (såvel som nogle helt nye, ubenyttede), men listen kan, bl. a. hvad de polske titler angår, ikke siges fri for en vis vilkårlighed.

Jørgen Steen Jensen.

Yield ratios, 810-1820 er titlen på det i 1963 udkomne A.A.G. Bijdragen 10 (se omtalen af 8. publikation i Hist. Tidsskr., dette bind, s. 251 ff.). Emnet hører til de vigtigste i landbrugshistorien, og 1000 års spændvidde sætter forventningerne op, navnlig da *B. H. Slicher van Bath* som udgiver bringer en interessant »Introduction«, et engelsk resumé af hans afhandling i A.A.G. Bijdragen 9 (på hollandsk).

van Bath understreger det årlige kornudbyttes afgørende betydning for menneskenes ernæring og den økonomiske udvikling gennem de mange århundreder. Han finder det overraskende, at økonomisk historieforskning lige til den nyeste tid har været så lidt opmærksom på foldudbytter i fortiden. »Only during recent years data on this subject have been published in many countries«. Her tænker van Bath formentlig især på samlede publikationer, mens han – som vi skal se – næppe kan have kendskab til de mange spredte oplysninger om foldtal, der findes i landbolitteraturen rundt om i landene. I et kort afsnit om teoretiske aspekter påpeger forfatteren virkningerne af en fremgang fra 3 til 4 fold, der indenfor trevangsbruget bl. a. betød, at kun $\frac{1}{4}$ i stedet for tidligere $\frac{1}{3}$ af den besåede agerjord måtte forbeholdes udsæd til næste høst. Der blev da mulighed for større foderafgrøder, og landbruget kunne brødforsyne en (større) ikke-landbrugsbefolkning. Overgang fra tovangs- til trevangsbrug havde til følge, at der kunne leve flere mennesker på samme landbrugsjord, idet kornarealet blev forøget fra $\frac{1}{2}$ til $\frac{2}{3}$ (heraf omtrent det halve brødkorn). – Til denne teoretiske betragtning må bemærkes, at spørgsmål om jordens hvile og tilstrækkelige gødskning i praksis spillede en stor rolle. Iagttagelser fra danske markbøger (landmålingen 1682-83) og andre kilder tyder på, at en ikke ringe del af de indhegnede kornvange aldrig blev dyrket, og adskillige agre blev ikke besået hvert år.

Forholdet mellem en gårds størrelse og dens folkehold (familie-medlemmer iberegnet) var bestemmende for overskudsproduktions størrelse, altså det kornudbytte der kunne anvendes til forbrug andetsteds. Også her spillede foldudbyttet ind. Store gårde ville i almindelighed have forholdsvis mest korn til salg, men steg foldudbyttet, kunne også mindre gårdstørrelser bidrage til det lokale eller endog et fjernere markeds forsyning med korn. – I praksis var forholdet som regel det, at større landbrug selv i dårlige år kunne sælge korn, mindre gårde derimod kun i gode eller middelhøje år. På godser med betydeligt hoveri hørte størstedelen af herregårdens arbejdskraft til bøndergårdenes folkehold og tærede normalt kun på disse mindre landbrugs korn-

udbytte, i misvækstår og under særlige forhold dog med tilskud fra hovedgården. Hvor der ikke var mulighed for kornimport, blev ikke-landbrugsbefolkningens størrelse afhængig af det stedlige landbrugs foldudbytte. »In a country with rather low yield ratios highly developed industry, commerce and transport are impossible«, fastslår van Bath.

Der var snævre grænser for, hvad et landbrug i ældre tid kunne kaste af sig. Et lavt foldudbytte kunne gøre det nødvendigt at dyrke et større areal, men dette krævede mere trækraft forspændt plove, møgkærrer og høstvogne, altså også foder til flere husdyr. I middelalderen blev både heste og øksne fodret med havre, men de sidste fortærede kun halvt så meget som de første, oplyser van Bath, og han mener, at man først kunne gå over til fortrinsvis at anvende heste som trækdyr, efter at trevangsbruget var blevet almindeligt. Måske. Danske kilder fra det 17. årh. bestyrker dog en formodning om, at den endelige overgang til heste som dominerende forspænd skete i en periode med stærk tilbagegang i antallet af hornkvæg på bøndergårdene. Man bør her være opmærksom på, at hovedgårdsudvidelser ikke blot formindskede bondejorden med nogle procent, men at hoveriforøgelsen samtidig krævede et større folkehold på kost og flere heste på foder hos bønderne, med risiko for at disse arbejdsydelse udenfor bondebruget kunne forringe egen høst. Nedgang i gennemsnitshostudbytte i det 17. årh. er iagttaget i England, Tyskland og Østeuropa såvel som i Skandinavien, og bl. a. polske historikere er tilbøjelige til at give storgodsernes udvikling og den voksende bondeundertrykkelse hovedskylden for de lave foldudbytter. Tredivårskrigen bærer ikke ansvaret, siden nedgangen var begyndt i Tyskland forinden. – Også godskningen blev utvivlsomt forringet som følge af hoveriet og de reducerede hornkvægbesætninger. Når fremgangen alligevel var i sigte, endnu før kornprisstigningen omkring 1750 tilsmilede bondebruget, må det i Danmark især skyldes, at det dyrkede areal let kunne udvides (som regel ved nyopdyrkning indenfor selve bymarken), hvis bønderne havde tilstrækkelig arbejdskraft. Nyere undersøgelser over danske befolkningsforhold (Aksel Lassen) lader formode, at landbefolkningen 1690–1750 voksede med 35–40 pct.

Men tilbage til foldangivelserne fra de 1000 år. Som vigtige kilder nævner van Bath specielt engelske kloster- og kirkeregnskaber fra middelalderen og regnskaber fra krongods og adelsgods i Tyskland, Danmark, Polen og Rusland i 16.–18. årh., men i de tabellariske oversigter over foldudbytte (inddelt efter 1. afgrøder, 2. århundreder, 3. lande) møder man endvidere Irland, Frankrig,

Spanien, Italien, Belgien, Holland, Svejts, Sverige, Norge, Tjekslovakiet og de tidligere Randstater. Endvidere nævnes rapporter fra »the agricultural tours«, som navnlig Arthur Young bragte på mode ved sine rejser i England, Irland og Frankrig sidst i det 18. årh. Officielle undersøgelser kendes fra det 19. århundredes begyndelse i Frankrig, Nederlandene og Rusland (de startede formentlig tidligere; her i landet efterlyste rentekammeret fra 1774 hostindberetninger, og fra visse amter indkom der foldangivelser).

Kildematerialets oplysninger om foldudbytte er ikke lige pålidelige. van Bath anfører, at tallene kan være *for lave*, fordi tiendeneg ofte blev udtaget før opgørelsen, ligesom daglejere undertiden modtog deres løn i kornsæd straks efter at de havde udført høstarbejde. Og foldtallene kan være *for høje*, fordi meddelelserne navnlig har været opmærksomme på usædvanligt gode hostresultater. Mønstergårde opnåede ofte særlig gode hostudbytter, men de er naturligvis ikke repræsentative for egn eller land. Også i ældre tid fandtes der foregangsmænd, der bedre end det store flertal forstod at udnytte konjunkturerne og ikke veg tilbage for omkostningerne ved at frembringe større afgrøder. – De færreste foldangivelser bygger på opmålingsresultater, og det er forøvrigt tvivlsomt, om disse i almindelighed var så nøjagtige, at de ubetinget må foretrakkes for de anslåede foldudbytter. Mest usikkerhed knytter sig til *udsæden*: kom de angivne kornmængder virkelig i jorden? Ikke mindst på de hoveridrevne storbrug var der også andre muligheder!

I tilknytning til nogle nyere undersøgelser har G. Duby i 1962 udtalt formodning om, at vesteuropæisk landbrug gik betydeligt frem fra det 9. til det 13. årh., men van Bath påviser, at Duby har gjort sig skyldig i alvorlige fejlregninger og misforståelser. Selv er van Bath antagelig på mere sikker grund, når han m. h. t. England, hvor kildematerialet i de fleste århundreder er ret omfattende, har beregnet fremgangen for hvede, rug, byg og havre under eet: fra et gennemsnit på 3,7 fold 1200–1249 til 4,7 i perioden 1250–1499 og 7,0 fold 1500–1699 (Holland og England under eet). En ny stigning på 50 pct. noteres for perioden 1750–1820, men her indgår også Irland og Belgien i gruppen. For Frankrig er den tilsvarende stigende kurve: før 1200 3,0 fold, 1300–1499 4,3 og 1500–1820 6,3 fold (s. m. Spanien og Italien). Tyskland og Skandinavien er i »Introduction« slået sammen og optræder kun i to faser: 1500–1699 4,2 fold, 1700–1820 6,4 fold (p. 16).

Sådanne hovedresultater ser tilforladelige ud, men de er naturligvis baseret på et temmelig uensartet kildemateriale. Går man til de små lande, vokser usikkerheden. Holland er ingen

undtagelse. Her er hovedkilderne de regnskabs- og dagbogsnotater fra 1570-74 og ca. 1601-17, som van Bath tidligere har publiceret (jfr. ovenfor s. 251 f.), og som viser »moderne« landmænds fine høstresultater. Det 18. årh. er udelukkende karakteriseret ved foldtal mellem 15 og 48 (1), ganske vist fra det mest frugtbare Friesland. I forhold hertil må perioden 1800-1820 (beregnet) uundgåeligt vise nedgang, også for Frieslands vedkommende. - Danmark og Sverige er i det 17. årh. repræsenteret ved Gunnar Olsens og Hans H. Fussings undersøgelser (Hist. Tidsskr. 10. rk. III og VI). I det 18. årh. forsvinder Danmark ud af billedet, skønt vi navnlig fra tiden efter 1770 har mange oplysninger (se V. Falbe-Hansen: Stavnsbåndsløsningen og Landboreformerne I s. 24 ff., samt Fortid og Nutid XII s. 161 ff. og XIII s. 20-31), men fra Sverige bringes Eli F. Heckschers foldoplysninger fra Skarhult, Rydboholm og Löfstad samt G. Enequists kalkulationer vedr. Luleådalen. Fra perioden 1802-20 meddeles J. Hillstenius' gennemsnitsberegninger for hele Sverige og G. Utterströms Björnötabeler, mens kongeriget Danmark overhovedet ikke er repræsenteret og hertugdømmerne kun ved nogle få foldtal, bl. a. fra Als.

Forklaringen på tilfældighedernes tilsyneladende frie spil er ganske ligetil. Under »Practical hints« (A.A.G. Bijdragen 10, p. 27) oplyser van Bath, at »the yield ratios have only been collected from printed sources as far as they were known to the author and were available in Dutch libraries«. Naturligvis kan ingen nok så kyndig agrarhistoriker overkomme at orientere sig i andre landes spredt-foreliggende litteratur om emnet. Det viser fakta. Efter anmelderens opfattelse bør en oversigt over foldudbytter i europæiske lande gennem tiderne da for fremtiden bygge på, hvad eksperter i de enkelte lande kan fremlægge og kritisk kommentere til brug for en samlet publikation.

F. Skrubbeltang

Populærhistoriske bøger stiller utvivlsomt store og specielle krav til deres forfattere, i hvert fald hvis kvaliteten skal være forsvarlig, og dansk historisk litteratur råder over meget få værker, der kan siges at opfylde disse betingelser. Det er derfor opmuntrende, at to engelske bøger af denne art om europæisk middelalderhistorie bliver tilgængelige for danske læsere ved udgivelsen af R. W. Southern's »*Ridder og Klerk. Middelalderen i Storbritannien*« (København 1962) og Joan Husseys »*Byzans. Historie og*

Kultur» (København 1962), begge værker skrevet af fremragende kendere af deres emner og begge af meget høj kvalitet.

Hverken den engelske eller den danske hovedtitel på R. W. Southern's bog er helt tilfredsstillende; »Ridder og Klerk« har en bismag af reklameteknik eller er i bedste fald irrelevant; dens engelske titel »The Making of the Middle Ages« leder vel snarest tanken hen på folkevandringstiden. Kun den danske undertitel »Middelalderen i Støbeskeen« dækker reelt indholdet, forsåvidt som bogen behandler perioden fra slutningen af det 10. århundrede til begyndelsen af det 13. århundrede, den store ekspansionsperiode i Europas historie, kulminerende med det fjerde korstog og etableringen af det latinske kejserrige i Konstantinopel; den periode, der med forfatterens egne ord gjorde Europa til hovedcentrum for »politiske eksperimenter, økonomisk ekspansion og åndelige landvindinger«. Middelhavet blev påny centrum for europæisk politik og bindeleddet i dets intellektuelle forbindelser med byzantinsk og islamisk kultur.

De intellektuelle aspekter af den europæiske – og specielt vest- og sydeuropæiske – ekspansion fremhæver Southern med rette stærkt, og de kunde måske endda betones med endnu større styrke i betragtning af, at det ekspansive element i Europa ikke blot nu er karakteristisk for Europa i modsætning til Byzans og Islam, men vel navnlig fordi det gav Vest- og Sydeuropa en kulturel overlegenhed, det hidtil ikke havde haft. Klarest fremtræder dette fænomen i forhold til den stagnerende, islamiske kultur; medens Europa i det 13. århundrede kommer ind i den sækulariseringsproces, der i senmiddelalderen leder frem til nationalstatsdannelsen, bevarer Islam sin stærke sammenkædning af stat og religion, som i den udformning den da havde fået, hindrede fundamentale fornyelser meget langt ned i tiden. I denne henseende forekommer det mig således, at det skel, Southern sætter ved begyndelsen af 1200-tallet er særdeles velmotiveret.

Indenfor disse tidsmæssige rammer giver forfatteren en prægnant analyse af den omdannelsesproces, som finder sted i det europæiske samfunds organisation. Han påpeger – måske for kortfattet –, at den økonomiske ekspansion og bredere intellektuelle horizont skaber betingelser for reorganisation af samfundsstrukturen. Orden og bureaukratisering afløser det net af individuelle og territoriale enheder, der havde karakteriseret det 9. århundrede. Skarpest og mest overbevisende præsenterer Southern dette sit hovedsynspunkt i skildringen af opbygningen af de store, franske territorier og organisationen af det pavelige bureaukrati. Ikke mindst bemærkelsesværdigt er det, at det 11. og 12. århundredes

rigoristiske formulering af paveideologien kun tilmåles meget knap plads; det er interessant og tankevækkende, at forfatteren i så høj grad lægger vægten på, at de lokale kirkers retlige behov i højere grad end pavestolens eget initiativ frembringer det højt udviklede og differentierede, administrative maskineri, vi kender fra det 12. og 13. århundrede.

Professor Southern's bog er ikke lettilgængelig. Forfatteren, der hidtil først og fremmest har gjort sig gældende som en fin kender af Englands historie i tidlig normannisk tid, fremtræder her med en fast komponeret og smukt gennemtænkt analyse af det europæiske milieu i samme periode. Bogen vinder i dybde og tankeindhold for hver gang læseren vender tilbage til den. Den lider på den anden side af forfatterens tilbøjelighed til deduktiv metode. Bogens kapitler indledes ofte af abstraktioner, der umiddelbart kan være vanskeligt gennemskuelige, og som først opnår fuld klarhed ved gennemlæsning af hele kapitlet. Den abstrakte indledning får funktion af en konklusion, hvis præmisser først efterhånden fremlægges. Southern's bog kan sine steder vække modsigelse, men det må stå fast, at den giver et seriøst forsøg på analyse og syntese, der tåler sammenligning med Johan Huizinga's klassiske vurdering af senmiddelalderen. Ligesom ved den hollandske historikers bog kan man hæfte sig ved, at resultaterne ikke helt kommer til deres ret, fordi den økonomiske baggrund ikke tillægges tilstrækkelig vægt. Southern er naturligvis meget vel klar over den økonomiske ekspansion, der finder sted i højmiddelalderen, men dens næsten eksplosive karakter betones næppe tilstrækkeligt. Videre lægger han i sin bog ligesom Huizinga stærk vægt på Europas intellektuelle milieu, men han når på sit felt videre end Huizinga ved sin stærke betoning af reorganisationen af den europæiske samfundsorganisation.

Joan Husseys værk om Byzans bæres ligeledes af visse hovedideer, men er ellers af en ganske anden stobning, mindre analytisk, mere deskriptiv og derfor også noget mere traditionelt anlagt. Forfatterinden giver indledningsvis et mesterligt rids af det byzantinske riges politiske historie fra det 4. århundrede til dets opløsning i 1453 som baggrund for skildringer af enkelte sider af det byzantinske samfund og navnlig af byzantinsk kultur.

En hovedside af bogens idé er det at skildre samspillet mellem godsejeraristokratiet – eller om man vil: feudalismen – og centralregeringen i alle dets vekslende faser. Det bliver allerede af den grund en svaghed, at de sociale og politiske konsekvenser af kejser Heraclios' reformer i første halvdel af det 7. århundrede ikke betones stærkere end tilfældet er. Joan Hussey nævner, at de skabte

forudsætningerne for »det 10. århundredes fremragende resultater«, og at de i sig selv med indførelsen af *teme*-ordningen kan karakteriseres som en militarisering af riget. Men forfatterinden burde sikkert – i overensstemmelse med Ostrogorskij – have understreget stærkere, at Heraclios' fiskale og militære reorganisation synes at have befordret fundamentale, sociale forskydninger; senantikens rigoristiske fæstegodssystem og håndfaste beskatning blev afløst af et frit bondesamfund. Det byzantinske rige udviklede sig i klar modsætning til frankeriget og Islam, som hver især videreudviklede den fælles arv fra antiken i feudal eller quasi-feudal retning. Først i slutningen af det 9. og gennem det 10. århundrede bredte storgodsdriften sig påny og feudale tendenser toner frem, netop de tendenser, der bliver hovedmotiv i Joan Husseys skildring.

På tilsvarende måde kunde man have ønsket en fyldigere vurdering af byernes – og navnlig af Konstantinopels – udvikling. De toneangivende, byzantinske korporationers udvikling i retning af handels- eller industrimonopoler burde vel i overensstemmelse med moderne forskningstendenser være understreget stærkere end den ældre generations betoning af statens kontrolpolitik overfor byerhvervene, først og fremmest fordi denne udvikling, der fuldbyrdes i det 10. århundrede, skaber et bypatriciat af en vis politisk betydning også overfor godsejeraristokratiet. Hovedindvendingen mod Joan Husseys bog kan sammenfattes således: Stærkere betoning af samfundets sociale struktur og hovedlinierne i dets økonomiske udvikling havde utvivlsomt styrket grundlaget for forfatterindens hovedtese, skildringen af kampen om det byzantinske riges feudalisering fra det 10. århundrede.

Begge bøger er oversat af *dr. Georg Rona*, og begge er de med stort held omsat til dansk sprogdragt, måske bedst i Joan Husseys bog, medens Southern's sikkert vanskeligere fremstilling har givet anledning til enkelte, men intetsteds alvorligere misligheder.

E. Ladewig Petersen.

Historisk Tidsskrift udgives med 2 hæfter årlig. Den danske historiske Forenings medlemmer og faste abonnenter betaler årlig 18 kroner. Anmeldelse om medlemskab modtages af foreningens formand, professor dr. phil. ASTRID FRIIS (Kr. Zahrtmanns Plads 83, Kbh. F) eller dens kasserer, aman., mag. art. SVEND ELLEHØJ (Det historiske Institut, Bispetorvet 3, Kbh. K). Abonnement på Historisk Tidsskrift kan tegnes hos forlaget (Rosenkilde og Bagger, Kronprinsensgade 3, Kbh. K) og hos alle boghandlere. Meddelelse om bopælsforandring og klager over tidsskriftets forsenelse bedes for medlemmer sendt til kassereren, for abonnenter til forlaget.

Bidrag til optagelse i Historisk Tidsskrift bedes sendt til professor, dr. phil. ASTRID FRIIS (Kr. Zahrtmanns Plads 83, Kbh. F), bøger til anmeldelse bedes sendt til redaktionen (Det historiske Institut, Bispetorvet 3, Kbh. K).

Et antal serier af Historisk Tidsskrift fra 6. række, bd. 2 til 11. række, bd. 5 (ialt 34 bind) kan af foreningens medlemmer erhverves til en samlet pris af 300 kr. pr. serie ved henvendelse til foreningens ekspedition: Det historiske Institut, Bispetorvet 3, Kbh. K, der også yder medlemmerne 33% rabat for ældre enkeltserier eller -bind.

I alle rækker findes talrige enkelthæfter i overskydende eksemplarer, der gennem foreningens ekspedition kan erhverves til en pris af 2-3 kr. pr. enkelthæfte, 3-5 kr. pr. dobbelthæfte.

Foreningen genkøber gerne 10. række, bd. 1, 11. række bd. 1, 5 og 6 til fuld bogladepris. - Særpris 10 kr. pr. hæfte tilbydes for 10. række, bd. 1, hæfte 1 og 5, 11. række, bd. 1, hæfte 1 og 5 samt bd. 5, hæfte 1-2.

INDHOLD

	Side
Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. Af redaktør mag. art. C. A. Christensen	257
Summary	348

Anmeldelser.

Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805. Af C. O. Bøggild-Andersen	350
---	-----

Nyt fra historisk Videnskab.

Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1742–1942. Samlinger til Selskabets Historie. Asger Lomholt: Landmaaling og Fremstilling af Kort under Bestyrelse af Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1761–1843. 1961 (C. Rise Hansen). – Kerstin Strömberg-Back: Lagen Rätten Läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III.s tid. 1963 (Harald Ilse). – Aus Flensburgs Geschichte. 1963 (Holger Hjelholt). – Historische Zeitschrift. Sonderheft. Litteraturberichte über Neuerscheinungen zur ausserdeutsche Geschichte, 1962 (Astrid Friis). – Erich Donnert: Der livländische Ordensritterstaat und Russland. Der livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik. 1558–1583. 1963 (Jørgen Steen Jensen). – A. A. G. Bijdragen O. B. H. Slicher van Bath: Yield Ratios, 810–1820. 1963 (Fridlev Skrubbeltrang). – R. W. Southern: Ridder og Klerk. Middelalderen i Støbeskeen. 1962. – Joan Hussey: Byzans. Historie og Kultur. 1962 (E. Ladewig-Petersen).	382
--	-----